

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ТІЛ САЯСАТЫ КОМИТЕТІ
Ш.ШАЯХМЕТОВ АТЫНДАҒЫ «ТІЛ-ҚАЗЫНА» ҰЛТТЫҚ
ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ОРТАЛЫҒЫ**

**«ТЕРМИНОГРАФИЯ: ТЕОРИЯ,
ПРАКТИКА ЖӘНЕ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ»**

**РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ЖИНАҒЫ**

АСТАНА, 2025

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ТІЛ САЯСАТЫ КОМИТЕТІ
ШАЙСҰЛТАН ШАЯХМЕТОВ АТЫНДАҒЫ «ТІЛ-ҚАЗЫНА»
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ОРТАЛЫҒЫ

**«ТЕРМИНОГРАФИЯ: ТЕОРИЯ, ПРАКТИКА ЖӘНЕ ДАМУ
БАҒЫТТАРЫ» РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ЖИНАҒЫ**

АСТАНА, 2025

УДК 80/81
ББК 81.2
Т36

Редакция алқасы: Г.Мұқан, Н.Әбдікәрім, Б.Ысқақ, Л.Есбосын
Жауапты редактор: А.Қожахмет

«ТЕРМИНОГРАФИЯ: ТЕОРИЯ, ПРАКТИКА ЖӘНЕ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ» республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Электрондық жинақ / Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы. – Астана, 2025. – 250 б.

ISBN 978-601-7504-96-0

Бұл жинаққа 2025 жылғы 14 қарашада өткізілген «Терминография: теория, практика және даму бағыттары» республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары енгізілді.

Еңбек ғалымдарға, оқытушыларға, докторанттар мен магистранттарға, студенттерге, сондай-ақ терминология қызықтыратын барлық оқырманға арналған.

ISBN 978-601-7504-96-0

УДК 80/81
ББК 81.2
Т36

© «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-
практикалық орталығы» КеАҚ

ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі
Тіл саясаты комитетінің төрағасы
Тілешов Ербол Ердембекұлының кіріспе сөзі

**Құрметті әріптестер, қадірлі қонақтар,
конференция қатысушылары!**

Бүгін біз тіл білімінің өзекті салаларының бірі терминографияның теориялық және практикалық мәселелерін, даму бағыттарын талқылау мақсатында бас қосып отырмыз. Терминография – ғылым мен білімнің, техника мен мәдениеттің даму деңгейін айқындайтын, мемлекеттің ғылыми әлеуетін танытатын маңызды бағыттардың бірі. Терминография – тек сөздік жасау ісі ғана емес, ол тілдің ғылыми жүйесін қалыптастыратын, ұғымдар арасындағы байланыстарды анықтайтын және салалық білім салаларының терминологиялық бірізділігін қамтамасыз ететін тіл білімінің саласы. Қазіргі таңда лексикография мен терминология салалары тоғысындағы бұл бағыт когнитивтік лингвистика, корпус лингвистикасы, компьютерлік лингвистикамен өзара сабақтасып дамып келеді. Бұл терминография саласының жаңа мүмкіндіктерін көрсетеді.

Бүгінде жаңа технологиялар мен ғылым салаларында туындап жатқан ұғымдарды дәл әрі бірізді түрде бейнелеу қажеттілігі терминологиялық жұмыстардың сапасын арттыруды, терминографияны ғылыми және практикалық тұрғыдан жетілдіруді талап етеді. Терминография саласы ғылым мен қоғамды байланыстыратын құрал болғандықтан, бұл саланың дамуы ғылым үшін де, қоғам үшін де құнды.

Іс-шара барысында цифрлық кеңістікте, жасанды интеллект заманында терминологиялық сөздіктерді әзірлеудің заманауи әдістері, терминдер базасын қалыптастырудың цифрлық тетіктері, ұлттық терминологиялық қорды байыту мәселелері бойынша өзекті пікірлер мен ұсыныстар талқыланбақ. Мұндай пікір алмасулар ғылым мен тәжірибе тоғысындағы жаңа бағыттарды айқындауға, терминография саласын жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді.

Ұйымдастырылып отырған конференция терминография саласының дамуына жаңа серпін береді деген үміттеміз. Конференция жұмысына табыс тілейміз!

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕР ЖҮЙЕСІН ЖАСАУДА НЕЙРОНДЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Рима АБДУАЛИЕВА*

Аңдатпа. Бұл ғылыми зерттеу Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті қаржыландырған «Жас ғалым» жобасы аясында «Wolfram Alpha нейрондық желісі негізінде математика мұғалімдерін кәсіби даярлаудың теориялық негіздемесін практикалық әзірлеу» (жобаның: АР 25796283) тақырыбындағы жоба шеңберінде орындалды. Баяндамада жасанды интеллектке (ЖИ) негізделген WolframAlpha платформасына қазақ тіліндегі математикалық терминологияны бейімдеу қажеттілігі талданады.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, WolframAlpha, нейрондық желі, математика, терминдер, қазақ тілі.

Abstract. This scientific study was carried out within the framework of the “Zhas Galym (Young Scientist)” project funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, under the project titled “Theoretical Justification and Practical Development of Mathematics Teacher Training Based on the Wolfram Alpha Neural Network” (Project No. AP25796283). The report analyzes the necessity of adapting mathematical terminology in the Kazakh language to the Wolfram Alpha platform, which operates on the basis of artificial intelligence (AI), and discusses its methodological significance.

Keywords: artificial intelligence, Wolfram Alpha, neural network, mathematics, terminology, Kazakh language.

Кіріспе

2025 жылғы Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны тікелей цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Жолдауында ел дамуының жаңа кезеңіне бағытталған стратегиялық бастамалар ұсынылды. Жолдаудың басты тұжырымы – Қазақстанды цифрлық елге айналдыру, мемлекет пен қоғам арасындағы әділ әрі тиімді қатынастар орнату, экономикалық өсуді қамтамасыз ету және әлеуметтік әділеттілікті күшейту [1].

Жолдау аясында білім беру саласында жасанды интеллект технологияларын енгізу – елдің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды тетігі. Қазіргі заманғы білім беру мен ғылымда жасанды интеллект (ЖИ), соның ішінде нейрондық жүйелер, тілдік модельдер мен деректерді өңдеу алгоритмдері маңызды рөл атқаруда. Бұл технологиялар білім беру мазмұнын

---

* I.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің оқытушы-дәріскері, PhD, Rimaergaliyevna09@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4161-9825

бейімдеуге, оқу процесін жекелендіруге және ғылыми ақпаратты тиімді жүйелеуге мүмкіндік береді [2].

Негізгі бөлім

Математикалық терминология — бұл тек ғылыми ұғымдар жиынтығы ғана емес, сонымен қатар білім беру мазмұнының дәлдігі мен түсініктілігін қамтамасыз ететін құрал. Терминдердің бірізділігі мен мағыналық анықтығы білімгерлердің пәнді меңгеру деңгейіне тікелей әсер етеді. Осы контекстте нейрондық жүйелерді математикалық терминдер жүйесін құруда қолдану — лингвистикалық, когнитивтік және технологиялық аспектілерді біріктіретін өзекті бағыт. Бұл тәсіл:

- терминдерді автоматты түрде анықтау, аудару және жүйелеу арқылы көптілді білім беру мазмұнын үйлестіруге;
- мазмұнды жас ерекшелігіне және тілдік деңгейге қарай бейімдеуге;
- оқу процесін цифрлық платформалар арқылы интерактивті етуге мүмкіндік береді.

Осылайша, нейрондық жүйелерді терминологиялық модельдеуге енгізу Президент Жолдауында көрсетілген цифрлық трансформация мен білім беру сапасын арттыру міндеттеріне нақты жауаптардың бірі болып табылады. Бұл бағыт Қазақстанның білім беру жүйесін жаңғыртуға, жасанды интеллект дәуіріне бейімдеуге және ұлттық кадрлардың технологиялық сауаттылығын арттыруға қызмет етеді [3].

Материалдар мен әдістер

Осы ғылыми және стратегиялық негіздерге сүйене отырып, математикалық терминдер жүйесін құруда нейрондық желілерді қолданудың нақты әдістері мен құралдарын қарастыру маңызды.

Нейрондық желілер табиғи тілді өңдеуде (Natural Language Processing – NLP) кеңінен қолданылады. Олар мәтіндерден терминдерді автоматты түрде анықтау, жіктеу және контекстуализациялау қабілетіне ие. Терминдер арасындағы семантикалық байланыстарды анықтау үшін трансформер архитектурасы (мысалы, BERT, GPT) қолданылады, бұл математикалық ұғымдардың мағыналық желісін құруға мүмкіндік береді [4].

Математикалық мәтіндерде жиі кездесетін символдар мен формулаларды өңдеу үшін арнайы гибридті модельдер (мәтін + графикалық деректер) қажет. Бұл модельдер мәтіндік сипаттамалар мен формулалық белгілерді бір жүйеде талдауға мүмкіндік береді.

Осы мақсатта Wolfram Alpha платформасын қосымша құрал ретінде қолдану ұсынылады [5].

Wolfram Alpha платформасы:

- Формулаларды семантикалық түрде таниды және олардың мағынасын түсіндіреді;
- математикалық ұғымдарды визуалды түрде бейнелейді (графиктер, диаграммалар);
- терминдердің нақты қолдану контекстін есептік мысалдар арқылы көрсетеді;

– нейрондық модельдерге кіріс деректерін байыту үшін формулаларды құрылымдық түрде ұсына алады [6].

Мысалы, GPT негізіндегі модельдер Wolfram Alpha платформасынан алынған формулалық деректерді мәтіндік контексте интеграциялау арқылы терминнің мағынасын нақтылай алады. Бұл тәсіл әсіресе күрделі ұғымдарды (мысалы, интеграл, дифференциал, логарифм) түсіндіруде тиімді. Платформа нейрондық модельдерге келесі бағыттарда қолдау көрсетеді:

Мысал 1: «Квадрат теңдеу» терминін өңдеу

– GPT моделі мәтіннен «квадрат теңдеу» терминін анықтайды және оның контекстін талдайды: «Квадрат теңдеу – $ax^2 + bx + c = 0$ түріндегі теңдеу».

Нейрондық жүйе осы деректерді пайдаланып, терминнің толық сипаттамасын жасайды:

Формула: $ax^2 + bx + c = 0$

Шешу жолы: дискриминант арқылы

Қолдану мысалы: физикада дененің қозғалысын сипаттау

Мысал 2: «Логарифм» терминін көптілді өңдеу

– GPT моделі үш тілдегі мәтіндерден «логарифм» терминін анықтайды: *Қазақша: логарифм, Орысша: логарифм, Ағылшынша: logarithm.*

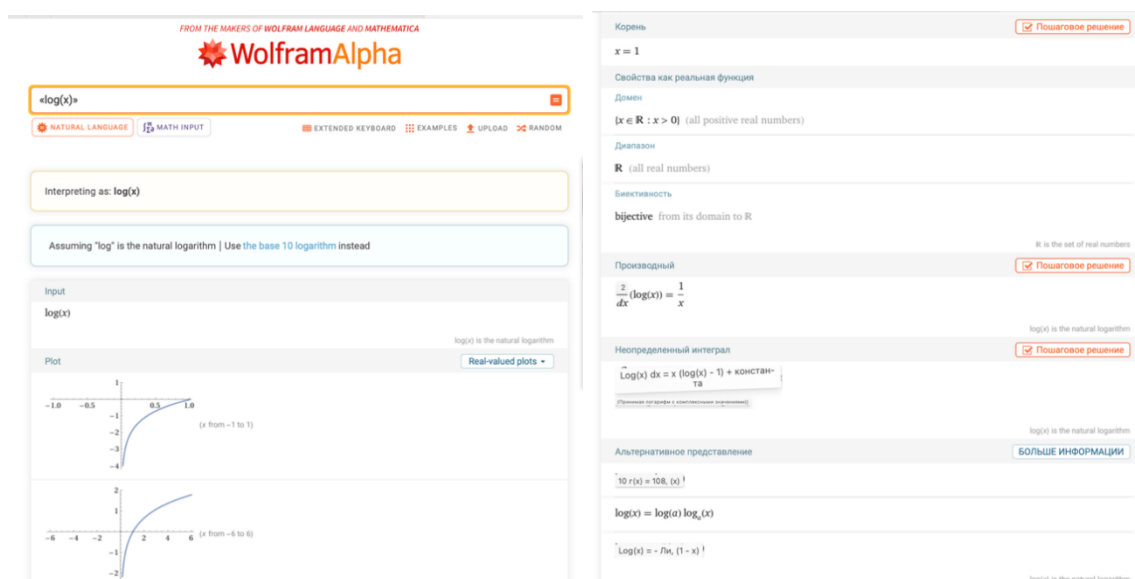
– Wolfram Alpha «log(x)» функциясын қабылдап, оның қасиеттерін, графигін және қолдану салаларын көрсетеді.

Нейрондық жүйе терминнің мағынасын үш тілде салыстырып, білімгерлерге түсінікті сипаттама ұсынады:

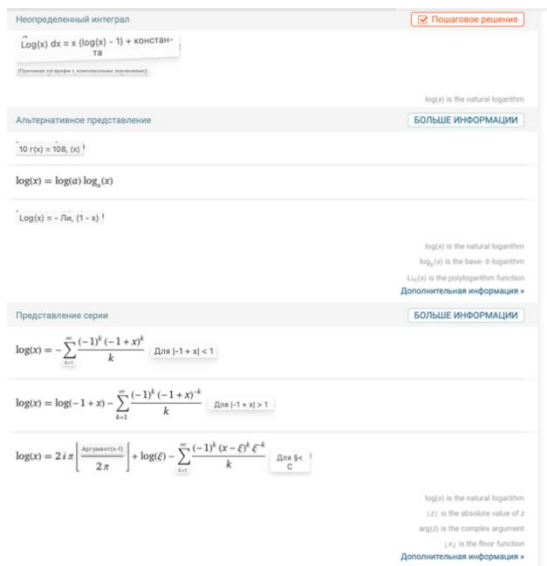
Мағынасы: белгілі бір негіз бойынша санның логарифмі – сол негізді қанша рет көбейту керек екенін көрсетеді.

Формула: $\log_b(x) = y \Leftrightarrow b^y = x$

Қолдану: ақпарат теориясы, күрделілік талдауы

Сурет -1. «log(x)» Функциясының Wolfram Alpha-да көрсетілуі

Сурет -2. « $\log(x)$ » Функциясының Wolfram Alpha-да көрсетілуі жалғасы

Мысал 3: Терминдер арасындағы семантикалық байланыс

– GPT моделі «функция», «график», «туынды» терминдерін бір мәтіннен анықтайды.

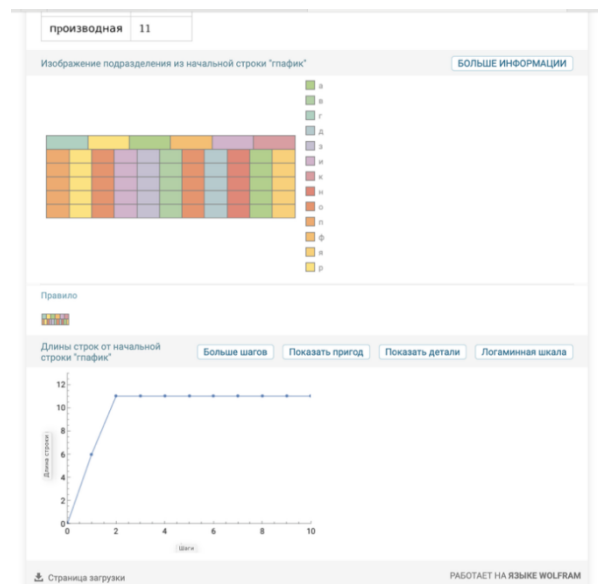
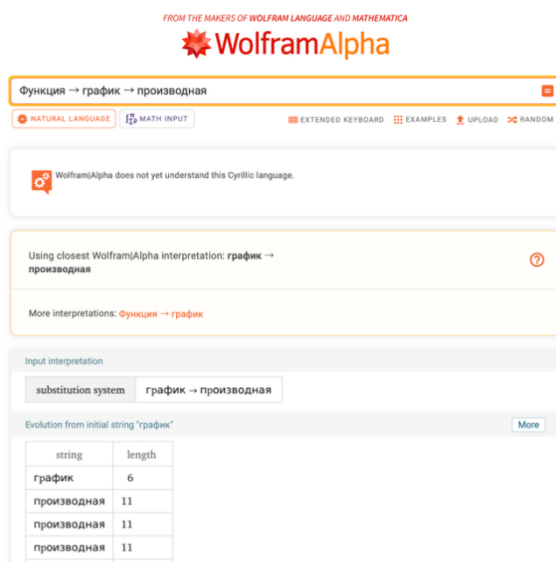
Модель олардың арасындағы мағыналық байланысты құрады:

Функция → график → туынды (графиктің еңістігі)

– Wolfram Alpha әр терминге қатысты визуалды деректерді ұсынады:

Функция графигі

Туындының графиктегі өзгерісі

Сурет -3. Функция → график → туынды

Бұл байланыс білімгерлерге терминдердің өзара қатынасын түсіндіруге көмектеседі.

Терминдерді локализациялау және көптілділік

Нейрондық жүйелер көптілді корпус негізінде терминдерді аудару мен сәйкестендіруді автоматтандырады. Бұл қазақ, орыс және ағылшын

тілдеріндегі математикалық терминдердің үйлесімділігін қамтамасыз етеді. Локализация кезінде мәдени және білім беру контексті ескерілуі тиіс. Мысалы, «теңдеу» ұғымы әр тілде бірдей аударылса да, оның қолдану аясы мен түсіндірілуі әртүрлі болуы мүмкін.

Терминологиялық жүйені құрудың кезеңдері

Деректер жинау: Математикалық оқулықтар, ғылыми мақалалар, онлайн курстар және ұлттық білім беру стандарттары негізінде корпус құру.

Алдын ала өңдеу: Мәтінді тазарту, лемматизация, морфологиялық талдау.

Модельді оқыту: Терминдерді анықтау және жіктеу үшін нейрондық желіні оқыту.

Валидация және сараптамалық тексеру: Терминдер жүйесін педагогтар, лингвистер және математиктермен бірлесе тексеру.

Қолдану салалары: математика пәні бойынша цифрлық сөздіктер мен терминологиялық платформалар жасау. Оқу материалдарын автоматты түрде бейімдеу (мысалы, жас ерекшелігіне немесе тіл деңгейіне қарай). Педагогтер мен білімгерлерге арналған интерактивті терминологиялық көмекші құралдар.

Қорытынды

Нейрондық жүйелер математикалық терминдер жүйесін құруда тиімді құрал бола алады. Олар терминдерді автоматты түрде анықтау, аудару, жүйелеу және бейімдеу арқылы білім беру мазмұнын жетілдіруге мүмкіндік береді. Алайда, бұл процесте адамның рөлі маңызды, себебі терминологиялық дәлдік пен мәдени сәйкестік тек технологиямен емес, педагогикалық және лингвистикалық талдаумен қамтамасыз етіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. [Akorda.kz](https://www.akorda.kz/kz) ресми сайты // <https://www.akorda.kz/kz>
2. Аронов А.К., Идрышева С.К. Жасанды интеллект көмегімен жасалған туындыларға авторлық құқықты қорғау / Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. – 2024. – №. 2 (77). – С. 146-157.
3. Муканов М.Р., Дарменов А.Д. Технология применения системы искусственного интеллекта в установлении личности //ISSN 2306-451X N2 (85) 2025 ж., маусым. – С. 78.
4. Wan Mohd Rosly W. N. S., Syed Abdullah S. S., Ahmad Shukri F. N. The uses of wolfram alpha in mathematics //Teaching and Learning in Higher Education (TLHE). – 2020. – Т. 1. – С. 96-103.
5. Wolfram S. Wolfram research //Inc., Mathematica, Version. – 2013. – Т. 8. – №. 23. – С. 705.
6. Abramovich S. Using Wolfram Alpha with elementary teacher candidates: From more than one correct answer to more than one correct solution //Mathematics.-2021.-Т. 9.-№. 17. – С. 2112.

ҚАЗАҚ-АҒЫЛШЫН САЛАЛЫҚ СӨЗДІКТЕРДІ ЖАСАУ ТӘЖІРИБЕСІ МЕН ҚИЫНДЫҚТАРЫ

Айсұлу ЧУЖАЕВА*

Айжан АСЕТОВА**

Аңдатпа. Мақалада қазақ-ағылшын салалық сөздіктерін жасау тәжірибесі мен оларды білім беру үдерісінде қолданудың лингвистикалық және педагогикалық аспектілері қарастырылады. Қазақ және ағылшын тілдерінің терминологиялық жүйелерін салыстыра отырып, эквивалент табу, семантикалық сәйкестік пен лексикалық бірізділік мәселелері талданады. Болашақ қазақ тілі және ағылшын тілі мұғалімдерін даярлау барысында салалық сөздіктердің оқыту тиімділігіне әсері мен әдістемелік мүмкіндіктері сипатталады.

Түйін сөздер: лексикография, терминология, салалық сөздік, эквивалент, аударма, педагогикалық лингвистика, қазақ тілі, ағылшын тілі.

Abstract. The article considers the experience of creating Kazakh-English specialized dictionaries and the linguistic and pedagogical aspects of their use in the educational process. Comparing the terminological systems of the Kazakh and English languages, the issues of finding equivalents, semantic correspondence and lexical consistency are analyzed. The impact and methodological capabilities of specialized dictionaries on teaching effectiveness in the training of future Kazakh and English teachers are described.

Keywords: lexicography, terminology, specialized dictionary, equivalent, translation, pedagogical linguistics, Kazakh language, English language.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану дәуірінде тілдер арасындағы өзара байланыс күшейіп, салалық аударма мен терминологиялық сәйкестік мәселелері өзекті бола түсуде. Қазақ және ағылшын тілдерінің лексикалық жүйесін салыстыра отырып, әр салаға қатысты терминдерді біріздендіру мен жүйелеу қажеттілігі артып келеді. Бұл үрдіс тек лингвистикалық тұрғыдан ғана емес, педагогикалық тұрғыдан да аса маңызды, себебі болашақ тіл мамандары кәсіби терминдерді дұрыс қолдану және түсіндіру дағдыларын меңгеруі тиіс. Қазақ-ағылшын салалық сөздіктерін жасаудағы лингвистикалық және педагогикалық тәжірибелерді талдап, олардың қазіргі білім беру жүйесіндегі маңызын айқындау және негізгі қиындықтар мен шешу жолдарын ұсыну мақсатымызға айналып отыр. Ең алдымен, қазақ-ағылшын салалық

---

* Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі, a.chuzhaeva@mail.ru

** Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі

сөздіктерінің даму тарихын қарастырып, салалық сөздіктерді жасаудың лингвистикалық негіздерін айқындап, оларды тіл үйрету тәжірибесінде қолданудың педагогикалық маңызын анықтауымыз қажет.

Негізгі бөлім

Қазақстанда екітілді лексикографияның қалыптасуы XX ғасырдың ортасынан бастау алады. Алғашқы кезеңде қазақ-орыс және орыс-қазақ сөздіктері басым болса, тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ-ағылшын бағытындағы лексикографиялық еңбектерге сұраныс артты. Бұл қажеттілік еліміздің халықаралық қатынастарға, ғылым мен білімнің жаһанданған кеңістігіне енуімен тікелей байланысты болды. Қазақ тіл білімінде лексикография мәселелерімен К.Аханов, Ш.Құрманбайұлы, А.Салқынбай, Г.Смағұлова сияқты ғалымдар айналысты. Олардың еңбектері қазақ терминологиясының теориялық және практикалық негізін қалыптастырды.

Қазақ-ағылшын салалық сөздіктері әртүрлі бағытта жасалуда: педагогика, ақпараттық технология, экономика, экология, медицина, құқық және т.б. салалар бойынша сөздіктер жарық көруде. Мысалы, «Қазақша-ағылшынша педагогикалық терминдер сөздігі», «ІТ терминдерінің қазақша-ағылшынша сөздігі» сияқты басылымдар оқытушылар мен студенттер арасында жиі қолданылады.

Ағылшын лексикографиясында да салалық бағыттағы сөздіктер кең таралған. Oxford English Dictionary және Cambridge Dictionary сияқты іргелі еңбектер қазіргі қазақ лексикографтарына үлгі болып табылады [1]. Осылайша, қазақ-ағылшын салалық сөздіктерін жасау екі елдің тілдік және мәдени тәжірибесінің өзара ықпалдасуына жол ашуда.

Салалық сөздік құрастыру – күрделі лингвистикалық процесс. Оның басты мақсаты: нақты бір салада қолданылатын терминдердің мағынасын дәл беру және аудармада мағыналық сәйкестікті сақтау. Бұл тұрғыда бірнеше негізгі принциптер айқындалады:

Эквиваленттік принципі. Қазақ тіліндегі терминге ағылшын тілінен мағынасы, қызметі және қолданылу аясы жағынан барынша сәйкес келетін балама таңдау қажет. Мысалы, «assessment» – «бағалау», «curriculum» – «оқу бағдарламасы». Кейде тура эквивалент табылмай, сипаттамалық аударма қолданылады («feedback» – «кері байланыс беру үдерісі»).

Семантикалық өріс принципі. Сөздердің мағынасы бір сала шегінде ғана емес, өзге салалармен байланыста қарастырылуы тиіс [2]. Бұл терминнің мағынасын кеңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Лингвомәдени сәйкестік. Кейбір ұғымдар мәдени контекстке тәуелді. Мысалы, «homework» пен «үй тапсырмасы» ұғымы ұқсас болғанымен, ағылшын мәдениетінде оның ұйымдастырылуы мен бағалануы өзгеше [3].

Фонетикалық және орфографиялық сәйкестік. Кейбір терминдер транскрипция арқылы беріледі: «monitor» – «монитор», «projector» – «проектор».

Салалық сөздік жасаудағы басты мәселенің бірі қазақ тіліндегі терминдердің стандартталмағандығы [4]. Бір ұғымға бірнеше атаудың болуы (мысалы, «интерфейс» – «бетпе-бет жүйе» – «жүйелік экран») ғылыми және

педагогикалық тұрғыда қиындық туғызады. Сондықтан терминологиялық қорды тұрақтандыру – лексикографиялық жұмыстың маңызды бағыты болып табылады.

Қазақ және ағылшын тілі мұғалімдерін даярлау үдерісінде салалық сөздіктердің рөлі ерекше. Олар студенттердің кәсіби бағыттағы тілдік құзыреттілігін арттырып, пәндік білім мен тілдік білімнің интеграциясын қамтамасыз етеді [5].

Педагогикалық тұрғыдан салалық сөздіктер: студенттердің кәсіби сөздік қорын кеңейтеді; екітілді салыстырмалы ойлау қабілетін дамытады; терминологиялық сауаттылық пен мәдениетаралық коммуникация дағдыларын қалыптастырады.

Мысалы, «Педагогика», «Психология», «Мультимедиа технологиясы» сияқты пәндерді ағылшын тілінде оқыту кезінде студенттер салалық терминдерді қазақ және ағылшын тілдерінде салыстыра отырып меңгереді. Бұл тәсіл тіл үйренушінің пәндік білімін нақтылайды және кәсіби бағыттағы сөйлеу мәдениетін дамытады.

Сабақ барысында мұғалім салалық сөздіктерді келесі мақсатта пайдалана алады: жаңа лексикалық бірліктерді меңгерту; жобалық және зерттеу жұмыстарында терминдерді дұрыс қолдануға үйрету; аударма жаттығулары арқылы екітілді кәсіби ойлау қабілетін дамыту.

Осылайша, салалық сөздіктер педагогикалық тұрғыда тек көмекші құрал ғана емес, студенттің кәсіби дамуының маңызды факторы ретінде қарастырылады.

Қазақ-ағылшын салалық сөздіктерін жасау барысында бірқатар ғылыми және практикалық қиындықтар туындайды. Алғашқысы, терминдердің бірізді еместігі. Бір ұғымның бірнеше нұсқасы болуы сөздік мазмұнын күрделендіреді [4]. Келесі эквиваленттің болмауы, яғни кейбір ағылшын терминдерінің қазақ тілінде дәл баламасы жоқ [3]. Көпмағыналылық және контекстке тәуелділік те орын алады. Аударма кезінде сөздің мағынасы мәтін мазмұнына қарай өзгереді. Сөздіктердің электрондық нұсқалары мен деректер базаларының жетілмегендігінен технологиялық қиындықтар да болады.

Ұлттық терминологиялық қор мен бірыңғай база қалыптастыру [6]; цифрлық лексикографияны дамыту (онлайн сөздіктер, мобильді қосымшалар); педагогикалық ЖОО-ларда «салалық лексикография» пәнін енгізу; студенттер мен оқытушыларды сөздік жасауға жұмылдыру, crowdsourcing тәсілін қолдану, терминологиялық бірізділікті қамтамасыз ету.

Қорытынды

Қазақ-ағылшын салалық сөздіктерін жасау – тек тіл мамандарының ғана емес, педагогтердің де ортақ міндеті. Мұндай сөздіктер кәсіби бағыттағы тілдік және мәдени білімді тереңдетіп, болашақ мұғалімдердің кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін арттырады. Қазақ-ағылшын салалық сөздіктерін жасау - ұлттық ғылым мен тіл дамуының маңызды бағыты. Бұл жұмыс тек тілдік сәйкестендіруді ғана емес, сонымен қатар ғылыми үйлестіру, заманауи технологияларды қолдану және халықаралық тәжірибені бейімдеу арқылы сапалы екітілді салалық сөздіктер жасауға толық мүмкіндік бар.

Лингвистикалық тұрғыдан олар терминологиялық жүйенің дамуына, тілдер арасындағы эквиваленттілікті қамтамасыз етуге ықпал етсе, педагогикалық тұрғыдан оқу процесін жандандырып, студенттердің пән мен тілді қатар меңгеруіне мүмкіндік береді.

Сондықтан қазақ-ағылшын салалық сөздіктерін жасау ісін ғылыми және әдістемелік тұрғыдан қолдау – қазіргі тіл білімінің және білім беру жүйесінің басты бағыттарының бірі болуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Oxford English Dictionary // <https://www.oed.com/?tl=true>
2. Салқынбай А. Қазақ лексикологиясы. – Алматы, 2010. – 410 б.
3. Смағұлова Г. Қазақ терминологиясының дамуы. – Астана, 2017. – 27 б.
4. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы, 2013. – 320 б.
5. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы, 1993. – 384 б.
6. Түймебаев Ж., Ескеева М. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық жүйесі (VI–IX ғ.). – Алматы, 2016. – 368 б.

ЦИФРЛЫҚ КЕҢІСТІКТЕГІ БУДАН ТЕРМИНДЕР

Ақжібек АХМЕТ*

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі будан терминдер құбылысы цифрлық кеңістіктің (порталдар, мобильді қосымшалар, чат-боттар, онлайн курстар) әсерімен қарқынды дамып жатқан динамикалық жүйе ретінде сипатталады. Будан терминдердің морфологиялық үлгілері, аббревиатуралық будандар және олардың семантикалық-когнитивтік бейімделуі талданады. Терминком порталындағы мониторинг, Mektep.Sozdik мобильді қосымшасындағы үлгілер және @Budan_termin_bot чат-боты мысалында цифрлық экожүйенің терминологиялық мәдениетті қалыптастырудағы рөлі көрсетіледі. Зерттеу нәтижесі будан терминдерді оқыту мен қолданудың әдістемелік арналарын айқындап, қазақ тілінің ғылыми коммуникациясында гибридизацияның тілдік-мәдени құндылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: будан терминдер; цифрлық кеңістік; терминжасам; аббревиатуралық будан; морфологиялық үлгі; Mektep.Sozdik қосымшасы; Telegram чат-бот; қазақ тілі; жасанды интеллект.

Abstract. The article characterizes the phenomenon of hybrid terms in the Kazakh language as a dynamic system rapidly developing under the influence of the

---

* Т.Айбергенов атындағы №16 орта мектептің оқытушысы, PhD, akjibekkkz@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9464-0070

digital space (portals, mobile applications, chatbots, and online courses). It analyzes the morphological patterns of hybrid terms, their abbreviated forms, and semantic-cognitive adaptation. Using examples from the Termincom portal monitoring, the Mektep.Sozdik mobile application, and the @Budan_termin_bot chatbot, the study demonstrates the role of the digital ecosystem in shaping terminological culture. The research results identify methodological pathways for teaching and applying hybrid terms and highlight the linguistic and cultural value of hybridization in Kazakh scientific communication.

Keywords: hybrid terms; digital space; term formation; abbreviated hybrids; morphological model; Mektep.Sozdik app; Telegram chatbot; Kazakh language; artificial intelligence.

Кіріспе

Қазақ тілінің қазіргі даму кезеңі терминологиялық жүйенің үнемі жаңарып, толығып, икемделіп отыратын көрсетеді. Ғылым мен техниканың, білім мен мәдениеттің барлық саласында қолданысқа түсіп жатқан жаңа ұғымдар, инновациялық атаулар тілдің ішкі жүйесін байытып қана қоймай, оның құрылымдық-лексикалық табиғатын да күрделендіріп отыр. Осындай үдерістің нақты көрінісі – будан терминдердің белсенді түрде қалыптасуы. Будан терминдер – тілдегі төл сөздер мен кірме элементтердің өзара әрекеттесуінен туған, бірліктер. Олар қазақ тілінің тек морфологиялық немесе семантикалық ғана емес, сонымен бірге социолингвистикалық кеңістігінде де ерекше орын алады [1].

Цифрландыру дәуірінде тілдің қызмет ету аясы кеңейіп, жаңа коммуникативтік ордалар пайда болды. Интернет пен мобильді технологиялар тілді динамикалық, үнемі қозғалыстағы жүйеге айналдырды [2]. Осындай жаңа кеңістік, цифрлық орта, будан терминдердің ең белсенді тарайтын және тез бейімделетін аймағының біріне айналды. Қазақ тілінің цифрлық кеңістіктегі бейімделуі, әсіресе терминология жүйесінде, жаһандану жағдайындағы тілдік креолизацияның ерекше мысалы болып отыр. Бұл кеңістікте халықаралық лексикалық элементтер мен ұлттық морфемалар өзара қабысып, жаңа будан құрылымдар түзіп жатыр.

Негізгі бөлім

Будан терминдердің зерттелуі тек лингвистикалық емес, мәдени әрі педагогикалық маңызға ие. Терминология – тілдің ғылыми және кәсіби мәдениетінің көрсеткіші, ал будан терминдер сол мәдениеттің эволюциялық қозғалысын айқындайды. Сондықтан мұндай атаулардың жасалу тетіктерін және қолданыс өрісін ғылыми тұрғыда түсіндіру мен оны оқыту жүйесіне енгізу – қазіргі қазақ тіл білімінің өзекті міндеттерінің бірі. Соңғы жылдары будан терминдерді танымал ету, оларды жүйелеу және қолдану мәдениетін қалыптастыру мақсатында бірнеше цифрлық жоба жүзеге асырылды. Солардың ішінде ерекше атап өтерлік инновациялық өнім – терминком сатындағы мониторинг бөлімі. Терминком порталының мониторинг бөлімінде бекітілген будан терминдер тізімі жарияланып, олардың қолданысы ресми деңгейде қадағаланады.

Қазіргі таңда қазақ тіліндегі будан терминдердің жалпы көлемі мен сапалық сипаттамасы нақты деректермен де айқындалған. С. Құлманов жүргізген мониторинг нәтижесінде 30 томдық салалық терминологиялық сөздікте будан терминдердің жалпы саны 16 798, ал жалпы терминдердің саны 680 745, яғни шамамен 2,47 % құрайтыны анықталған. Салалық тұрғыдан қарағанда, ең жоғары үлес физика мен астрономия саласына (15,2%) тиесілі. Одан кейін геология, геодезия және география салалары (13,5%), сондай-ақ электроника, радиотехника және байланыс салалары (9,67%) келесі орында. Бұл көрсеткіштер будан терминдердің ең алдымен жаратылыстану және техникалық ғылымдарда жиі қолданылатынын дәлелдейді. Осы статистикалық мәліметтер мен талдауларды ескере отырып, будан терминдерді цифрлық ортада оқыту мен қолдану жүйесі тіл саясатының жаңа бағытына айналып отыр.

Будан терминдердің бір тармағы ретінде аббревиатуралық будан құрылымдар да белсенді қолданылады. Мысалы: DoS-шабуыл, SWOT-талдау, URL ресурстардың бірыңғай локаторы, n-дәрежелі түбір, π саны, break және continue операторлары, Excel электрондық кестесі. Мұнда латын әліпбилді кірме бөлшек пен қазақша негіздің бірігуі – гибридизацияның ерекше түрі. Бұл терминдер заманауи ақпараттық технологиялар мен жаратылыстану ғылымдарына тән, халықаралық стандарттағы қысқартулардың қазақ тілдік жүйемен табиғи интеграциясын көрсетеді.

Цифрлық кеңістіктегі будан терминдердің осындай әрқилы түрлері тілдің сөз алу әлеуетін, әрі қоғамның тілдік сұранысын бейнелейді. Терминологиялық жүйенің дамуы енді тек ғылыми комиссия шешімдеріне емес, цифрлық коммуникациядағы нақты қолданыс жиілігіне де тәуелді. Чат-бот, онлайн курс, мобильді сөздік сияқты құралдар тілдің сандық экожүйесін қалыптастырып, будан терминдердің өміршеңдігін қамтамасыз етеді.

Будан терминдердің морфологиялық табиғатын түсіндіруде негізгі назар олардың құрылымдық симметриясы мен ассиметриясына аударылады. Мұндай терминдердің бойында бір жағынан ұлттық тілдің морфологиялық заңдылықтары сақталады, екінші жағынан кірме элементтердің фонетикалық және графикалық ерекшеліктері бейімделеді. Мысалы, автоматтандыру, электрлендіру, компьютерлендіру сияқты сөздерде түбірі шетелдік болғанымен, қазақ тілінің етістік тудырушы жұрнақтары жалғанып, грамматикалық жүйеге толық енеді. Бұл – будандастыру үдерісінің ішкі тілдік механизмі. Мұндай құрылымдар ұлттық морфемалардың өнімділігін арттырып, тілдің жаңа ұғымдарды қабылдау мүмкіндігін кеңейтеді.

Будан терминдердің морфологиялық моделін зерттеу нәтижесінде олардың жүйелі топтары анықталып отыр. Біріншіден, төл дара жұрнақтармен жасалған будандар, мысалы авторитарлы, идеологиялық, аукционшы, тілдің табиғи сөзжасамдық арналарымен жасалып, семантикалық бейімделу дәрежесі жоғары [3]. Екіншіден, құрама жұрнақтар арқылы жасалған будандар (автоматтандырылған, индустрияландыру, иондандырылған) – күрделі морфологиялық конвергенцияның нәтижесі. Үшіншіден, кірме жұрнақтармен қалыптасқан будандар (киногер, емхана, тойхана) – аралас мәдени әсердің

белгісі. Бұл топтардың барлығы тілдің динамикалық табиғатын көрсетеді, ал олардың сапалық саралануы тілдің өзіндік фильтрациялық жүйесін айқындайды.

Қазақ тілінің фонетикалық жүйесіне шетелдік морфемалардың бейімделуі будан сөздердің «жергіліктену» деңгейін арттырады. Мысалы, кофехана сөзінде орыс тілінен енген кофе түбірі мен түркілік хана жұрнағының бірігуі арқылы жаңа мәдени мәнге ие нысан атауы пайда болды. Сол сияқты аукционшы, менеджерлік, интеллектуалды, модальділік тәрізді құрылымдар тікелей халықаралық байланыстардың тілдік көрінісі. Мұндай бірліктер тек калькалау емес, семантикалық синтездің нәтижесі.

Будан терминдердің семантикалық сипатын айқындау олардың когнитивтік табиғатын түсінуге мүмкіндік береді. Будандық тек құрылымдық сипат емес, сонымен бірге концептуалды көпқабаттылықтың белгісі. Мысалы, қазақ тіліндегі «фембике» сөзі будан терминдер қатарын толықтырады. Бұл атау халықаралық femina түбірі мен түркілік бике компонентінің бірігуінен жасалған. Семантикалық тұрғыдан ол орыс тіліндегі феминистка терминінің ұлттық баламасы ретінде әйелдің әлеуметтік белсенділігін, гендерлік теңдік идеясын және қоғамдық пікір қалыптастырудағы рөлін бейнелейді. «Фембике» сөзі соңғы жылдары Instagram, YouTube сияқты әлеуметтік желілерде белсенді қолданыла бастады, онда ол заманауи қазақ әйелінің өзіндік көзқарасын, еркін ойын және әлеуметтік жауапкершілігін білдіретін мәдени лақап ат ретінде жиі кездеседі. Ұл терминнің құрылымындағы бике морфемасы қазақ мәдениетіне тән нәзіктік, инабаттылық пен дәстүрлі әйелдік мәртебе реңкін береді. Осылайша, кірме және төл элементтердің бірігуі тек жаңа сөз тудырып қана қоймай, әлеуметтік-мәдени мазмұнды кеңейтеді. «Фембике» будан терминнің тек лексикалық емес, мәдени-концептуалдық және прагматикалық қызметін де айқын көрсететін мысал. Ол тілдің тек сөзжасамдық бейімделгіштігін емес, сонымен бірге заманауи коммуникациялық кеңістіктегі (цифрлық медиа) әлеуметтік бейімделуін де дәлелдейді.

Термин түзілу барысында әртүрлі тілдік жүйелердің ұғымдары бірігіп, жаңа семантикалық өріс қалыптастырады. Мысалы, SWOT-талдау терминінде ағылшын тіліндегі Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats қысқартылған формасы қазақша талдау сөзімен бірігіп, интердисциплинарлық мазмұндағы ұғым жасайды. Сол сияқты DoS-шабуыл немесе URL ресурстардың бірыңғай локаторы деген будандарда латын графикасындағы қысқарған кірме бөліктер мен қазақша семантикалық түбір қатар қолданылады. Бұл тілдің бейімделгіштігін, когнитивтік интеграцияға қабілеттілігін айғақтайды.

Қазіргі тіл білімінде будан терминдер тілдік ықпалдастықтың жаңа кезеңін бейнелейді. Бұрын кірме сөздер көбіне қабылдаушы тілдің жүйесіне біржақты бейімделсе, енді будан терминдер екі немесе одан да көп тілдік құрылымның параллель өмір сүру моделін ұсынады. Мәселен, π саны, n -мүше формуласы, Excel электрондық кестесі сияқты бірліктерде кірме элемент те, ұлттық элемент те өз табиғатын жоғалтпай, біртұтас мағыналық кешен құрайды. Бұл – көптілді ойлаудың тілдік көрінісі.

Будан терминдердің даму логикасы қазақ тілінің ғылыми-коммуникативтік кеңістікте өз орнын табуға ұмтылысын көрсетеді. Терминологияны тек қабылдау емес, оны шығармашылықпен өңдеу үрдісі жүзеге асып отыр. Осы бағыттағы жаңашыл жобалардың бірі – «Будан терминдер: теория және практика» онлайн курсы, ол терминжасамды оқыту мен қолданудың жаңа әдістемелік форматын қалыптастырды. Курстың мазмұнында будан терминдердің типологиясы, терминжасамдық модельдері, семантикалық және грамматикалық ерекшеліктері жүйелі түрде баяндалған. Тыңдаушылар тек ақпарат алушы емес, терминжасамшы рөлін де атқара алады. Бұл – кәсіби тілді дамытудағы маңызды қадам.

Курстың құрылымындағы әр модуль жеке бағытқа арналған. Кіріспе модульде «будан» ұғымының лингвистикалық және тарихи мазмұны ашылады. Бірінші модуль қазақ тіліндегі будан терминдердің сипатын, олардың эндогенді және экзогенді түрлерін, будандастырушы терминбөлшектердің рөлін талдайды. Екінші модуль будан терминдердің типологиясына арналған, мұнда композит, кентавр және формалық будандар қарастырылып, олардың құрылымдық және графикалық ерекшеліктері түсіндіріледі. Үшінші модульде будан терминдердің қолданыс аясы, аудармадағы ерекшеліктері мен болашағы айқындалады. Бұл жүйелі құрылым білім алушыларға тек терминологиялық база емес, сонымен бірге лингвистикалық талдау әдістемесін де меңгертеді.

Онлайн оқыту форматының артықшылығы – интерактивтілік пен икемділік. Тыңдаушылар әр сабақта теориялық материалды бейнедәріс, мәтіндік лекция және тестілеу арқылы игереді. Мәселен, алғашқы сабақ – «Будан» ұғымы тақырыбында, түсіндіру материалы иллюстрациямен, бейнематериалмен және қосымша слайдтармен толықтырылған. Бұл жүйе білім алушының визуалды және когнитивтік қабылдау арналарын қатар іске қосады. Сабақтарды кезең-кезеңімен ашу (яғни, келесі сабаққа тек алдыңғысын аяқтағаннан кейін өту) – оқытудың прогрессивті моделін қалыптастырады.

Онлайн форматта өткізілетін қорытынды тестілеу тыңдаушылардың материалды қаншалықты меңгергенін бағалауға мүмкіндік береді. Бұл – академиялық дербестікті күшейтетін құрал. Тест сұрақтары курстың мазмұндық логикасын қамтиды, ал сертификат тыңдаушының будан терминдерді кәсіби деңгейде қолдануға қабілетті екенін растайды. Мұндай модель қазіргі цифрлық білім беру технологияларымен толық үйлеседі және терминологиялық сауаттылықты арттыруға бағытталған.

Цифрлық экожүйеде тілдің дамуын қолдайтын тағы бір тиімді құрал – Мектеп.Sozdik мобильді қосымшасы. Бұл қосымша жаратылыстану пәндерінің терминологиялық қорын жүйелеуге арналған. Онда барлығы 903 термин қамтылған, оның 550-сі ұлттық негізде, 110-ы будан, 227-сі кірме, ал 16-сында тек ұлттық жұрнақ қолданылған. Мұндай сандық үлестің өзі қазақ тіліндегі терминологиялық лексиканың құрылымдық көпқабаттылығын көрсетеді. Оқушылар бұл қосымша арқылы жаңа терминдерді интерактивті форматта меңгеріп, олардың шығу тегі мен қолдану аясы туралы мәлімет алады. Бұл –

мектеп деңгейінде тілдің ғылыми қабатын меңгерудің тиімді әдісі.

Біздің зерттеу жұмысымыздың нәтижесі Telegram желісінде құрылған «Будан терминдер» (@Budan_termin_bot) чат-боты. Бұл чат-бот – ғылыми және техникалық терминдерді түсіндіруге, олардың этимологиясы мен қолданысын көрсетуге арналған жасанды зерде жүйесі. Боттың басты артықшылығы – оның қолжетімділігі мен интерактивті сипаты. Пайдаланушы кез келген уақытта термин жазып, бірден оның түсіндірмесін, қазақша-орысша баламасын және кірме компоненттің шығу тегін көре алады [4], [5].

Чат-боттың интерфейсі қарапайым: қолданушы /start батырмасын басқан соң, бот іске қосылып, «Сәлем! Будан терминдерді іздеу үшін маған сөз жазыңыз» деген хабарлама жібереді. Пайдаланушы іздеу өрісіне қажетті терминді енгізеді – мысалы, 2023 жылы бекітілген немесе «Жаңа атаулар мен қолданыстар сөздігінен» алынған будан атауларды жаза алады. Нәтижесінде бот термин туралы толық ақпарат береді: ол қандай сөздікте кездесетіні, кірме бөлшегінің этимологиясы, қазақша және орысша аудармасы, әрі нақты қолданыс үлгісі көрсетіледі.

Бұл жүйе ғылым мен білім саласындағы пайдаланушыларға (оқушылардан бастап ғалымдарға дейін) күрделі терминологиялық қабаттарды түсінуге мүмкіндік береді. Оның деректер базасында биология, химия, физика, математика, медицина, инженерия және ақпараттық технологиялар сияқты түрлі ғылым салаларындағы будан терминдер қамтылған. Дерекқор үнемі жаңартылып, толықтырылып отырады. Осылайша, «Будан терминдер» чат-боты – тек көмекші іздеу құралы емес, сонымен бірге қазақ тіліндегі ғылыми коммуникацияның жаңа сандық форматы.

Оқыту процесінде бұл чат-боттың тиімділігі SWOT-талдау арқылы да дәлелденді. Оның күшті тұстары – қолжетімділік, лингвистикалық мазмұнның тереңдігі, интерактивтілік және экономикалық үнемділік. Пайдаланушылар бір батырмамен нақты, сенімді дерекке қол жеткізе алады; бұл оқу барысын жеңілдетеді және қызықты етеді. Сонымен қатар бот терминдердің этимологиясы мен семантикасын түсіндіре отырып, тіл үйренушілердің когнитивтік өрісін кеңейтеді. Алайда, әлсіз жақтарына шектеулі функционалдық пен тұрақты жаңартулардың қажеттілігі жатады. Терминдер қоры кеңейтілмесе немесе жүйелі жаңарып отырмаса, боттың ғылыми құндылығы азаяды. Ал мүмкіндіктері айтарлықтай: оны көптілді жүйеге бейімдеу, жасанды зердемен интеграциялау арқылы автоматты жаңа термин тану функциясын енгізу, сондай-ақ білім беру платформаларымен үйлестіру. Қауіптері қатарында пайдаланушылардың ботқа тәуелділік қаупі мен нарықтағы жоғары функционалды платформалармен бәсекелестік бар [6].

Мұндай жобалар қазақ тілінің терминологиялық мәдениетін жаңа сапалық деңгейге көтереді. Бұрын терминология көбіне жазбаша сөздіктер мен анықтамалар арқылы меңгерілсе, енді ол интерактивті цифрлық кеңістікте өмір сүреді. Telegram чат-бот, онлайн курс, мобильді сөздік – бұлар тілдік білімді цифрлық экожүйеге көшірудің алғашқы тетіктері. Бұл құралдардың барлығы бір мақсатқа бағытталған: будан терминдердің мағынасын түсіндіру, олардың дұрыс қолданылуын қамтамасыз ету және жаңа терминологиялық

сана қалыптастыру.

Қазақ тілінің терминқоры бүгінде цифрлық тіршілік иесіне айналды. Терминком порталы, будан терминдерге арналған мониторинг жүйесі, онлайн оқыту және мобильді сөздіктер – мұның барлығы тілдің цифрлық иммунитетін қалыптастырады. Лингвистикалық тұрғыда бұл құбылыс тілдің функционалды әлеуетін кеңейтеді, сонымен бірге тілдік сәйкестікті сақтауға мүмкіндік береді.

Будан терминдерді қалыптастыру мен қолданудың келесі кезеңі – жасанды интеллект жүйелерін интеграциялау. Бұл бағытта будан терминдерді автоматты тану, классификациялау және семантикалық іздеу жүйесін құру міндеті тұр. Чат-боттар мен онлайн платформалар осы бағыттың алғашқы тәжірибелік үлгісі ретінде қызмет атқарып отыр. Егер жасанды интеллект қазақ тіліндегі будан терминдердің морфологиялық және семантикалық үлгілерін автоматты түрде тани алса, терминологиялық дерекқорлар жедел әрі нақты жаңартылып отырады. Бұл өз кезегінде ұлттық тілдің цифрлық егемендігін күшейтеді.

Қазақ тілінің болашағы – оның бейімделу қабілетінде. Будан терминдер сол бейімделудің лингвистикалық көрсеткіші. Олар ұлттық дүниетаным мен жаһандық ғылыми тәжірибенің арасындағы көпір іспетті. Мұндай сөздер тек атау ғана емес, ойлау жүйесінің жаңа парадигмасын бейнелейді. Цифрлық кеңістіктегі будан терминдер – ұлттық тілдің халықаралық ғылым мен технология тіліне айналу жолындағы табиғи сатысы.

Будан терминдердің болашағы мен олардың тіл мәдениеті мен ғылым тілін дамытудағы рөлі қазіргі қазақ тіл білімінің басты бағыттарының бірі. Бұл құбылысты қарапайым кірме элементтер жиынтығы ретінде емес, ұлттық тілдің эволюциялық дамуындағы жаңа сапалық кезең ретінде қабылдау орынды. Будан терминдердің ерекшелігі олардың құрылымында екі түрлі жүйенің, яғни ұлттық және кірме элементтердің өзара ықпалдастығы көрініс табады. Бұл ықпалдастық тілдің қабылдау, бейімдеу және шығармашылық әлеуетін анықтайды. Кірме түбірлерге ұлттық жұрнақтардың жалғануы немесе, керісінше, қазақ түбірлеріне халықаралық морфемалардың тіркесуі тілдің ашық жүйе екендігін дәлелдейді. Мысалы, электрлендіру, индустрияландыру, гипотетикалық, функционалдық, мобильділік сияқты терминдер қазіргі тілдік процестердің табиғи жемісі. Осындай терминдер тілді біржақты кірме ықпалдан қорғап қана қоймай, оны жаңа мағыналық қабаттармен байытады.

Қорытынды

Будан терминдердің дамуы тіл мен мәдениеттің өзара әрекетінің, ғылым мен қоғамның интеграциясының нәтижесі. Олар ұлттық тілдің халықаралық ғылыми кеңістікте бәсекеге қабілеттілігін арттырып, оның мәртебесін күшейтеді. Будан терминдерді қалыптастыру мен қолдану барысында ең басты назар тілдің табиғилығына, жүйелілігіне және ішкі үйлесіміне аударылуы қажет. Бұл қағида сақталғанда ғана тіл өзінің дамуын жоғалтпай, жаңа кезеңге бейімделеді.

Болашақта будан терминдердің даму бағыты үш негізгі арнада өрістейді.

Біріншісі – лингвистикалық жүйелеу, яғни будан терминдердің морфологиялық және семантикалық типологиясын нақтылау. Екіншісі – цифрлық интеграция, бұл будан терминдерді жасанды интеллект және автоматтандырылған жүйелер арқылы тану мен тіркеу. Үшіншісі – білім беру мен қоғамтанулық қолданыс, мұнда будан терминдер тек ғылыми ортада ғана емес, мектеп, жоғары оқу орны және бұқаралық ақпарат құралдары арқылы кең таралады. Осы бағыттарда жүйелі жұмыс жүргізілсе, будан терминдер қазақ тілінің заманауи ғылыми лексикасының негізгі өзегіне айналады.

Будан терминдер – тілдің тарихи сабақтастығы мен заманауи сұранысының тоғысқан тұсы. Олар тек сөз емес, ғылыми ойдың формасы, мәдени бейімделудің коды. Цифрлық кеңістіктегі будан терминдер ұлттық тілдің жаңа дәуірдегі интеллектуалды әлеуетін бейнелейді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құлманов С. Қазақ тілі терминологиялық қорының әлеуеті (сандық және сапалық көрсеткіштерді талдау) / Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. – 2021. – №3(136). – Б. 50-62.
2. Кеңес Б.Е., Құрманбайұлы Ш. Қазақ тіліндегі ақпараттық технология (IT) терминдерінің қолданысы / Tiltanym. – 2023. – 89(1). – С. 169-181. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-169-181>
3. Құрманбайұлы Ш. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа атаулардың жасалу жолдары мен баспасөзде қолданылуы / Терминологиялық хабаршы. – 2009. – №4(30). – Б. 36-56.
4. Будан терминдер: теория және практика / құраст. А.Н. Ахмет / <https://tote-bilim.sendpulse.online/budan-termin>. 10.10.2024.
5. Budan Termin Bot / https://t.me/Budan_termin_bot. 19.02.2025.
6. Ахмет А.Н. Қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдер (теориялық-әдістемелік сипаты): филол. ғылымдарының докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2025. – 180 б.

ЦИФРЛЫҚ ТЕРМИНОГРАФИЯ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯНЫҢ МІНДЕТТЕРІ

Нұрзия ӘБДІКӘРІМ*

Андатпа. Мақалада қазақ тілінің терминологиясын цифрлық дәуірде дамытудың өзекті мәселелері, оның тарихи негіздері және болашақ міндеттері қарастырылады. Ұлттық терминологияның қалыптасуына әсер еткен факторлар, қазіргі жетістіктері және шешілмеген проблемалары, сондай-ақ

---

* Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы Терминология бөлімінің басшысы, ф.ғ.к., nursana@yandex.ru, ORCID: 0000-0001-7990-5846

халықаралық тәжірибелер сараланып, цифрлық терминологияның міндеттері зерделенеді.

Түйін сөздер: цифрлық лексикография, компьютерлік терминология, терминологиялық база, терминнің этнопрагматикалық сипаты, жалғамалы тілдер, IT-сервистер, қолданбалы лингвистика.

Annotation. The article examines the current issues of developing Kazakh terminology in the digital age, its historical foundations, and future tasks. It analyzes the factors that influenced the formation of national terminology, its present achievements and unresolved problems, as well as international practices, and explores the objectives of digital terminology.

Keywords: digital lexicography, computer terminology, terminological database, ethnoprismatic characteristics of terms, agglutinative languages, IT services, applied linguistics.

Кіріспе

Қазақ даласында VIII ғасырдан бастап ислам дінінің таралуына байланысты классикалық араб тілінің ықпалы зор болды. Араб тілі діни уағыз тілі ғана емес, ғылым тілі, әкімшілік тілі, көркем әдебиет тілі ретінде үстемдік құрды. XI-XII ғасырлардағы Йасы (Түркістан), Исфиджаб (Сайрам), Тараз, Шаш (Ташкент), Сауран, Сығанақ қалаларында араб, парсы жұртының діндарлары, сондай-ақ, саяхатшылар, саудагерлер, зерттеушілер келіп, өз тілдерін оқытқан, дәріс берген, саудасын қыздырған. Осыған орай қазіргі қазақ тілінде араб кірме сөздері дерексіз, көбіне рухани дүниеге қатысты лексика көптеп кездеседі. Араб халифатының әлсірей бастауына байланысты араб тілінің қолданыс аясы біртіндеп тарылып, тарихи шығармалар мен әкімшілік-басқару кеңсесінің қағаздары парсы тілінде жазыла бастады. Бұл үрдіс Орта Азияда XIX ғасырдың аяғына дейін жалғасты [1; 18]. Сондықтан қазақ терминологиясына араб, парсы мәдениетінің ықпалынан енген терминдердің үлесі жоғары болса да, олар тіліміздің табиғатына бейімділеп, қазақтың байырғы сөздері ретінде қабылданады.

Негізгі бөлім

Қазақ терминологиясының, жалпы қазақы дүниетанымның өзіндік бет-бейнесін айқындау үшін сілкініс жасаған кезеңі – Алаш арыстарының кезеңі. А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы, Е. Омаров, Т. Шонанов, Ә. Ермаков, Ж.Аймауытов, М. Дулатов, Қ. Кемеңгерұлы, Ж. Күдерин, М.Жұмабаев, Н.Төреқұлұлы және т.б. ағартушы қазақ зиялылары өркениетті елдердің өмір тәжірибесін қазақ жеріне енгізуді, қазақ халқын басқа елдермен теңестіруді мақсат етті [2; 139-140]. 1924 жылы Орынборда өткен қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде, 1926 жылы Әзірбайжанның Баку қаласында өткен бірінші бүкілодақтық түркологтардың съезінде жоғарыда аталған Алаш арыстары белсене қатысып, төл тіліміздегі оқулықтарды жазып, ғылыми терминология мен ғылым тілін қалыптастыруға жол ашып, зор еңбек сіңірді. Осы кезеңде алғашқы терминологиялық еңбектер, атап айтқанда, Е. Омаровтың «Физика пән сөздері» (1923 ж., Орынбор); «Орысша-қазақша әскерлэк атаулары»

(Қызылорда, 1926); Қазағыстан оқу кемесеретінің¹ білім ордасы қабылдаған пән сөздерін қамтыған 128 беттік Н. Қаратышқановтың «Пән сөздері» (1927ж.); филология, физика, заң, психология сияқты түрлі ғылым салаларына қатысты 8000 термин қамтылған, кирилл-латын графикасында жазылған «Атаулар сөздігі» (1931 ж.), «Терминологиялық сөздік» (1931ж.) Қызылорда қаласынан басылып шықты. Бұл қатарға Қошке Кемеңгерұлы басшылық етіп, М. Боралқайұлы, А. Байтасұлы, Е. Байғасқаұлы, Ш. Баймақанұлы, Ғ.Дәулетбекұлы, С. Темірбекұлы, Т. Сәрсенбайұлы қатысқан «Қазақша-орысша тілмашты» (1926 ж., Мәскеу) да жатқызуға болады. Аталған еңбектің атауына қарағанда терминологияға қатыссыз сияқты көрінгенімен, 1922 ж. құрылған жат сөздерді, пән атауларын қазақшаландыратын комиссия ұстанған терминжасам принциптерінің «Қазақша-орысша тілмашта» айқын көрініс табатындығын зерттеушілер нақты мысалдармен дәйектейді [3; 7]. Сонымен қатар 1940 жылдарға дейін І. Ағыбайұлының «Терминологиялық сөздік» (Алматы, 1935ж.), «Қазақ тілінің терминдері» (Жауапты ред.: Қ. Жұбанов, А. Әлібаев, Қызылорда, 1936), «Казахско-русский и русско-казахский терминологический словарь к переводу «Вопросов ленинизма» И. Сталина» / Жауапты ред.: Н. Манаев (Алматы, 1937) тәрізді сөздіктер жарық көрді.

II дүниежүзілік соғыстан кейінгі терминографиялық еңбектердің әлқиссасы бірінші кітабында тіл білімі, география, физика, математика терминдері қамтылған (Жауапты ред.: Н. Сауранбаев, 1948); екінші кітабында география, физика, математика терминдері қамтылған (Жауапты ред.: С. Аманжолов, 1950) «Терминология сөздігі» еңбектерінен басталады. Одан кейін әртүрлі саланың 77 терминология сөздігі жарық көргендігі тіркелген. Тәуелсіздіктен кейін қазақ тілінің мемлекеттік мәртебеге ие болуына байланысты салалық терминдер сөздігінің саны күрт өсті. 1991-1999 ж. мұндай сөздіктің саны 70-ке жуықтады (бұл тек кітап қорында ресми тіркелгені, ал жоғары оқу орындарының ұсынысымен жарық көрген сөздіктер де бар екені белгілі), яғни бұл көрсеткіш 9 жылдың көлемінде Кеңес Одағының кезеңіндегі 46 жылда басылып шыққан сөздік санымен пара-пар түсті деуге болады. Бұл жағымды өсім 2000 ж. әртүрлі саланың «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік» атты 30 томдық сөздігін әзірлеу ісімен дами түсті. Бұл үрдіс ғылымның түрлі саласына арналған терминдердің түсіндірме, көптілді аударма сөздіктері және электрондық тезаурстардың әзірленуімен жалғасын тауып отыр.

1998 ж. ҚР Үкіметінің қаулысымен (21 сәуірдегі №367) Мемлекеттік терминология комиссиясы құрылып, терминология мәселесіне мемлекеттік деңгейде назар аударылып, комиссия отырыстары тұрақты түрде ұйымдастырылып келеді. Бұған дейін отырыс жылына 4 рет болса, үстіміздегі жылдан бастап қоғамдық-гуманитарлық және математика-жаратылыстану салалары бойынша 6 рет өткізілетін болды. Терминология комиссиясының отырыстарында бекітілген терминдер қамтылған 2 томдық (I томында – 1971-2011ж.; II томында 2012-2019 ж.) «Бекітілген терминдер жинағы» (2020, ред

---

¹ Сол кездегі емле сақталды.

алқасы: Ә. Қабаев, Е. Тілешов, Г. Құбаш) да елеулі еңбектердің қатарына енеді.

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру аясында «Termincom.kz» сайты 2011 ж.-дан бері ғаламтор желісінде ашық қолданысқа ұсынылды. Қазіргі мәлімет бойынша Сайт базасында 390 022 термин бар. Бұл – ғылым, білім, техника мен экономика, қоғамдық-әлеуметтік өмірдегі термин сөздердің республикалық бірыңғай терминологиялық электрондық базасы.

Қазақ терминологиясының осындай жетістіктері бола тұрса да, бұл салада назардан тыс қалып келе жатқан мәселенің бірі – терминография. Бұл жөнінде акад. Ш. Құрманбайұлы «... терминологиялық сөздіктер қандай принципке негізделіп жасалуы керек, оларды түзуде қандай кемшіліктерге жол бермей, нені назарда ұстау қажет және алдағы уақытта қай типтегі сөздіктер жасау қажеттілігін анықтау үшін де арнайы қарастырылуға тиісті мәселе» [4; 164]. Қазақ тіл білімінде терминографияны ғылыми тұрғыдан зерттеген ф.ғ.д., проф. Е.Қ. Әбдірәсіловтің пікірінше, бұл бағытта күрмеуі шешілмеген төмендегі мәселелер бар:

1) терминологиялық сөздіктер құрастыруды лексикографияның жалпы қағидаттарына негіздеу қолданушылардың талаптары мен сұраныстарын қанағаттандыра алмай отыруы;

2) терминологиялық сөздіктердің өзіндік ерекшеліктерін, олардың лексикографиялық еңбектерден айырмашылықтарын, оны сапалық жағынан жақсарту үшін негізге алынуға тиісті өзіндік талаптары мен принциптерінің анық еместігі;

3) терминография терминологиялық сөздіктерді түрлері бойынша жіктеу, топтастыруда негізге алынатын басты белгілерді анықтап беруі қажет;

4) терминография сөздіктің ішкі микроқұрылымдық талаптарын, олардың мақсаты мен қызметін белгілеуі тиіс [5; 139-140].

Терминография мәселесіне арналған ғылыми іс-шаралар да саусақпен санарлық. 2004 ж. шілденің 5-6-сы күндері Астана қаласында өткен «Қазақ терминографиясының өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-практикалық семинар ұйымдастырылған. Одан бері де 21 жыл өтті. Ол кездегі компьютерлік бағдарламалар мен оның қазіргі мүмкіндіктерін салыстыруға келмейді. Компьютерлік құралдар мен арнайы бағдарламалар, нейрондық жүйелер, жасанды интеллект тілдік материалды талдау мен өңдеуді жеңілдетіп, түрлі типтегі сөздіктерді жасауға жаңа мүмкіндіктер ұсынуда.

Қазіргі кезде компьютер лингвистикасының аясында терминдерді арнайы компьютерлік құралдар, сервистер мен жүйелер арқылы автоматты түрде өңдеу, сөздік құрастыру, ауқымды электрондық қорларды құру, оны басқару тәрізді міндеттерді шешетін компьютерлік терминтану деген жеке пән де қалыптасып үлгерді. Ал біздің еліміздің жағдайында бұл мәселеге аса көңіл бөлінбей келеді. Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі іс-қимыл жоспарында «Жоғары білім берудің бірыңғай платформасындағы Білім беру бағдарламалары тізіліміне сүйенсек, жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру

ұйымдарында «Қолданбалы лингвистика», «Компьютерлік лингвистика» мамандықтары бойынша мамандар даярлау» қажеттілігі көрсетілген. Алайда Жоғары білім берудің бірыңғай платформасындағы Білім беру бағдарламалары тізіліміне сүйенсек [6], мынадай мәліметті аламыз: 133 ЖОО-ның бір де бірінде «Компьютер лингвистикасы» деген БББ жоқ. Ал М.Нәрікбаев университетінде «Қолданбалы лингвистика» деген 2 БББ тіркелген, оқыту тілі – ағылшын тілі, ағылшын тілін оқыту практикасын меңгертеді. Ал М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінде «Цифрлық лингвистика және мәдениетаралық коммуникация» деген магистратураның 1 ғана БББ бар. Мұндай жағдайда компьютердің, әртүрлі нейрондық жүйелердің, IT-сервистердің, жасанды интеллектінің мүмкіндіктерін тіл білімінің мәселелерін шешуге пайдалана алатын мамандардың тапшылығы сезілері сөзсіз. IT мамандықтары әрбір университеттерде дайындалуда, мысалы «Информатика» мамандығы бойынша 176 БББ бар екен. Тіпті «Физика-информатика», «Математика-информатика», «Ағылшын тілі және информатика» (Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті), «Дизайндағы қолданбалы информатика» (Х. Досмұхамед атындағы Атыру университеті) тәрізді БББ бар, бірақ тіл білімін мәселелерімен айналысатын маман даярлауға бағытталған БББ-ны көре алмадық (Осы орайда, IT саласын меңгерген мамандардың көпшілігі ресми немесе ағылшын тілді екендігін де айта кеткен жөн). Сондықтан Тіл тұжырымдамасындағы міндеттің орындалуын қадағалауды тиісті органдардың құлағына жеткізген жөн. Бұл аталған Тұжырымдаманы орындап қою ғана емес, төл тіліміздің заманауи цифрлық кеңістікте, ЖИ заманындағы мәселесін шешуге құзыретті мамандарды даярлап, еліміздің инновациялық дамуы, цифрлық дербестігін жүзеге асыруды қамтамасыз ету үшін де маңызды.

Аталған Тіл тұжырымдамасындағы басым бағыттың бірі – қазақ тілін ғылым тілі ретінде жетілдіру. Ал ғылым тілінің өзегі – терминология. Қазіргі заманның сұранысы терминологияны IT-технологиялардың мүмкіндігіне сай «компьютерлік терминтану» бағытында дамыту қажеттігін көрсетіп отыр. Сондықтан қазақ терминологиясында төмендегі міндеттер шешімін табуы тиіс:

- терминдер мен терминдер қамтылған мәтіндерді формалдық тұрғыдан талдау;
- терминдердің статистикалық таралуына негізделген мәтіндердің (мазмұндық және формалдық) сипаттамасын анықтау;
- арнайы мәтіндерді ақпараттық-логикалық талдау;
- тілдік бірліктердің логикалық сипаттамасын анықтау;
- терминқор қалыптастыру және оны басқару;
- терминдер мен терминологиялық жүйелерді біріздендіру;
- терминологиялық жүйелерді үйлестіру;
- электрондық терминологиялық корпустар мен тезаурустар әзірлеу;
- электрондық сөздіктер мен тезаурустарды жүйелендіру;

- терминологиялық ақпараттарды метабелгілермен (метаразметка) қамтамасыз ету, оның жүйелі белгілерін жасау;
- электрондық мәтіндерден терминдерді автоматты түрде алу;
- терминдер алмасу үдерісінің форматтары мен стандарттарын белгілеу;
- терминологияны автоматты түрде басқару жүйесін жасау және т.б.

Байқап отырғанымыздай, жоғарыда аталған міндеттер терминологиялық ақпараттарды цифрландыру, автоматты түрде талдау мен өңдеуді қажет етеді. Бұлардың ішінде кейбір міндеттер, атап айтқанда, терминқор қалыптастыру және оны басқару (Терминком кз сайты) терминдер мен терминологиялық жүйелерді біріздендіру («Бекітілген терминдерге мониторинг жүргізу» жобасы), терминологиялық жүйелерді үйлестіру (Тіл саясаты комитетінің тапсырмасымен «Тіл-Қазына» ҰҒПО) электрондық терминологиялық корпустар (А.Байтұрсынұлы атындағы ТБИ корпусы) мен тезаурустар (жекелген авторлар) әзірлеу сияқты жұмыстар жүзеге асырылып жатыр. Ендігі міндет – осы істі әрі қарай жетілдіре отырып, терминология саласын цифрландыруды кешенді әрі жүйелі түрде қолға алу.

Терминологияға қатысты зерттеулер, терминдерді біріздендіру, басқа тілдегі баламаларын анықтау сияқты жұмыстардың нәтижесі сөздік ретінде көрініс табатындығы белгілі. 1992 ж. «Қазақ тілінің компьютерлік қоры (салалық терминологиялық сөздік жасау жұмысын ұйымдастыру)» атты ғылыми-практикалық семинар (Алматы-Шымкент) ұйымдастырылып, сөздік әзірлеудің дәстүрлі әдісіне IT-технологиялар араласа бастады. Бірақ қазақ терминографиясы тек қана лексикография қағидаттарына негізделген тәжірибелік сипатынан алшақ кетпегендігі қазақ терминографиясын арнайы зерттеген Е. Әбдірәсіловтың еңбегінде баяндалады.

Компьютерлік терминтанудың маңызды бір құрамдас бөлігі – компьютерлік немесе цифрлық лексикография. Цифрлық лексикографияның: 1) дәстүрлі және түпнұсқалық сөздіктердің *электрондық сөздігін құрастыру*; 2) автоматтандырылған лексикография деген екі бағыты бар.

Лексикографияға ақпараттық технологиялардың пайдалану зерттеуші мен аудармашының жұмысын жеңілдетіп қана қоймайды, лексикалық бірліктерді автоматты түрде іріктеу және талдау; терминологиялық базалар мен онтологиялар құру, мәтіндердің лексикалық құрамын зерттеу және тілдің даму динамикасын бақылау және т.б. мүмкіндіктер ұсынады. Сонымен қатар электрондық сөздіктерді жиі жаңарту, өзгерістер енгізу оңай, жылдам әрі ыңғайлы іздеу жүйесі сияқты артқышылығы бар. ЭС-ті құрастырудың да өзіндік кезеңдері бар:

- қағаз түріндегі материалды электрондық форматқа көшіру (сканерлеу және мәтінді тану);
- алынған мәліметті тексеру және түзету;
- сөздік құрылымын (макро және микродеңгейін) алгоритм арқылы анықтау;
- деректер қорын құрып, арнайы бағдарламалық жүйеге енгізу және т.б.

Қазақ тіл білімінде бұның алғашқы екі кезеңі бойынша жұмыстар жасалып жатыр. Бірақ сөздіктерді электрондық тасымалдағыштарға енгізу, тезаурстар әзірлеу және т.б. терминологиялық дәстүрлі сөздіктердің көшірмесі іспеттес. Сондықтан қазақ терминологиясының алдында автоматтандырылған лексикография жүйесін жасау міндеті тұр.

Қазіргі кезде сөздіктерді автоматты түрде құрастыратын еркін қолжетімді IT-сервистер де бар. Соның бірі – FieldWorks Language Explorer.

Болашақта осындай IT-сервистерді пайдаланып, терминографиялық жұмыстарды жеңілдетуге болады деген ойдамыз.

Терминдерді автоматты түрде өңдеу, цифрландыру мәселесімен қатар ұлттық терминологияда шешімін күткен теориялық және практикалық мәселелерге де тоқтала кеткен жөн.

Қазақ терминологиясының даму тарихындағы Алаш кезеңінде (1910-1930 ж.) ұлт тілінде термин жасауға айрықша мән беріліп, оның ғылыми негізі қалана бастады. Алайда бұл үрдіс кеңес халқына ортақ терминологиялық қор қалыптастыру міндеттелген кезден бастап, терминологиялық прагматикадағы «өзіміздікі»/«жаттікі» деген ұғымның шекарасы бұзылды. Тәуелсіздік кезеңінен бері ұлттық терминологияны қалыптастыруды отандық ғалымдар өз қолдарына алды. Соның арқасында қазақ терминологиясының даму бағыты айқындалып, кадрлар шоғыры қалыптасып, әдебиеттер қоры жинақталып, бұл жұмысқа Үкімет тарапынан маңыз беріліп, республикалық деңгейде сөз бола бастады [7; 894-895]. Қазақ терминологиясында күрмеуі қиын мәселенің бірі – орыс тілі арқылы шет тілдерден енген немесе «халықаралық» деп аталатын терминдер. Сондықтан олардың қазақ тіліндегі баламасын табу немесе жасау, терминдердің қазақша-орысша (немесе керісінше) нұсқаларын сәйкестендіру жұмысы үздіксіз жүргізілуде. 1992-2009 жылдары 9 докторлық, 1994-2010 ж. 38 кандидаттық диссертация қорғалған. Бұл ғылыми еңбектерде терминдердің лексика-грамматикалық ерекшеліктері, жекелеген сала терминдерінің лингвомәдени аспектілері, когнитивтік-семантикалық негіздері құрылым-құрылысы, жасалымы және т.б. мәселелер қарастырылған.

Қазіргі уақытта қазақ терминологиясының негізгі міндеттердің бірі - терминдерді төл тіліміздің табиғатына сай енгізу, яғни терминді тілдің этнопрагматикалық ерекшелігін ескере отырып, қабылдау, қолданысқа енгізу. Терминдердің прагматикалық қасиеті олардың ұғымды дәл бейнелеп қана қоймай, қарым-қатынаста белгілі бір мақсатқа қызмет ету, адресатқа әсер ету және нақты жағдайға бейімделу қабілетінен көрінеді. Осы тұрғыдан келгенде, 1-ден, шет тілдік кірме терминдердің ұлт тіліндегі нұсқасы оның дәлме-дәл көшірмесі болуы міндетті емес; 2-ден, қазақ халқының дүниетанымында, ұлттық коммуникативтік санасындағы ұғымдар мен түсініктің төл тілімізде берілуін, оның қолданысқа енуін қанағаттандыруы қажет. Терминологиядағы прагматиканы «өзінікі»/ «басқанікі» деген бинарлық оппозиция негізінде қарастырғанда түсінікті бола түседі. Мысалы, жапон тілінде «л» дыбысы жоқ болғандықтан, «парацетамол» – «парусетамору», «диклофенак» – «дикуруофенакуру» ретінде «л» орнына «р»-ды дыбыстап, жазғанда

катакананы² (шеттілдік сөздерге арналған әліпби) керектенеді. Яғни жапондықтардың көкейінде жастайынан «біздікі/өзгенікі» деген түсінік қалыптасады деген сөз.

Жалпы, мұндай мәселеде (ұлт тіліне, ұлттық дүниетанымға бейімдеу) өзінің ұлттық коммуникативтік тәуелсіздігін сақтаған елдердің, оның ішінде табиғаты ұқсас, жалғамалы тілдердің тәжірибесіне көбірек жүгінген жөн. Оның бірі жоғарыда мысал келтірілген жапон тілі болса, алтай тілдерінің қатарына жататын корей, моңғол тілдерінде термин қабылдауда өзіндік ерекшеліктер бар. Оңтүстік Кореяда Корей тілінің ұлттық академиясы (National Academy of the Korean Language) ағылшын тілінен енген кірме терминдерді адаптациялап, біріздендіру, Академиясы салалық сөздіктер құрастыру, яғни терминология мәселесін лексикографиялық жолмен шешуді, сол арқылы терминдерді реттеп, стандарттайды. Ал моңғол терминологиясының тарихы мен даму кезеңдері қазақ терминологиясына ұқсас. Алайда олар А.Байтұрсынұлы бастаған Алаш зиялылары ұстанған ұлт тіліне бейімдеу бағытын ұстанады. Соның нәтижесінде «халықаралық» деп аталып жүрген көптеген префикстер мен терминдер өздерінің тіліне аударылып, бейімделіп қабылданған. Мысалы: 1. болмыс; 2. ілім, өсиет деген мағынадағы «зүй» сөзі арқылы қазақ тілінде аударылмай қолданылып жүрген көптеген терминдер жасалған. Бұл сөздің аффиксоид ретінде көбінесе ілім атаулары: арга (әдіс) зүй – *әдістеме*, ёс (салт) зүй – *этика*, газар (жер) зүй – *география*, гоо (сұлу, әдемі) – *эстетика*, ном (кітап) зүй – ((ғылыми еңбек соңындағы) пайдаланылған әдебиеттер), учир (себеп) зүй – *логика*, хууль (заң) зүй – *юриспруденция* және т.б. жасалған. Яғни ғылым мен білімнің жалпы байланысы негізінде *ілім, өсеит* деген мағынаны білдіретін «зүй» сөзі арқылы терминдер жасап, бізде шеттілдік кірме ретінде қолданылып жүрген терминдердің барлығын өз тілдеріне аударып, қалыптастырған. Сонымен қатар бұл сөз толық лексикалық бірлік болғандықтан, тіркесті терминдердің құрамында да кездеседі: *зүй тоғтол* – жүйе, *зүй тоғтоол* – ереже, *зүй зарчим* – *этика* және т.б. Мұнда тағы бір мәселені айта кету керек: моңғол терминологтары өз тілінің ерекшелігін шебер пайдаланған, мысалы, *зүй тоғтол*, *зүй тоғтоол* деген 2 терминнің құрамындағы бір сөз бірінде жалаң, екіншісінде созылыққы дыбыспен берілген; ал сөздің түбірі *тоғт*, қазақшасы – тоқта. Моңғол тілінде етістіктен соң -л жұрнағы жалғанып, зат есім жасалады, сол кезде біріне жалаң, біріне созылыққы дыбыс қосып жіберген, басқаша айтқанда, сол тілдегі созылыққы дыбысын ұтымды пайдаланған.

Жалғамалы тілдердің осындай тәжірибелерін жан-жақты зерделеп, тіліміздің қыр-сырына терең бойлау арқылы шеттілдік материалдық кірмелердің санын азайта аламыз. Мысалы, статистика саласында *смертность новорожденных* – *жаңа туған балалардың өлім-жітімі* деген термин қолданады, ал қазақ тілінде оны «шетінеу» деген жалғыз-ақ сөзбен жеткізеді. Оны неге термин ретінде қолданбасқа?

---

² Жапондарда 4 түрлі әліпби бар: хирагана – өздерінің төл сөздерін; катакана – шет тілдер сөзін; ромадзи

Сурет - 1. «Зүй» сөзі арқылы жасалған тіл білімі терминдері

Сондай-ақ Терминком.кз сайтына Ж. Акишев деген азамат теміржол саласына қатысты «ударная розетка» деген терминді қалай аударуға болады деген сауал жолдаған екен. Терминнің негізгі мәні ауыр соққы көтеретін розетканың түрі, удар – соққы деп аударуға болғанымен, ол соғатын емес, соққыға төтеп бере алатын соққыны «жұмсартып» тұратын розетка. (Мұндай жағдайда біз осы мағынадағы сөздердің синонимін автоматты жүйеден алуымыз керек. Алайда әзірге ондай мүмкіндік жоқ). Термин дефинициясына сүйене отырып, «ударная» орнына *соқпалы, итермелі, тербелмелі, бұралмалы, айналмалы, тіпті жұмсақ* деген де сөзді ұсынуға болады; ал *розетка* – формасына қарай *роза* сөзінен шыққан; соқпалы розетка немесе соққы розеткасы деу де қиысынсыз. Біз *мүйет* деген сөзді ұсынар едік, ол – *көпшік немесе бір нәрсенің төңірегіндегі көтеріңкі зат, мұндай затқа соққы тигенде, соққының «жұмсарары» сөзсіз, яғни мүйет соққыны қабылдайды. Сонымен, «мүйет рэзеткі» деп өз тілімізге қабылдауға не кедергі? Теміржол вагондары, автомобильдер және т.б. соқтығысуы кезінде соққының күшін, сілкінісін жұмсарту үшін қолданылатын арнайы құрылғы буфер (buffer) деп аталады, этимологиясы «соққыны жұмсарту» деп аталады. Бұл термин техника және транспорт, химия, саясаттану, электроника, информатика салаларында қолданылады. «Соққыны жұмсарту» деген мағынасы техника, транспортта сақталғанымен, басқа салада негізгі мағынадан алышақтаған, мысалы, информатикада: **Буфер алмасымы** – көшірілген элементтерді*

(мәтін, суреттер) бір жерге қояр алдында оны уақытша сақтау орны дегенді білдіреді. Сондықтан терминнің орыс тіліндегі нұсқасына сәйкестігін емес, жалпы ұғымдық мәнін ескерген де жөн.

Терминдерді қалыптастыруда қойылатын прагматикалық негізгі талаптар мыналар: 1. терминдерді мамандар қабылдап, қолдануы; 2. интернационалдық немесе халықаралық сипатта болуы 3) заман сұранысына сай болуы; 4) тілдік норманың сақталуы [8; 36]. Біздің терминологияда 2-талап шамадан тыс орындалғандықтан, терминдердің 70-80 пайызы шеттілдік кірме екені айтылып жүр. Мұндай жағдайда терминдердің этнопрагматикалық ерекшеліктеріне маңыз беріп, терминжасамдық ұя, оның семантикалық сегменті және т.б. мәселелерді озық технологиялардың көмегімен анықтау қажет. Алайда оны ЖИ көмегімен шешу әлі ерте деп ойлаймыз. Мысалы, ChatGPT-ге *-ғыш* жұрнақтары арқылы термин жасауға тапсырма бердік. Бұл жұрнақтың семантикасын түсініп тұр: бір әрекетті істей/жасай алатын адам немесе зат; ал термин жасау нәтижесі мынадай болды: **жазғыш** (жазатын адам/құрал: **қалам**), **кескіш**, **оқығыш** (оқығыш), **естушіғыш** (~~естуге арналған құрал~~), **сұлуғыш** (~~сұлулықты жасайтын адам~~). Демек, термин бөлшектерінің әрбірін түгендеп, оны машина оқи алатындай формаға енгізу, әрі қарай талдау алгоритмін жасау – күн тәртібіндегі мәселелердің бірі.

Қазақстан, Ресей, Жапония, Оңтүстік Корея елдерінде терминдерді бекіту, стандарттау және терминографиялық жұмыстарды жүргізудің өзіндік ерекшеліктері бар. Қазақстан мен Ресей терминографиясы посткеңестік кеңістікке тән орталықтандырылған, нормативтік-міндетті сипатта болады. Оңтүстік Корея тілді стандарттау мәселелері мемлекеттік бақылауда және кірме сөздерді бейімдеу мен біріздендіру процесін Корей тілінің ұлттық академиясы (National Academy of the Korean Language) жүзеге асырады; салалық сөздіктерді құрастырумен мақсатты түрде айналысады. Ал терминдерді бекіту процесі орталықтандырылған сипатқа ие, ал стандарттау мен лексикография мемлекеттік институттың басшылығымен жүзеге асырылады. Жапонияда терминологияны бекіту өнеркәсіптік және техникалық салаларда, белгілі бір жүйе мен ұйымдар арқылы реттеледі. Яғни терминологиялық жүйесі мемлекет тарапынан міндеттелуден гөрі, салалық мамандардың өзара келісімі мен ұсыныстарына негізделеді. Онда терминдер бойынша шешім қабылдау көбінесе консенсус қағидатына яғни, әртүрлі мүдделі тараптардың – өнеркәсіп, ғылыми қауымдастық және мемлекеттік органдардың өкілдерінің алдын ала талқылаулары мен келісімдеріне негізделеді. Ал стандарттауды салалық өнеркәсіптік қауымдастықтардың стандарттары, фирмалық стандарттар, ұлттық өнеркәсіптік стандарттар иерархиясы бойынша Жапон өнеркәсіптік стандарттар комитеті (JISC) жүргізеді.

Дамыған Азия елдерінің терминологиядағы осындай тәжірибелерін саралай келе, қазақ терминологиясын одан әрі жетілдіріп, цифрландыру, автоматты түрде талдайтын жүйеге енгізу, біріздендіру үшін өндіріс, өнеркәсіп және ғылым-білім саласы, мемлекеттік қызметкерлердің басын қосу үшін ЖОО, институттар, Мемлекеттік органдар Терминологиялық

концерциум құруды ұсынамыз. Терминком.кз сайтының базасындағы 390 022 терминнің 1975 ж-дан бастап қазіргі уақытқа дейін 42 170-і талқыланып, бекітілген. Жылына шамамен 2000-дай термин бекітіледі деп есептесек, қалған 347 852 терминді бекітуге 173 жыл керек болады. Оған қоса терминдер тасқыны толастар емес. Сондықтан әр саланың мамандары, лингвистер мен мемлекеттік қызметшілер жұмыла жүк көтеріп, IT-технологиялар мен нейрондық жүйелердің мүмкіндіктерін тиімді пайдаланып, қазақ терминологиясын цифрлық дәуірде көштен қалдырмауға ат салысады деп сенеміз.

Қорытынды

Қазақ терминологиясында мына мәселелер шешімін табуы тиіс: терминографиялық сөздіктерді әртүрлі IT-сервистерді пайдалану арқылы әзірлеу; интеллектуалды салалық терминологиялық базалар құру; барлық деңгейдегі білім-ғылым салаларының мамандарын терминология бойынша пікір алмасу, консенсусқа келу жолын қарастыру; төл терминологиямыздың этнопрагматикалық сипатын сақтап, дамыту үшін жалғамалы тілдердің, оның ішінде, алтай тілдерінің терминжасам тәжірибелерін саралап, салыстыру; IT-құзыретті лингвистер даярлау және т.б.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жиекбаева А.Б. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің терминденуі. – Алматы: Әл Фараби атындағы ҚазҰУ баспасы, 2014. – 126 б.
2. Байтұрсынұлы А. Таңдамалы шығармалары / Құраст. Тілешов Е., Аитова Н. (жауапты ред.) Жұбай О., Қадырхан А. – 2022. – 249 б.
3. Кемеңгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы, Кімийе (химия). Қазашқа-орысша тілмаш. /Құраст. Д. Қамзабекұлы – Алматы: «Ел-шежіре», 2013, Т. 3. – 384 б.
4. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы: Сардар, 2014. – 928+16 жапсырма бет.
6. Әбдірәсілов Е. Қазақ терминографиясының жүйесі. Астана, 2005. – 208 б.
7. Жоғары білім берудің бірыңғай платформасы // <https://epvo.kz>
8. Гринев-Гриневич С. В. Терминоведение. М.: Академия, 2008. – 304 с.

ТЕРМИН ЖАСАУ ҮРДІСІ: «КОММЕНТАТОР СӨЗДІГІ» МЫСАЛЫНДА

Арман ӘЛМЕМБЕТ*

Андатпа. Мақалада «Қазақстан» теле-радио корпорациясының» тапсырысы бойынша «Комментаторлар сөздігін» дайындай жүріп авторлар

---

* «Muqaba» баспасының директоры, жазушы, баспагер, Seisek7@gmail.com

кезіккен мәселелер жөнінде айтылады. Спорт терминдерін жасау кезінде туындаған сұрақтар тек бұл салаға ғана емес, тұтас термин жасау ісіне қатысты.

Түйін сөздер: комментатор сөздігі, термин жасау, терминжасам

Abstract. The article discusses the issues encountered by the authors while preparing the «Dictionary for Commentators» commissioned by the «Kazakhstan Television and Radio Corporation». The questions that arose in the process of developing sports terminology are relevant not only to this specific field, but to the overall practice of term formation.

Keywords: dictionary for commentators, term creation, terminology development.

Кіріспе

Мемлекеттік терминология комиссияның termincom.kz деп аталатын ресми сайтында «Бекітілген термин» деген айдарда 42 170 сөз бар. Осы сайтта жалпы базада 390 022 термин бар деп көрсетілген. Sozdikqor.kz сайтында «398 709 нәтиже табылды» деген ақпар үнемі шығып тұрады (яғни осынша сөз бар дегені ғой). Бұдан бөлек қазақша-орысша sozdik.kz деген сайт бар, онда қанша сөз бары жайында дерек берілмеген. Бұның бәрі – халықтың қазақша құжат толтыру, хат дайындау және басқа да мәтіндерді жазу кезінде термин іздеп, жүгінетін қайнар көздері.

Ахмет Байтұрсынұлы 1926 жылы Бакуде жасаған баяндамасында былай деген екен: «Наш принцип в основных своих положениях таков:

а) Для терминов предпочительно перед всеми другими брать казахские слова с вполне соответствующими данному понятию значением.

б) В случае отсутствия в казахском языке подобного рода слов, заимствовать таковые из языков других родственных казахам народов, причем заимствованные слова должны быть совершенно свободны от засорения влиянием нетюркских языков.

в) Общеупотребительные (мировые) термины могут приниматься с соответствующими изменениями в конструкции, где таковые требуются природой каз.языка. При наличии казахских слов, могущих заменить общеупотребительные термины, помещать в письмо и печати и то, и другое, дабы предоставить обществу возможность свободного выбора одного из двух.

г) Все неказахские слова, не вполне согласующиеся с природой каз. языка, должны подвергаться изменениям, соответственно казахскому говору» [1].

Негізгі бөлім

Бұл пікір бір ғасыр бұрын, қазір ескіріп қалды дей алмаймыз, өйткені күні кеше дүниеден өткен Әбдуәлі Қайдар да «Салалық терминдер мен атауларды жаңадан жасауда, өзгертуде, ауыстыруда ең алдымен қазақ тілінің төл және бұрыннан қалыптасқан байырғы лексикалық байлығын сарқа пайдалану», «Термин шығармашылығында бұдан кейін туысқан түркі тілдерінің (әсіресе терминология дәстүріне бай жазба тілдердің) озық

тәжірибелерінен, терминдік өрнек-үлгілерінен, оңтайлы да үйлесімді сөз жасау модельдерінен мүмкіндігіне қарай пайдалану», «Тіліміз үшін қажет, бірақ дәл баламасы жоқ, аударуға келе бермейтін интернационалдық терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз ерекшеліктеріне икемдеп қабылдау», «Орыс тілінен (жалпы славян тілдерінен) енген терминатауларды мүмкін болғанынша қазақша аударып қолдану; аударуға келмейтіндерін бұрынғыдай сол қалпында емес, қазақ тілінің фономорфологиялық ерекшеліктеріне үйлестіре қабылдау» [2] деп бірнеше қағидатты нақты айтқан. Ахмет Байтұрсынұлы мен Әбдуәлі Қайдар айтқан талаптарды ықшамдап алсақ, әуелі қазақ тілінің өзінен сөз іздеу, болмаса туыстас түркі халықтарынан іздеу, болмаған жағдайда басқа тілден қазақшаға бейімдеп алу деген үш шарт шығады екен.

«Комментатор сөздігін» әзірлеу кезінде осы үш шарттың үшеуі де қазір ұмыт қалғанын көрдік.

Әуелі, «қазақ тілінің байлығын сарқа пайдалануға» келейік.

Хоккейде ойыншы қолына ұстап жүретін құралды бұрын ел ішінде доптаяқ деуші еді. Бұл сөз sozdiq.qor.kz сайтында бар екен. Ол жерде «Қазақ әдеби тілінің сөздігіне» [3] сілтемесі көрсетілген. Басқа сайттарда доптаяқ жоқ. «Барыс-арена» мұзайдынының комментаторы бұны «имек таяқ» деп қолданып жүр. Ал бірнеше жылдан бері эфир жүргізіп келе жатқан Жігер Әзбергенов есімді комментатор бұны «Ойын таяғы» деп қолданып келген.

Дұрысы – әдеби сөздікте бар «доптаяқ» сөзін хоккей, гольф, шөген (поло), көгалдағы хоккейге ортақ сөз ретінде бекітіп тастау болар еді. Бірақ кейінгі бірнеше жылда бұл сөз ұмыт қалғандықтан, мұздағы хоккейдегі доптың жоқтығын алға тартып, комментатор, журналист атаулы доптаяқ сөзін қабылдай алмады. Осыдан келіп сөздік авторлары Бодаухан Тохан құрастырған «Қазақ тіліндегі көне және сирек қолданыстағы сөздер сөздігінен» алып «жырнақ» сөзін ұсынды. Ол жерде «Жырнақ – ұшы имек темір таяқ» деп көрсетілген. Бұл, әсілінде, альпенистер қолданатын құралға көбірек келер еді. Формасы жағынан ұқсас болғандықтан, хоккейде де бұл сөз қолданысқа еніп кетер деген ниетпен ортаға салынды. Бұл – тәуелсіздікке дейін қалыптасқан терминдерді әлі бекіте алмай, ұқсата алмай отырғанымызға, содан зардап шегіп келе жатқанымызға бір ғана мысал.

«Омақа» деген сөз Қостанай, Торғай өңірінде жер бөлгенде шекарасына үйген топырақ деген мағынаны береді екен [4]. Сөздік авторлары шорт-трек спортындағы жолақ жиегін белгілейтін бұйымды осылай атады. Ол оған дейін «фишка» деп аталып келген екен.

Туыстас түркі тілдерінен сөз алу тәжірибесі тоқтағанға ұқсайды. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында түрік тілінен «ұшақ» деген сөзін алыппыз, одан кейінгі уақытта сөз алдық деген жаңалық естілмейді.

«Комментатор сөздігін» жасаушылар да бұл тарапта алысқа ұзай алған жоқ. Дегенмен бірер сөзді сол үлгігемен жасауға тырысты. Мәселен, хоккей алаңында орысша «усы» деп аталатын жер бар. Шайбаға таласатын шеңбердің екі жағында екі-екіден кішкене сызық шығып тұрады. Таласатын хоккейшілер сол жерге тұрады да, төреші ортаға шайбаны тастайды. Міне, осы жерді

қазақша «миық» деп ұсындық. Миық – башқұртша мұрт деген сөз. Қазақ тілінде миығынан күлді деген тіркесте сақталған. Мұрт онсыз да белсенді қолданыстағы сөз, «миық» сөзі жандана берсін деген ниет.

«Комментатор сөздігінде» он санаулы ғана біріктіру арқылы жасалған жаңа сөз бар (қалғаны көнерген немесе қолданыстағы түбір сөздер). Соның бірі – жұмсауыт. Жұм – түркі тілдерінде домалақ нәрсеге қатысты айтылады екен: жұмыртқа, жұмыр бас, жұмыдырық (жұдырық сөзінің бір формасы), т.б. Хоккейде ер адамдар қорғаныш үшін бұтына киетін бұйым «жұмсауыт» деп ұсынылды. Бұл сөзді осы жерде мысалға келтіру себебіміз, жұм деген түркі тілдеріне ортақ түбірдің алынғанын көрсету.

Үшінші, ең үлкен мәселе, Ахмет айтқан, Нәзір Төреқұлов өзінше толықтырған (Жалпы құрылысына қарағанда араб-парыс сөздеріне пішкен заңдарымыз ауropa сөздеріне де жарайды десек, үлкен жаңылыс болмайды [5]. бертінде Әбдуәли Қайдар бекіткен өзге тілден келетін сөзді сол қалпында алмай, қазақ тіліне бейімдеу деген ұстанымнан біржола бас тартыппыз. Бұл – қазір қазақ халқы өз тіліне жасап отырған зияндардың ішіндегі ең қауіптісі. Мәселен, теннисші қолына ұстайтын құралды орысша ракетка дейді. «Комментатор сөздігінде» авторлар «-ка» деген жұрнақты әрең дегенде алып тастады. Бұл орыс тілінде затты еркелетіп-кішірейтіп (лоскательно-уменьшительное) көрсету үшін қолданылатын жұрнақ. «die Scheibe» деген немістің сөзі орыс тіліне «шайба» болып кірді, енді қазақ тіліне «шәйбі» түрінде кіру керек десеңіз, ешкім қабылдай алмайды. Гимнастикада жүгіріп барып сальто жасап, жерге түскенде артқа қарап қалатын әрекет бар. Бұны рандат деп атайды. Қазақстанда рандат жасай алатын адам жүздеп қана саналатын шығар. Ал оның атын білетін көп болса, мың адам бар шығар. Сондықтан бұл сөзді қазақшалаудың қажеті жоқ. Бірақ сол күйінде алуға және болмайды. Бұл ұғымның атауы қазақ тілінде «рәндет» болуы керек. Ал «сальто» «сәлте» болуы керек. «Пальтоны» «пәлте» деп алған қазақ бүгінде «сәлте» мен «рәндетті» естісе, өздеріне белгісіз бір себептермен ұялады.

Заты жоқ, біздің елде тек аты бар «Халықаралық термин» деген сөз бар. Осының анықтамасы не екен деп іздеп көріп едім, таба алмадым. Өйткені «халықаралық термин» деген ұғым бұл өмірде жоқ. Әр халық кез келген сөзді өзінше айтады. Бізге «Халықаралық терминді сол күйінде қалдырайық», «Бүкіл әлем осылай айтады» дейтіндер – орысша мен ағылшыншасында ұқсас сөзді тауып алып, соның орысшасын со күйінде кіргізейік дейтіндер. Мысалы, орыстар «пенальти», ағылшындар «penalty» десе, біз пенальти деуіміз керек екен. Жіңішкелік белгісімен қоса жазып, екпінін бұзбай айтуымыз керек. Егер «пенальти» халықаралық термин болса, неміс оны «shtraf», испан, португал, италиялықтар «репа», француз «реіне» демес еді ғой. Қытай, жапон, кәрісті айтпай-ақ қояйық. Бәлен тілдің бір ұғымды қалай атайтынын қатар қойсақ, соның ішінде біздікі орыстікімен біп-бірдей болып тұрса, сол бізге абырой ма? «Пенальти» қазақша «пенәлте» болуы керек.

Аягүл Омарова «Академик Әбдуәли Қайдардың терминологияға қатысты тұжырымдары» атты мақаласында мынадай дерек келтіреді: «1971-2014 жылдар аралығында бекітілген қоғамдық ғылымдар терминдерінің шығу

тегі бойынша үлес салмағы: Жалпы термин саны – 14 000, кірме терминдер – 2461, ұлт тілі негізінде – 7113, ұлт тіліне икемделіп алынған – 145, гибрид терминдер – 3529, жалғау-жұрнағы ғана ұлттық – 796» [6]. Көріп отырғандарыңыздай, қоғамдық ғылымдардағы 1971-2014 жылдар аралығында қабылданған терминдердің 1,03%-ы ғана ұлт тіліне икемделген терминдер. Ал сол күйі кіргендердің үлесі 17,5%. Ол аздай гибрид терминнің үлесі 25%, ал жалғау-жұрнағы қазақша, өзі кірме терминнің үлесі 5,6%. Сонда қазақ тілінің мүддесі жеңіп тұрған сөздердің жалпы үлесі 51,8% пайызды ғана құрап тұр. Ал тілді ала-құла ететін әдіспен жасалған сөздер қалған 48,2%-ды иемденіп отыр.

Осындай келеңсіздіктердің түбінде терминологиялық комитеттің сөздерді орысша-қазақша бекітуі тұр. Ә дегенде ұғымды орысша танып алған соң, оған қазақша балама іздеу адамды қазақы ойлау жүйесінен алыстады. Миды жалқау қылады. Дүниені орысша танып алған адам комиссияға кірсе, оған тіпті Құдайы берді дей беріңіз. Түбірді сол күйінде кіргізіп, реті келсе жұрнақ, жалғаудың өзін орысшадан калькалай береді.

Комитет алдағы уақытта сөздерді түсіндірме сөздік үлгісінде бекітуге көшкені жөн. Яғни, сөздерді «Молоток – балға» түрінде емес, «Балға – шеге қағуға, темірді жапыруға, ұрып түзеуге арналған, басы темір, сабы ағаш құрал» деп қабылдауы керек.

Қорытынды

Мәселен, боксшылардың бір-біріне жабысып алуын орысша клинч дейді. Сөздік атворлары бұған екі түрлі сөз ұсынды. «Жұмарласу» және «жабысу». Жұмарласу – екі боксшының да бір-біріне асылып, қолдарын байлап, тұрып алуы. Жабысу – бір боксшы ұрысқа ынталы болып, екіншісі есін жиып алу үшін, уақытты созу үшін жармаса беруі. Алайда осы екі сөзді терминологиялық комитетке авторлар ұсына алмады. Өйткені ол жақтағы шарт бойынша, орысша бір сөзге қазақша бір ғана сөз ұсынылуы керек екен. Бұл – қазақ тілінің мүмкіндігін шектеу.

Қазақ халқының қазіргі өз тіліне деген көзқарасы Ахметтен Әбдуәліге дейін сақталған үш ұстанымға қарама-қарсы екені андағайлап көрініп тұр. Бұны мойындап, тіл саясатын ашық жүргізуіміз керек немесе дұрыстауымыз керек. Сырты дұрыс, іші бұрыс болып алысқа бара алмаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ахмет шығармаларының академиялық толық жинағы. 5 том. / Құраст.: Матыжанов К.І., Ісімақова А., Рақыш Ж.С., Жұбай О., Мұстафаева К., Сәрсек Н., Елесбай Н., Ахмет Ә. – Астана, 2023.
2. Академик Ә. Қайдар мен Р. Сыздықтың 100 жылдығына орай «Жаһандану кезеңіндегі түркі терминологиясы» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының электрондық жинағы, Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы. – Астана, 2024. – 253 б.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігіне. Он бес томдық. 4-том. / Құраст.: Н.Әшімбаева, Қ.Рысбергенова, Ж.Манкеева және т.б. – Алматы, 2011.

4. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. – Алматы: «Арыс» баспасы, Ғ.Қалиев, О.Нақысбеков, Ш.Сарыбаев, А.Үдербаев. - 2005.

5. Нәзір Төреқұлов. Ауропа сөздері // <https://termincom.kz/>

6. «Жаһандану кезеңіндегі түркі терминологиясы» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Электрондық жинақ / Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы. – Астана, 2024. – 253 б.

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ҚОР ҚҰРУДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Әдина БАЙТЕМИРОВА*

Аңдатпа. Бұл мақалада терминологиялық қорды құрудың ақпараттық-технологиялық негіздері қарастырылған. Автор заманауи ақпараттық технологиялардың терминологиялық мәліметтерді жинау, өңдеу және сақтау үдерісіндегі рөлін айқындап, электрондық терминқордың құрылымдық моделін ұсынады. Мақалада қазақ тіліндегі терминологиялық жүйенің қазіргі ахуалы талданып, дерекқорды автоматтандыру мен цифрландырудың маңызы көрсетіледі. Сонымен қатар ұлттық терминқорды дамытуда жасанды интеллект пен бұлттық платформаларды пайдалану мүмкіндіктері талқыланады. Зерттеу нәтижесінде терминологиялық жұмыстарды ақпараттық жүйелермен интеграциялау – ғылыми тілдің дамуына және қазақ тілінің цифрлық кеңістіктегі әлеуетін арттыруға ықпал ететіні анықталды.

Түйін сөздер: терминология, терминологиялық қор, ақпараттық технология, дерекқор, цифрландыру, электрондық терминография, қазақ тілі, жасанды интеллект.

Abstract. This article explores the information technology foundations of building a terminological database. The author examines the role of modern information technologies in the processes of collecting, processing, and storing terminological data, and proposes a structural model of an electronic terminology database. The current state of the Kazakh terminological system is analyzed, highlighting the importance of automation and digitalization in the development of national terminology. The paper also discusses the potential use of artificial intelligence and cloud platforms in improving the Kazakh terminological resources. The findings indicate that the integration of terminological work with information systems contributes to the development of scientific language and enhances the presence of the Kazakh language in the digital space.

---

* Кентау политехникалық колледжінің информатика пәні оқытушысы, жаратылыстану ғылымдарының магистрі, Adina_1003@mail.ru

Keywords: terminology, terminological database, information technology, data management, digitalization, electronic terminography, Kazakh language, artificial intelligence.

Кіріспе

Қазіргі заманның жаһандану дәуірінде ғылыми-техникалық ақпараттың ағыны күрт өсіп, терминологиялық қорды жүйелеу мен толықтырудың жаңа тәсілдерін қажет етуде. Әр ғылым саласындағы ұғымдар мен атаулардың көптігі, олардың әр тілдегі баламаларының әркелкілігі терминологиялық жұмыстардың автоматтандырылуын күн тәртібіне қойып отыр. Осы тұрғыдан анықтамалары мен аудармаларының жиынтығы. Ал ақпараттық технологиялар – осы деректерді өңдеу, сақтау және тарату үшін қолданылатын алғанда, терминологиялық қор құру үдерісінде ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктерін тиімді пайдалану – уақыт талабы.

Терминология – ғылыми тілдің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Қазақ тілінде ғылыми және техникалық терминологияның қалыптасуы тарихи кезеңдерге байланысты дамып, тәуелсіздік жылдарынан бастап жаңа серпін алды. Терминологиялық қорларды құру ғылыми зерттеулерде, білім беру мен аударма ісінде маңызды рөл атқарады. Заманауи ақпараттық технологиялар терминдерді жинау, өңдеу және сақтау үдерісін автоматтандыруға мүмкіндік береді [1; 18].

Негізгі бөлім

Терминография – терминологияны әдістемелік негізде жинақтап, өңдеп, сөздік немесе басқа ресурстар түрінде ұсынатын қызмет саласы. Яғни терминография – терминологияның қолдану (практикалық) жағы, терминдердің жүйеленген және қолжетімді түрде берілуін көздейді.

Кейбір авторлар терминографияны арнайы лексикографияның бір түрі – LSP (Lexicography for Special Purposes) лексикография ретінде қарастырады.

Мысалы, Гордиенко Е.В. терминографияны «a complex of activities concerned with the design, compilation, use and evaluation of terminological dictionaries» деп анықтайды.

Терминология мен терминографияның өзара байланысы: терминология – теориялық база, терминография – қолдану аспектісі. Теориялық мәселелер (мысалы, терминнің природасы, типологиясы) терминографиялық шешімдерді бағыттайды, ал практикалық жұмыста (сөздік құрастыруда) теориялық тұжырымдар жүзеге асады.

Терминографияда сөздік немесе терминологиялық ресурсты құру кезінде келесі негізгі принциптер сақталуы тиіс:

1. Нақтылық (precision): әрбір термин анық, бұлыңғыр емес мағынамен берілуі тиіс.

2. Тұрақтылық (stability): термин өзгермеуі немесе минималды түрде өзгертілуі тиіс.

3. Үйлесімділік (systematicity): термин жүйеде бір-бірімен логикалық байланыста болуы тиіс – ұғымдық жүйелермен сәйкестендірілген болуы қажет.

4. Қолданушылық (user orientation): термин сөздігінің құрылымы мен мазмұны пайдаланушыға (студент, маман, ғалым) ыңғайлы болуы керек.

5. Ақпараттылық (informativeness): термин сөздігі тек термин мен анықтаманы емес, сонымен қатар синонимдер, антонимдер, құрама сөз, қолдану контексттері сияқты қосымша деректер ұсынуы тиіс.

6. Интероперабельділік: терминологиялық ресурстар басқа жүйелермен (мысалы, базалар, метадеректер, онтологиялар) байланысын қамтамасыз етуі қажет [2; 39].

Терминологиялық қор (терминқор) – белгілі бір тілдегі ғылым мен техниканың барлық саласына қатысты терминдердің, атаулардың, олардың бағдарламалық және техникалық құралдар жүйесі. Екі бағыттың тоғысуы нәтижесінде «электрондық терминография», «терминологиялық дерекқор», «онлайн терминологиялық платформа» секілді жаңа ұғымдар мен құралдар пайда болды [3; 127].

Осы мақаланың мақсаты – терминологиялық қорды құрудағы ақпараттық технологиялардың теориялық және практикалық негіздерін анықтау, олардың қазақ тіліндегі терминологиялық жүйені дамытудағы рөлін талдау.

1. Терминологиялық қор және оның құрылымдық ерекшеліктері. Терминологиялық қор – тілдің ғылыми-техникалық әлеуетін айқындайтын маңызды компонент. Ол тек сөздік бірліктердің жиынтығы ғана емес, сонымен бірге белгілі бір саланың ұғымдық жүйесін бейнелейтін ақпараттық база болып табылады.

Терминқордың негізгі құрылымдық элементтері мыналар:

- термин – ұғымды нақты атайтын атау;
- анықтама (дефиниция) – терминнің мәнін ашатын қысқаша сипаттама;
- тақырыптық салалар – терминнің ғылым саласы бойынша жіктелуі;
- балама (эквивалент) – басқа тілдердегі сәйкесті нұсқалары;
- дереккөз – термин алынған әдебиет, стандарт немесе ресми құжат.

Мұндай жүйелілік терминқорды электрондық форматта ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Электрондық база дәстүрлі қағаз сөздіктерден айырмашылығы – жаңартуға, іздеуге, талдауға және интеграциялауға қолайлы.

Терминқорды құру үшін түрлі дереккөздер пайдаланылады:

- Ғылыми мақалалар, диссертациялар, стандарттар (ISO, ГОСТ), салалық нормативтік құжаттар.
- Дереккөздердің сенімділігі қордың ғылыми құндылығына тікелей әсер етеді.

Терминдерді жинау әдістері:

- **Қолмен іріктеу (manual extraction)** – эксперттік сарапшылар қолданады.

- **Автоматты жинау (automatic extraction)** – корпустық лингвистика және мәтінді талдау бағдарламалары арқылы жүзеге асады.

- **Гибридтік әдіс** – автоматты талдау + эксперттік тексеру.

Терминқордың функционалды мүмкіндіктері

- Іздеу жүйесі (keyword search, advanced search, semantic search)
- Жаңа терминдерді енгізу және жаңарту механизмі
- Көптілді қолдау (қазақ, орыс, ағылшын)
- Деректерді экспорт/импорт жасау (XML, CSV, JSON) [4; 56].

2. Ақпараттық технологиялардың терминқор қалыптастырудағы рөлі. Қазіргі ақпараттық технологиялар терминологиялық жұмыстарды бірнеше бағытта жеңілдетеді:

1. Деректерді автоматты жинау және өңдеу. Корпустық лингвистика мен мәтіндік өңдеу құралдары арқылы ғылыми мәтіндерден терминдерді автоматты түрде шығарып алуға болады. Мысалы, AntConc, Sketch Engine, TermoStat, WordSmith Tools сынды бағдарламалар жиі қолданылатын терминдерді статистикалық тұрғыдан анықтайды.

2. Дерекқорлар мен басқару жүйелері. MySQL, PostgreSQL, MS Access сияқты дерекқор платформалары арқылы көпсалалы терминологиялық базалар жасалады. Мұндай жүйелерде әр терминге қатысты барлық ақпарат (атауы, анықтамасы, баламалары, дереккөзі) құрылымдалған форматта сақталады.

3. Онлайн және бұлттық платформалар. Терминқорды интернет арқылы көпшілікке қолжетімді ету ғылыми қауымдастық арасындағы өзара әрекеттестікті арттырады. IATE (Еуропалық Одақтың терминологиялық базасы), UNTERM (БҰҰ терминдер қоры), сондай-ақ Қазақстандағы termincom.kz порталы – мұның айқын мысалы.

4. Жасанды интеллект пен автоматтандырылған аударма. Жасанды интеллект (AI) негізіндегі жүйелер терминдерді сәйкестендіру, жаңа атаулар ұсыну және баламаларды контекст бойынша табу сияқты күрделі операцияларды орындай алады. Бұл қазақ тіліндегі терминжасамның сапасын арттыруға мүмкіндік береді [5].

3. Қазақ тіліндегі терминологиялық қор және цифрландыру үрдісі. Қазақ тіліндегі терминологиялық жұмыс тәуелсіздік жылдарынан бастап жаңа серпін алды. Ұлттық терминологияны қалыптастыру мақсатында Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Терминком және termincom.kz онлайн-платформасы жұмыс істейді.

Алайда, ұлттық терминқордың ақпараттық базасы әлі де жетілдіруді қажет етеді. Қазіргі қиындықтар қатарында:

- Дереккөздердің бірізді болмауы;
- Терминдердің көп нұсқалылығы және қайталануы;
- Терминологиялық мәліметтердің толық құрылымдалмауы;
- Электрондық форматтағы сөздіктердің өзара интеграциясының әлсіздігі.

Осы мәселелерді шешу үшін:

- бірыңғай ұлттық терминологиялық дерекқор платформасын құру;
- ашық API-интерфейстер арқылы басқа жүйелермен біріктіру;
- машиналық оқыту технологияларын қолдану;
- пәндік сарапшылар мен IT-мамандардың бірлескен жұмысын ұйымдастыру маңызды [6].

4. Терминкор құрудың ақпараттық моделін жобалау. Терминологиялық қордың ақпараттық моделі келесі кезеңдерден тұрады:

1. Мәліметтерді жинақтау:

- ғылыми мақалалар, стандарттар, салалық сөздіктерден терминдерді іріктеу;

- жиілік және контекст талдау арқылы негізгі терминдерді анықтау.

2. Мәліметтерді құрылымдау:

- термин, анықтама, балама, сала, дереккөз сияқты өрістер бойынша ұйымдастыру;

- XML немесе JSON форматында сақтау.

3. Мәліметтер базасын жобалау:

- деректерді тиімді іздеу мен сұрыптауға арналған реляциялық құрылым жасау;

- қолданушыларға веб-интерфейс арқылы қолжетімді ету.

4. Жүйені тестілеу және жаңарту:

- терминологиялық өзгерістерді автоматты бақылау;

- сарапшылардың кері байланысы арқылы толықтыру.

Бұл модельді жүзеге асыру нәтижесінде қазақ тілінің терминологиялық қоры халықаралық стандарттарға сай, тұрақты әрі кеңейтілетін жүйеге айналады.

5. Терминологиялық ресурстардың болашағы және даму бағыттары. Болашақта терминологиялық қорлар:

- интерактивті және көптілді платформалар ретінде қалыптасады;

- семантикалық веб-технологиялармен (Linked Data) біріктіріледі;

- жасанды интеллект арқылы автоматты терминжасам мен аудармаға қолданылады;

- оқыту мен ғылыми зерттеу үдерістерінде қолданыс табады.

Интерактивті платформалар: пайдаланушылардың кері байланысын алу, терминге пікір қалдыру.

Ұлттық терминологияны халықаралық деңгейге шығару: Linked Open Data, IATE және UNTERM сияқты халықаралық базалармен интеграция.

Оқыту және зерттеуде қолдану: университеттерде терминологиялық мәліметтер базасын оқу процесіне енгізу.

Қазақ тілінің терминологиялық жүйесі осы бағытта дамыса, ұлттық тілдің ғылыми әлеуеті күшейіп, халықаралық ғылыми айналымға енуі жеңілдейді [7].

Қорытынды

Ақпараттық технологиялар терминологиялық қорды құру, сақтау және пайдалану ісін түбегейлі өзгертіп отыр. Электрондық дерекқорлар мен автоматтандырылған жүйелер терминологиялық жұмыстардың тиімділігін арттырып, ғылыми ақпараттың сапалы айналымын қамтамасыз етеді.

Қазақ тілінің терминологиялық қоры – ұлттық ғылымның негізі. Оны ақпараттық технологиялармен ұштастыра дамыту қазақ тілінің ғылыми, техникалық және цифрлық әлеуетін кеңейтеді. Сондықтан терминография мен IT саласының интеграциясы – болашақтағы басты даму бағыты. Ақпараттық

технологиялар мен инновациялық әдістерді қолдану терминдерді жинау мен басқаруды оңтайландырады, ұлттық тілдің цифрлық кеңістіктегі орны мен дамуын қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Айтбайұлы Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы: Рауан, 1997. – 214 б.
2. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография / Ш. Құрманбайұлы – Алматы: Сардар, 2014. – 952 б.
3. Cabré M.T. Terminology: Theory, Methods and Applications. – Amsterdam: John Benjamins, 1999. – 248 p.
4. Pearson J. Terminology and Translation. – Manchester: St. Jerome Publishing, 1998. – 208 p.
5. termincom.kz ресми сайты // <https://termincom.kz>
6. IATE – Interactive Terminology for Europe // <https://iate.europa.eu>
7. UNTERM – United Nations Terminology Database // <https://unterm.un.org>

**«ҒИМАРАТТАР МЕН ҚҰРЫЛЫСТАРДЫ САЛУ ЖӘНЕ
ПАЙДАЛАНУ» МАМАНДЫҚТАРЫНДА ПЛИТАМЕН ҚАПТАУ
ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ МАМАНДАРЫН ДАЯРЛАУДА ТЕРМИНДЕРДІ
ДҰРЫС ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Муратбек БЕКМАГАМБЕТОВ*

Андатпа. Мақалада техникалық ғимараттар мен құрылыстарды салу және пайдалану саласындағы плитамен қаптаушы мамандарын даярлауда терминдерді дұрыс қолданудың маңыздылығы талданған. Кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруда терминологиялық сауаттылықтың негізгі фактор екендігі негізделеді. Кәсіби тілдің ерекшеліктерін, терминдерді аудару мен қолдануда кездесетін қиындықтарды және олардың сапалы жұмысқа әсерін зерттеледі. Зерттеу барысында білім беру үдерісінде терминдерді меңгерудің тиімді әдістемелері, соның ішінде терминологиялық сөздіктер мен анықтамалықтарды пайдалану ұсынылады. Мақала соңында аталған мәселелерді шешуге бағытталған практикалық ұсыныстар беріледі.

Түйін сөздер: плитамен қаптау, құрылыс мамандығы, техникалық терминология, кәсіби құзыреттілік, терминологиялық сөздік, білім беру, сапалы жұмыс.

Abstract. The article analyzes the importance of correct terminology usage in training specialists for tiling in the field of construction and operation of technical buildings and structures. It is argued that terminological literacy is a key factor in

---

* Атырау энергетика және құрылыс колледжінің өндірістік оқыту шебері,
bekmagambetovmurtbek@gmail.com

developing professional competence. The peculiarities of professional language, the difficulties encountered in translating and using terms, and their impact on work quality. The study suggests effective methods for mastering terminology in the educational process, including the use of terminological dictionaries and reference materials. The article concludes with practical recommendations for addressing the identified issues.

Key words: tiling, construction specialty, technical terminology, professional competence, terminological dictionary, education, quality work.

Кіріспе

Қазіргі құрылыс индустриясының қарқынды дамуы мамандардың тек практикалық дағдыларына ғана емес, сонымен қатар теориялық білімі мен кәсіби тілдік сауаттылығына да жоғары талаптар қояды. Әсіресе, техникалық ғимараттар мен құрылыстарды салу және пайдалану саласында, плитамен қаптау жұмыстары сияқты дәлдікті және технологиялық білімді қажет ететін бағыттарда бұл мәселе айрықша өзекті [1]. Көп жағдайда кәсіби терминологияны дұрыс қолданбау немесе түсінбеу жұмыстың сапасыз орындалуына, жобалық талаптардан ауытқуға және уақыт пен қаржының ысырап болуына әкеледі. Бұл мақалада плитамен қаптаушы мамандарды даярлауда терминдерді дұрыс қолдану мәселелеріне талдау жасалып, оны шешу жолдары ұсынылады.

Негізгі бөлім

Кәсіби құзыреттілік – бұл маманның белгілі бір саладағы қызметін табысты орындауы үшін қажетті білім, білік, дағдылар және жеке қасиеттердің жиынтығы. Плитамен қаптаушы мамандығы үшін бұл құзыреттілік:

- Материалдарды таңдау және олардың қасиеттерін білу;
- бетті дайындау және өлшеу;
- плиталарды кесу және жабыстыру техникасын меңгеру;
- кәсіби терминдерді дұрыс түсініп, қолдана білу.

Мысалы, маман «*клей*» мен «*мастика*», «*фуга*» мен «*затирка*» немесе «*грунтовка*» мен «*праймер*» сияқты терминдердің аражігін ажырата білуі тиіс. Бұл терминдердің әрқайсысының нақты технологиялық мағынасы бар. Оларды шатастыру немесе дұрыс қолданбау жұмыстың сапасына, беріктігіне және эстетикалық көрінісіне кері әсерін тигізеді. Сондықтан терминологиялық сауаттылық – кәсіби құзыреттіліктің ажырамас бөлігі.

Плитамен қаптаушы мамандарды даярлауда терминологиялық қателердің туындауына бірқатар себептер әсер етеді:

- Орыс тілінен калькалау: Құрылыс саласында тарихи қалыптасқан орыс тіліндегі терминдерді қазақ тіліне тікелей аудару немесе калькалау. Мысалы, «*плитка*» сөзінің «*плита*» немесе «*тақтайша*» болып аударылуы [2], ал «*раствор*» сөзінің «*ерітінді*» болып аударылуы [3]. Мұндай аудармалар терминдердің мағынасын толық аша алмауы мүмкін.

- Бірыңғай терминологиялық базаның жоқтығы: құрылыс саласындағы барлық терминдерді қамтитын және ресми бекітілген бірыңғай

қазақша терминологиялық сөздіктің болмауы немесе оның жеткіліксіздігі. Бұл әр аймақта, әр оқу орнында әртүрлі терминдердің қолданылуына әкеледі.

- Оқытушылардың терминологиялық сауаттылығы: кейбір оқытушылардың өздері заманауи терминдерді толық меңгермеуі немесе ескірген терминдерді қолдануы студенттердің қате ақпарат алуына себеп болады.

- Практика мен теорияның сәйкес келмеуі: студенттер оқу орындарында бір терминологияны меңгерсе, құрылыс алаңында басқа сленгтік немесе жергілікті терминдерді кездестіріп, шатасады.

Терминдерді дұрыс қолдануды қалыптастырудың әдістемелік жолдарын шешу үшін кешенді әдістемелік жұмыстар жүргізу қажет:

- Сапалы терминологиялық сөздіктерді әзірлеу: плитамен қаптауға қатысты арнайы үштілді (*қазақ, орыс, ағылшын*) терминологиялық сөздіктер мен анықтамалықтарды жасау. Сөздіктерге терминдердің нақты анықтамасынан басқа, олардың суреттері, қолданылу мысалдары және синонимдері енгізілуі керек.

- Интеграцияланған оқыту: теориялық сабақтарда терминдердің этимологиясын, яғни олардың қайдан шыққанын түсіндіру. Тәжірибелік сабақтарда студенттерден орындалып жатқан жұмыс кезіндегі әрбір іс-әрекетті кәсіби терминдермен сипаттауды талап ету. Мысалы, «*штателем жәлімді жағу*» орнына «*жабыстырғыш ерітіндіні жағу*» немесе «*бірқалыпты тарату*» деп айтуға үйрету [4].

- Көрнекі материалдарды пайдалану: бейне сабақтар, 3D-модельдер және инфографика арқылы күрделі терминдерді оңай түсіндіру. Мысалы, «*тігістер*» терминін жай сөзбен емес, суреттегі немесе видеодағы тігістердің әртүрлі түрлерін көрсету арқылы түсіндіру.

- Бақылау және бағалау: әрбір модульді немесе тақырыптық блоктарды аяқтағаннан кейін терминологиялық диктанттар немесе кәсіби тілдік тесттер өткізу. Бұл студенттердің білімін тексеруге және кемшіліктерді анықтауға мүмкіндік береді.

- Дуалды оқыту жүйесін дамыту: студенттердің өндірістік тәжірибеден өтуі кезінде олардың терминологиялық сауаттылығын қадағалау және тәжірибе жетекшілерімен бірлесіп, оларды дұрыс кәсіби тілді қолдануға баулу.

Қорытынды

Терминдерді дұрыс қолдану – құрылыс саласы маманының кәсіби дамуындағы негізгі факторлардың бірі. Плитамен қаптаушы мамандығын даярлаудағы терминологиялық мәселелерді шешу үшін кешенді әдістемелік жұмыстар қажет. Бұл жұмыстар оқу бағдарламаларына арнайы терминологиялық курстарды енгізуден бастап, сапалы оқу материалдарын әзірлеуге және оқытушылардың біліктілігін арттыруға дейінгі іс-шараларды қамтуы тиіс.

Кәсіби терминдерді дұрыс меңгерген маман:

- Жұмыс нұсқаулықтарын дәл түсінеді;

- басқа мамандармен және тапсырыс берушілермен кәсіби қарым-қатынас орната алады;
- сапалы жұмыс орындауға жауапкершілікпен қарайды.

Нәтижесінде, терминологиялық сауаттылық – тек білім беру мәселесі ғана емес, ол сонымен қатар құрылыс жұмыстарының сапасын арттыруға, қауіпсіздікті қамтамасыз етуге және бүкіл саланың имиджін көтеруге ықпал ететін стратегиялық маңызды мәселе болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Заңы. Білім туралы: 2007 жылғы 27 шілдесі, № 319 қабылданған // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs.10.11.2023>.
2. Құрылыс және архитектура терминдерінің сөздігі. – Алматы, 2018.
3. Орыс-қазақ техникалық сөздігі. – Алматы, 2015.
4. Халықаралық құрылыс стандарттары (ISO). <https://www.iso.org/home.html>

ТЕРМИНОГРАФИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

Жанар БЕКМАШЕВА*

Аңдатпа. Бұл мақалада терминография ғылымының қалыптасу тарихы, зерттеу нысаны мен әдіснамалық негіздері қарастырылады. Терминографияның терминологиямен, лексикографиямен байланысы айқындалып, оның қазіргі кезеңдегі даму үрдістері мен болашақ бағыттары талданады. Зерттеу нәтижесінде қазақ тіл біліміндегі терминографиялық еңбектердің маңызы мен ғылымның болашағы туралы тұжырымдар жасалады. Сондай-ақ, терминография саласының болашағы туралы да тұжырымдар келтіріледі. Терминография, терминология – осылардың барлығы қазақ тілінің дамуына үлес қосатын тілдің қажетті, зерттеуді қажет ететін сала.

Түйін сөздер: терминография, терминология, лексикография, қазақ тіл білімі, терминологиялық сөздік, термин.

Abstract. This article examines the history of the formation of terminography as a scientific discipline, its research object, and methodological foundations. The interrelation of terminography with terminology and lexicography is clarified, and its current development trends and future directions are analyzed. As a result of the study, conclusions are drawn regarding the significance of terminographic works in Kazakh linguistics and the prospects of this field. In addition, conclusions regarding

---

* Батыс Қазақстан академиялық колледжінің қазақ тілі мен әдебиеті пәні оқытушысы, zhanarbekmahevaa@mail.ru

the future of terminography are presented. Terminography and terminology are essential, research-worthy fields that contribute to the development of the Kazakh language.

Keywords: terminography, terminology, lexicography, kazakh linguistics, terminological dictionary, term.

Кіріспе

Қазіргі заманда ғылым мен техниканың дамуы қоғам өмірінің барлық саласына әсер етіп, жаңа ұғымдар мен атаулардың пайда болуына жол ашты. Бұл ұғымдарды бірізге түсіру, жүйелеу және ғылыми айналымға енгізу – терминография ғылымының негізгі міндеті.

Терминография – терминдерді жинақтау, жүйелеу, сипаттау және арнайы сөздіктер арқылы рәсімдеу мәселелерін зерттейтін тіл білімінің бір саласы. Ол терминологиямен тығыз байланысты, бірақ оның басты ерекшелігі – терминдерді практикада қолдануға бейімдеп, қолданыстық тұрғыдан реттеуінде қалыптаса бастады. Бұл сала бүгінде ұлттық ғылыми тілдің дамуына зор үлес қосып отыр.

Терминографияның ғылым ретінде қалыптасуы Еуропа елдерінде ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында басталды. Алғашқы терминологиялық сөздіктер физика, химия, математика сияқты нақты ғылымдарға арналды. Терминографиялық зерттеулердің дамуына В. Вюстер, Э. Дрезен, А. Рей сияқты шетелдік ғалымдар зор үлес қосты.

Ал қазақ тіл біліміндегі терминографияның тарихы ұлттық терминжасам үдерісімен тығыз байланысты. ХХ ғасырдың 20-30-жылдары қазақ тілінің терминологиялық жүйесін қалыптастыруда Ахмет Байтұрсынұлы, Елдес Омаров, Құдайберген Жұбанов сынды ғалымдар ерекше еңбек етті.

А. Байтұрсынұлының «Тіл – құрал» және «Әліпби» еңбектері қазақ терминологиясының негізін қалауға бағытталса, Қ.Жұбанов терминдерді жүйелеудің теориялық принциптерін ұсынды. 1930–40-жылдары салалық сөздіктер жасала бастады [1], [2]. Ал 1950–1980 жылдары бұл бағыт ғылыми деңгейде зерттеліп, арнайы терминологиялық комиссия құрылды.

Тәуелсіздік жылдарында терминография жаңа серпін алды. Мемлекеттік тіл саясатының негізінде терминжасам мен терминографияның теориялық-тәжірибелік аспектілері қайта қаралды [3].

Терминография терминологияның қолданбалы тармағы болып саналады. Ол терминдерді тіркеу, жүйелеу, сөздікке енгізу, біріздендіру, сондай-ақ олардың дұрыс жазылуы мен мағынасын нақтылаумен айналысады.

Терминография екі негізгі бағытқа бөлінеді:

1. Теориялық терминография – терминдерді лексикографиялық тұрғыда сипаттаудың қағидалары мен әдістерін зерттейді.

2. Практикалық (қолданбалы) терминография – нақты терминологиялық сөздіктерді жасау ісімен айналысады [4].

Терминографияның басты міндеттері:

- терминдердің ғылыми анықтамасын беру;
- сала бойынша терминдерді жүйелеу;

- терминологиялық сөздіктердің құрылымын қалыптастыру;
- біріздендіру мен үйлестіру жұмыстарын жүргізу;
- электрондық және көптілді сөздіктерді жасау.

Терминографияның қазіргі жағдайы

Қазіргі таңда терминография дәстүрлі қағаз сөздіктермен шектелмейді. Ақпараттық технологиялар мен цифрлық жүйелердің дамуы бұл саланы жаңа деңгейге көтерді.

Қазақстанда 2014 жылдан бастап Termincom.kz ресми платформасы жұмыс істейді. Бұл сайт арқылы барлық бекітілген қазақ терминдері халыққа қолжетімді етілген [5].

Сонымен қатар салалық электрондық сөздіктер, автоматтандырылған терминологиялық базалар жасалып жатыр. Мұндай цифрлық ресурстар терминографияның заманауи бағыттарын айқындайды:

- онлайн сөздік базаларының дамуы;
- аударма бағдарламаларына терминологиялық модульдерді енгізу;
- жасанды интеллект арқылы терминдерді тану және біріздендіру.

Қазіргі кезеңде терминография тек тіл мамандарына ғана емес, түрлі сала мамандарына да қажет құралға айналды. Себебі әрбір сала өз терминдер жүйесіне сүйенеді.

Терминографияның болашағы ақпараттық технологиялармен, жасанды интеллект жүйелерімен, көптілді деректер базаларымен тікелей байланысты.

Болашақ бағыттар:

- интеллектуалды терминологиялық платформаларды құру;
- машиналық аудармада қолданылатын автоматтандырылған термин жүйелерін дамыту;
- көптілді (қазақ, орыс, ағылшын) терминологиялық деректер қорын кеңейту;
- ұлттық термин қорын халықаралық стандарттарға сәйкестендіру.

Қазақ тілінің ғылыми-техникалық әлеуетін арттыруда терминографияның рөлі ерекше. Ол мемлекеттік тілдің мәртебесін нығайтып, ғылыми тілдің дамуына жол ашады.

Терминография болашақта тек сөздік құрастырумен шектелмей, тілдің интеллектуалды ресурсын қалыптастыратын ғылым саласына айналады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, терминография – тіл білімінің заманауи әрі маңызды саласы. Ол ғылым мен техниканың дамуымен қатар жетіліп, жаңа міндеттерді шешуде.

Қазақ терминографиясының дамуы – ұлттық ғылымның ілгерілеуінің кепілі. Терминография тек сөздік жасау ғана емес, тілдің ғылыми әлеуетін арттырудың, мәдени бірегейлікті сақтаудың тиімді тетігі болып табылады.

Болашақта терминография жасанды интеллект пен цифрлық лексикографияның мүмкіндіктерін пайдалана отырып, халықаралық деңгейде бәсекеге қабілетті салаға айналары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. – Алматы, 2009. – 348 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
3. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы: «Сардар», 2014. – 952 б.
4. Әбдірәсілов Е. Қазақ терминографиясының жүйесі. – Астана, 2005. – 208 б.
5. Termincom.kz ресми сайты // <https://termincom.kz/books/?id=141>

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ: ТЕРМИННІҢ ҚОЛДАНЫСЫ ЖӘНЕ САЛАЛЫҚ СӨЗДІК ҚҰРАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ

Айнұр БОДАУБЕК*

Андатпа. Мақалада жасанды интеллект саласының терминологиясын жүйелеу және арнайы сөздік құрастырудың ғылыми-тәжірибелік маңызы қарастырылады. Жасанды интеллект ұғымының қалыптасу тарихына, терминнің қазақ тіліндегі сөздіктер мен мерзімді баспасөздегі қолданысына талдау жасалады. Жасанды интеллект саласының терминдері қазақ тілінде әртүрлі нұсқада қолданылып жүргендіктен, ортақ ғылыми база қалыптастыру қажеттілігі өзекті болып отыр. Сонымен қатар мақаланың соңында қазақ тілінің терминжасам әлеуетін тиімді пайдалана отырып, халықаралық тәжірибе негізінде жасанды интеллект саласындағы терминдерді жүйелеу мәселелері қозғалады.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, терминология, сөздік, салалық терминология.

Abstract. The article explores the scientific and practical significance of systematizing the terminology of the field of artificial intelligence and compiling a specialized dictionary. It analyzes the history of the formation of the concept of artificial intelligence and examines the usage of the term in Kazakh-language dictionaries and periodical publications. Since the terms related to artificial intelligence are used in various forms in Kazakh, the need to establish a unified scientific framework has become increasingly relevant. Furthermore, the article discusses the issues of systematizing artificial intelligence terminology based on international experience and through the effective utilization of the Kazakh language's terminological potential.

Keywords: artificial intelligence, terminology, dictionary, specialized terminology.

---

* Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы Қолданбалы лингвистика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының магистрі, bodaubek.ainur@mail.ru, ORCID: 0009-0003-7754-6175

Кіріспе

Жасанды интеллект (AI – artificial intelligence) термині ғылыми айналымға алғаш рет 1956 жылы АҚШ-тағы Дартмут колледжінде өткен семинарда Джон Маккартидің ұсынысымен енгізілгені белгілі. Ол кезде зерттеушілердің басты мақсаты – компьютерлік құрылғыларды адам санасына тән кейбір интеллектуалдық функцияларды орындауға қабілетті ету еді. Атап айтқанда, ойлау, пайымдау, шешім қабылдау, тіпті тілдік қатынасқа түсу мүмкіндіктерін машинаға жүктеу идеясы талқыланды. Осыдан бастап «жасанды интеллект» ұғымы кибернетика, информатика, лингвистика, психология сияқты ғылымдардың түйіскен тұсында дамыды.

Негізгі бөлім

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап бұл термин халықаралық деңгейде орнығып, ғылыми мақалаларда, конференция материалдарында кеңінен қолданыла бастады. Ал қазақ тілінде «жасанды интеллект» термині негізінен тәуелсіздіктен кейінгі кезеңде белсенді түрде ғылыми айналымға енді.

Соңғы жылдарда әдеби тілдің ресми, ғылыми және публицистикалық айналымына «жасанды интеллект» термині белсенді қолданысқа түсті. Қазақ тіліндегі сөздіктерде бұл термин 2010 жылдан бастап жүйелі түрде көріне бастады.

2010 ж. Мемлекеттік тілді дамыту орталығының қолдауымен жарық көрген «Орысша-қазақша терминологиялық анықтамалық сөздік (ақпараттық жүйе саласы)»: Жасанды интеллект (Artificial Intelligence) – қолданбалы процестің адамның саналы іс-әрекетімен ұқсастырылатын қасиеттерді таба білу қабілеті [1].

2011 ж. Қазақ әдеби тілінің сөздігі (6-том): Информатика ғылымының табиғи тілді, түсіну, оқыту, үйрету, сондай-ақ, теореманы дәлелдеу, кескіндерді тану, т.б. әдістерін әзірлеумен айналысатын бір бөлімі. ≈ Жасанды интеллект бағыты [2].

2011 ж. Қазақ әдеби тілінің сөздігі (7-том): и н ф о р м а т и к а. <лат. artificial intelligence> Жасанды зияткерлік. 1. Формалды алгоритмі жоқ табиғи тілді түсіну, оқыту, үйрету, теореманы дәлелдеу, кескіндерді тану сияқты т.б. мәселелерді шешу әдістерін зерттеумен айналысатын информатиканың бір саласы. Ж а с а н д ы и н т е л л е к т – информатикадағы бағыт (Қаз. тілі термин. Информатика). Ж а с а н д ы и н т е л л е к т і г е интеллектілік процестердің әртүрлі арнайы мәшинелік айла-шарғы әдістерін жатқызуға болады (Қаз. тілі термин. Информатика). 2. Адам мен электрондық мәшинелерге тән есеп шығару, ақпарат өңдеу қабілеті (Қаз. тілі термин. Информатика). 3. Адамның парасаттық қызметін азды-көпті шындыққа жанасатындай бейнелеуге арналған ғылыми зерттеулер мен тәжірибелер, тәсілдер мен құралдар үшін жалпы атау (Қаз. тілі термин. Информатика) [3]. Терминге «жасанды зияткерлік» баламасын ұсынғанын байқауымызға болады.

2018 ж. К. Шваб. Төртінші индустриялық революция: Жасанды интеллект – интеллектуалды компьютерлік бағдарламалар мен мәшинелер жасау жөніндегі ғылым мен технология [4].

2019 ж. С. Пинкер. Тіл – инстинкт: (AI – artificial intelligence) – компьютерді адам орындайтын оқу, пайымдау, нысандарды тану, байланысты тілді және жекелеген сөйлемдерді түсіну және қол мен аяқтың қозғалысы секілді интеллектуалдық міндеттерді орындайтындай етіп бағдарламалауға ұмтылыс [5].

Терминнің сөздіктердегі қолданысынан «жасанды интеллект» және «жасанды зияткерлік» нұсқалары қатар көрініс тапқанын байқаймыз.

Бұл тіркес «Егемен Қазақстан» газетінің 2017-2025 жылдар арасындағы электронды ресурсында 191 мақала тақырыбында кездеседі, мәселен, Жасанды интеллект: Жәрдемі мен зардабы (ЕҚ, 12 қазан, 2023 жыл).

Жасанды интеллект адамзаттың жауы ма? (ЕҚ, 1 наурыз, 2023 жыл). Жасанды интеллект: бүгіні мен ертеңі (ЕҚ, 19 сәуір, 2024 жыл). Жасанды интеллект білім сапасын жақсартады (ЕҚ, 23 тамыз, 2024 жыл).

«Жасанды интеллект» терминінің басқа да мерзімді баспасөз тақырыптарындағы белсенді қолданысы байқалады: Жасанды интеллектке арналған мектеп (ҚӨ, 7 сәуір, 2025 жыл), Жасанды интеллект туындылары (ҚӨ, 20 наурыз, 2024 жыл), Жасанды интеллект әдебиетке ықпал ете ала ма? (ҚӨ, 22 сәуір, 2025 жыл). Жасанды интеллект журналистика дамуына әсер ете ме? (АТ, 26 маусым, 2025 жыл). Жасанды интеллект – адам ақыл-ойының жемісі (АТ, 17 сәуір, 2025 жыл).

Бұл деректер соңғы жылдары аталған терминнің мерзімді баспасөзде қолданыс жиілігі күрт артқанын аңғартады. Мұндай қарқынды өсу, бір жағынан, ақпараттық-технологиялық даму үдерісінің тілдік көрінісі болса, екінші жағынан, терминнің қолданылу жиілігінің жоғарылауы нәтижесінде оның қалыптасуының алғышарты болады.

Қазақ тілінің ұлттық корпусы бойынша «жасанды», «жасанды интеллект», «жасанды зерде», «жасанды зият» тіркестерінің қолданылу жиілігіне қатысты мәлімет алуға болады. Қазақ тілінің ұлттық корпусы – қазақ тілінің барлық стильдік тармақтарындағы мәтіндік қорды жүйелеп, сөзқолданыстың сандық және сапалық сипаттарын талдауға мүмкіндік беретін маңызды цифрлық ресурстың бірі. Корпус құрамындағы мәтіндердің жалпы көлемі 65 миллион сөзқолданыстан асады және ол 16 ішкорпус негізінде жинақталған [6]. Бұл жүйе арқылы белгілі бір сөздің немесе тіркестің түрлі стильдегі қолданыс ерекшелігін анықтауға болады.

«Жасанды интеллект» термині ұлттық корпус деректерінде 57 рет кездеседі. Оның басым бөлігі – публицистикалық стильде (47), одан кейін ғылыми стильде (3), ресми және көркем әдебиет стильдерінде бір реттен тіркелген. Бұл сандық көрсеткіш аталған терминнің ғылыми стильден публицистикалық стильге өте бастағанын дәлелдейді. Сонымен қатар көркем әдебиет стильдерінде сирек кездесуі терминнің бейтараптанған сипат алып келе жатқанын айғақтайды.

Ұлттық корпус мәліметіне сәйкес «жасанды зерде» және «жасанды зият» тіркестерінің қолданыс жиілігі төмен және тек публицистикалық стильде ғана кездеседі. Бұл тіркестердің «жасанды интеллект» атауымен салыстырғанда стандарт дәрежесіне жетпегендігін танытады.

Қоғам өмірінде айрықша маңызға ие жаңа түсінік «жасанды интеллект» термині арқылы стандартталды. Алайда цифрлық технологияның осы түрінің қазақ қоғамына алғашқы ену кезіндегі вербалдануында «жасанды зият» және «жасанды зерде» аталымдары ұсынылды: Денсаулық сақтау саласындағы 60-тан астам халықаралық маман аралас шынайылықтың, жасанды зият пен технологиялық инновацияның күшті жақтарын талқылады (16 Ақпан, 2021 жыл, ЕҚ), Жасанды зият және бұлтты технологиялар: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ емтихандарды онлайн тапсыру үшін инновациялық шешім енгізді (9 сәуір, 2021 жыл, ЕҚ). Ғалымдар алтыншы буынды жасанды зерде (ЖЗ) басқаратынын айтады (5 ақпан, 2020 жыл, Айқын). Жасанды зерде элементтерін енгізу арқылы сот практикасының айқындылығын нығайтуға болады (12 мамыр, 2022 жыл, Жас Алаш).

Бастапқы қолданыстардың негізі жаңа ұғым үшін тілдің ішкі мүмкіндіктерін игеру бағытына байланысты: зият – интеллект сөзінің тура баламасы; зерде – ақыл-ес, сана, зейін мағынасында өзге тілдегі терминнің ішкі мағынасын ашады. Дегенмен «жасанды интеллект» термині стандарт тілдік бірлік ретінде қалыптасты, бұның себептері халықаралық терминнің мағынасын актуалды деңгейде сақтауға қатысты.

Осылайша, «жасанды интеллект» ұғымы қазақ тілінде мағыналық және құрылымдық тұрғыдан орнығып, кең қолданысқа ене бастады. Алайда терминнің белсенді таралуы мен салааралық қолданысының артуы оны жүйелі түрде біріздендіру мен стандарттауды қажет етеді.

Осы қажеттіліктен 2021 жылы Республикалық терминологиялық комиссия жасанды интеллект саласына қатысты 932 терминді ресми бекітті. Бекітілген терминдер құрамында «ағын (жасанды инт.) – поток (искусств. интелл.)» нұсқасындағы төл терминжасамға негіздерген сәтті аудармалар бар. Ағын. Жасанды интеллект саласында метафоралық әдіс арқылы жаңа термин жасау үдерісімен қалыптасқан термин. Қазақ тілінде терминнің пайда болуына негіз болған мағынасы: «ағын – табиғаттағы су айналымы процесінің нәтижесінде судың жер бетімен және оның астымен ағуы» [7]. Ал, метафоралық қолданыстан туындаған мағынасы: «ағын (жасанды интеллект) – деректер мен командалардың үздіксіз немесе кезеңдік тасымалдануын, өңделуін және орындалуын сипаттайтын процесс; айналадағы өмірден алынатын деректер мен хабардың легі, қозғалысы, қарқыны» [7]. Бұл термин жасанды интеллект жүйелерінде ақпараттың ағымдық өңделуін және нейрондық желілердегі деректер ағынын білдіреді. Мысалы, "деректер ағыны" (data stream). «Ағын» сияқты сәтті жасалған терминдер жасанды интеллект саласында қазақ тілінің терминологиялық әлеуеті зор екенін көрсетеді. Дегенмен мұндай терминдер бірлі-жарым мысалдармен шектелмеуі тиіс. Терминдерді жүйелеу, олардың қолданысын нақтылау және көпшілікке ортақ ғылыми негіз қалыптастыру үшін арнайы салалық сөздік қажет.

Жасанды интеллектке қатысты салалық сөздіктің басты мақсаты – осы саладағы ұғымдарды қазақ тілінде біріздендіріп, ресми және ғылыми қолданысқа енгізу. Мұндай сөздік тек IT мамандары үшін емес, заң, білім, медицина, өндіріс салаларында AI технологияларын пайдаланып жүрген барлық мамандарға қажет құралға айналады. Себебі ол тек «түсіну үшін» емес, қолданбалы мәселелерді шешу құралы ретінде де қызмет етеді.

Жаңа ғылыми-технологиялық саланың дамуы әрқашан жаңа ұғымдардың пайда болуына әкеледі. Соңғы он жылдықта жасанды интеллектке қатысты терминдер әлем тілдерінде қарқынды таралып, арнайы сөздіктер мен глоссарийлерде жүйелене бастады.

Ал қазақ тілінде жасанды интеллектке қатысты терминдердің бірізділігі әлі толық қалыптаса қойған жоқ. Бір ұғымның бірнеше нұсқасы қатар жүруі байқалады. Мысалы, machine learning термині «машиналық оқыту» деп те, «машинамен оқыту» деп те аударылып жүр; dataset терминіне «деректер жиыны», «деректер қоры», кейде «дата сет» түріндегі нұсқалар қолданылады. Мұндай әркелкілік ғылыми тілдің нақтылығына зиян келтіріп, ортақ түсіністікті қиындатады.

Осы тұрғыдан алғанда жасанды интеллект саласының терминологиялық сөздігін құрастыру – ғылыми қажеттілік қана емес, практикалық маңызы бар міндет.

Салалық сөздік құрастырудың артықшылықтарына тоқталып кетейік. Біріншіден, құжат, ресми хаттар және т.б жазбаша/ауызша қолданыс кезінде бірізділік сақталуы үшін қажет. Сөздік болмаса, бір құжатта «жасанды интеллект», екіншісінде «жасанды зерде» немесе «жасанды зияткерлік» деп әртүрлі қолданылуы мүмкін. Бұл құқықтық түсінбеушілікке әкеледі. Екіншіден, салалық сөздік ғылыми еңбектерде, оқулықтарда, оқу бағдарламаларында қолданылатын терминдердің жүйелілігін қамтамасыз етеді. Бұл студенттер мен жас ғалымдар үшін жаңа ұғымдарды дұрыс түсініп, оларды сауатты қолдануға мүмкіндік береді. Әсіресе жасанды интеллект сияқты қарқынды дамып келе жатқан саланың жаңа терминдері күн сайын пайда болып отырғандықтан, оларды дер кезінде жинақтап, жүйелеу аса маңызды. Үшіншіден, салалық сөздік аударма ісінде терминдердің тұрақтылығын сақтайды. «Marking – белгіленім, белгілеу; lemmatization – леммалау, леммалдандыру; machine learning – машиналық оқыту, машинамен оқыту» түріндегі аудармалар интернет ресурсындағы қоғамдық-танымдық сайттарда және электрондық сөздіктерде әртүрлі қолданылып жүр. Сөздік арқылы бір нұсқаны бекітіп, ресми айналымға енгізу – ғылымның да, тәжірибенің де талабы болмақ. Төртіншіден, жасанды интеллект саласының сөздігі тек IT мамандарына ғана емес, осы технологияны әртүрлі салада қолданып жүрген мамандарға да қажет. Бұл салалардағы мамандар үшін ортақ, түсінікті терминдер базасы – кәсіби коммуникацияны жеңілдететін құрал.

Қорытынды

Жасанды интеллект – XXI ғасырдың ең өзекті ғылыми бағыттарының бірі. Оның дамуы жаңа ұғымдар мен терминдердің қалыптасуына әкелуде. Қазақ тіліндегі ғылыми коммуникацияның нақтылығын қамтамасыз ету үшін

жасанды интеллект саласының салалық сөздігін құрастыру – уақыт талабы. Осы мақсатта жасанды интеллектке арналған салалық терминологиялық сөздік – тек ғылыми анықтамалық емес, ұлттық тіл саясаты мен инновациялық дамудың өзегіне айналуы тиіс құрал. Мұндай сөздік: жасанды интеллект, машиналық оқыту, нейрондық желі, генеративті модельдер секілді негізгі ұғымдарды жүйелейді; халықаралық терминдердің қазақша баламасын қалыптастырады; салааралық түсіністікті жеңілдетеді; қазақ тілін цифрлық ортада қолданудың жаңа деңгейіне шығарады.

Салалық сөздік тек ғылыми зерттеулердің сапасын арттырып қана қоймай, практикалық қызметте, әртүрлі салалардағы қолданбалы мәселелерді шешуде де тиімді құралға айналады. Бұл бағыттағы жұмыс қазақ тілін тек мәдени және әдеби мұра тілі ретінде емес, инновация мен ғылым тілі ретінде дамытудың нақты қадамы болмақ. Мақала негізінде аталған сала терминологиясының өзектілігін көрсете келе, Жасанды интеллект саласының электрондық терминологиялық сөздігін жасауды ұсынамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ильясова Г. Орысша-қазақша терминологиялық анықтамалық сөздік (ақпараттық жүйе саласы). – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы, 2010. – 312 б.
2. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6 - том / Құраст.: Ж.Қоңыратбаева, Ғ.Қалиев, Қ.Есенова және т.б. - Алматы, 2011. – 752 б.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 7-том. / Құраст.: Б.Момынова, Б.Сүйерқұлова, А. Фазылжанова және т.б. – Алматы, 2011.- 752 б.
4. Клаус Ш. Төртінші индустриялық революция. - Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 200 б.
5. П.Стивен. Тіл – инстинкт. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019 жыл. – 386 б.
6. Қазақ тілінің ұлттық корпусы // <https://qazcorpus.kz/>
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 2-том / Құраст.: Ғ.Қалиев, С.Бизақов, О. Нақысбеков және т.б. - Алматы, 2011. - 744 б.

БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МАМАНДЫҒЫ БОЙЫНША АРНАЙЫ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДА КӨПТІЛДІЛІК ПЕН ТЕРМИНОЛОГИЯНЫҢ РӨЛІ

Гүлнар БҰРЛЫБАЕВА*

Андатпа. Мақалада «Бағдарламалық қамтамасыз ету» мамандығы бойынша арнайы пәндерді оқытудағы көптілділіктің және кәсіби

---

* Қаратау құрылыс-техникалық колледжінің арнайы пән оқытушысы,
Gulnar_18_93@mail.ru

терминологияның айрықша маңызы қарастырылған. Қазақстанның үштілді (қазақ, орыс, ағылшын) білім беру саясаты аясында болашақ IT-мамандардың кәсіби құзыреттілігін арттыру жолдары талданған. Әсіресе, ағылшын тіліндегі техникалық ұғымдардың қазақ тіліндегі бірыңғай баламаларын қалыптастыру және оларды оқу процесінде тиімді қолдану мәселелеріне баса назар аударылған. Автор тәжірибелік сабақтарда үштілді әдістемені қолданудың нақты тиімділігін және оқытушының бұл процестегі көшбасшылық рөлін ұсынады.

Түйін сөздер: көптілділік, терминология, бағдарламалық қамтамасыз ету, кәсіби коммуникация, IT-білім.

Abstract. The article considers the specific importance of multilingualism and professional terminology in teaching specialized subjects in the field of Software Engineering. Ways to enhance the professional competence of future IT specialists within the framework of Kazakhstan's trilingual (Kazakh, Russian, English) education policy are analyzed. Particular attention is paid to the issues of forming standardized Kazakh equivalents for English technical concepts and their effective use in the educational process. The author suggests the practical effectiveness of applying a trilingual methodology in practical classes and the leading role of the teacher in this process.

Keywords: multilingualism, terminology, software engineering, professional communication, IT-education, trilingual methodology, professional competence.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану дәуірінде тіл мәселесі әрбір мемлекеттің ұлттық болмысын сақтауда ғана емес, сонымен бірге экономикалық, ғылыми-техникалық және әлеуметтік дамуда да шешуші рөл атқарып отыр. Қазақстан Республикасында жүргізіліп отырған тіл саясатының негізгі бағыттарының бірі – қазақ тілін ғылым тіліне айналдыру, мемлекеттік тілдің қолдану аясын кеңейту және көптілділік негізінде жаңа буын мамандарды даярлау [1]. Бұл міндеттерді жүзеге асыруда кәсіби салаларда, әсіресе ақпараттық технологиялар мен бағдарламалық қамтамасыз ету бағытында, көптілді коммуникацияның орны айрықша. Көптілділіктің маңызы ең алдымен жаһандық еңбек нарығындағы талаптардан туындайды [2]. Бағдарламалық қамтамасыз ету саласы әлемдік экономикадағы ең қарқынды дамып келе жатқан бағыттардың бірі болып табылады. Сондықтан көптілділікті меңгеру тек аударма дағдысымен шектелмейді; ол үш тілді кәсіби деңгейде қатар қолдана білуді талап етеді. Осы үштілділіктің тоғысында қалыптасқан жаңа білім беру үлгілері болашақ IT-мамандардың кәсіби құзыреттілігін арттыруға бағытталады.

Негізгі бөлім

Бағдарламалық қамтамасыз ету саласындағы тілдік ерекшеліктердің өзіндік сипаты бар. Бұл саладағы терминдер, ұғымдар мен кәсіби сөз қолданыстар негізінен ағылшын тілінен енген. «Software», «hardware», «algorithm», «debugging», «cloud computing» сияқты негізгі түсініктер

халықаралық деңгейде бірдей қабылданғанымен, олардың қазақ және орыс тіліндегі баламаларын дұрыс қолдану мәселесі өзекті болып қала береді. Мысалы, «software» сөзі қазақ тілінде көбінесе «бағдарламалық қамтамасыз ету» деп аударылса, орыс тілінде «программное обеспечение» термині орныққан. Ал кейбір терминдердің бірізді баламасы әлі толық қалыптаса қойған жоқ, бұл жағдай кәсіби коммуникацияда түсінбеушілікке әкелуі мүмкін.

Осы тұрғыдан алғанда, бағдарламалық қамтамасыз ету саласында көптілділікті меңгеру тек аударма дағдысымен шектелмейді. Ол ең алдымен үш тілді кәсіби деңгейде қатар қолдана білуді, салалық терминологиялық сөздіктер мен глоссарийлерді тиімді пайдалануды талап етеді. Мұндай құзыреттілікке ие маман халықаралық стандарттармен жұмыс істей алады, шетелдік бағдарламалау тілдері мен құжаттамаларды еркін түсінеді және сонымен қатар қазақ тілінде кәсіби білімді жеткізе алады. Бұл өз кезегінде IT-саланың ұлттық дамуына, мемлекеттік тілдің ғылыми қолданысын кеңейтуге және кәсіби ортадағы тілдік теңгерімді сақтауға ықпал етеді.

Сондықтан да тіл саясаты – мен көптілділік мәселесін бағдарламалық қамтамасыз ету мамандығының арнайы пәндерімен ұштастыру бүгінгі күннің өзекті тақырыбы. Бұл бағытта арнайы пән оқытушыларының рөлі зор: олар студенттерге тек бағдарламалау тілдерін ғана емес, сонымен қатар көптілді кәсіби коммуникация мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді. Осы мақалада кәсіби коммуникациядағы көптілділікті меңгерудің ерекшеліктері мен салалық терминологиялық сөздіктерді қолданудың өзекті мәселелері талқыланады.

Кәсіби коммуникация – мамандардың өзара тәжірибе алмасуы, ғылыми жаңалықтарды жеткізуі, кәсіби құжаттарды рәсімдеуі және өндірістік-техникалық мәселелерді шешуі барысында жүзеге асатын ерекше қарым-қатынас түрі [3]. Бағдарламалық қамтамасыз ету сияқты қарқынды дамып келе жатқан салада мұндай коммуникацияның тиімді болуы маманның бәсекеге қабілеттілігін анықтайды. Осы тұрғыдан алғанда, көптілділікті меңгеру – ақпараттық қоғамдағы кәсіби табыстың басты кепілі.

Қазіргі таңда бағдарламалық қамтамасыз ету саласында ағылшын тілі жетекші орын алады. Әлемдік бағдарламалау тілдерінің басым бөлігі (Python, Java, C++, JavaScript, т.б.), халықаралық стандарттар мен құжаттамалар осы тілде жасалған. IT-индустриядағы жаңалықтар, ғылыми мақалалар, кәсіби форумдар мен онлайн-курстар да негізінен ағылшын тілінде жүргізіледі. Демек, кәсіби коммуникацияда ағылшын тілін еркін меңгермеген маман жаңа технологияларды уақытылы игере алмайды, инновациялық шешімдерден шет қалады.

Сонымен қатар Қазақстандағы кәсіби ортада орыс тілінің маңызы зор. Көптеген бағдарламалық құралдардың орысша нұсқалары кеңінен қолданылады, ал ТМД елдерімен ынтымақтастық барысында орыс тілі негізгі байланыс құралы болып қала береді. Әсіресе аймақтық IT-жобалар мен бірлескен стартаптарда орыс тіліндегі кәсіби коммуникация мамандар арасындағы түсіністі жеңілдетеді.

Қазақ тілі болса, мемлекеттік мәртебеге ие ретінде кәсіби ортада барған сайын кеңінен қолданылып келеді. Бағдарламалық қамтамасыз ету саласында қазақ тілінің қолданылуы тек аударма деңгейінде емес, жаңа ұлттық терминдерді қалыптастырумен тығыз байланысты. Мысалы, соңғы жылдары «деректер қоры», «есептеуіш жүйе», «жасанды интеллект», «бұлтты технологиялар» сияқты қазақша баламалар жиі қолданыла бастады. Бұл үрдіс кәсіби коммуникацияда мемлекеттік тілдің рөлін күшейтіп қана қоймай, жаңа буын IT-мамандарының қазақ тілінде еркін ойлау қабілетін қалыптастырады.

Көптілділіктің кәсіби коммуникациядағы тағы бір қыры – әртүрлі аудиторияға бейімделу мүмкіндігі. Мысалы, халықаралық конференцияда ағылшын тілінде баяндама жасайтын маман өз ойын қысқа да нақты жеткізе білуі керек, ал отандық ғылыми ортада қазақ тілінде ғылыми стильді сақтап сөйлеуі маңызды. Жобалық топтағы әріптестерімен орыс тілінде техникалық тапсырмаларды талқылау да кәсіби қарым-қатынастың бір бөлігі. Демек, көптілді маман түрлі кәсіби жағдайларда тілдік икемділік танытып, коммуникацияны тиімді жүзеге асыра алады.

Бағдарламалық қамтамасыз ету саласында көптілділіктің тағы бір артықшылығы – терминологиялық сәйкестікті сақтау. Көп жағдайда бір терминнің бірнеше аудармасы қолданылады. Мәселен, «framework» ұғымы қазақ тілінде «қаңқа» немесе «негізгі құрылым» деп аударылса, орыс тілінде «фреймворк» деген кірме нұсқа жиі қолданылады. Мұндай жағдайда көптілді маман контекстке сәйкес дұрыс нұсқаны таңдай білуі тиіс. Бұл құбылыс кәсіби коммуникацияның сапасын арттырып, түрлі сала мамандары арасындағы түсінбеушіліктерді азайтады.

Көптілділік тек тілдік құзыреттілік қана емес, сонымен қатар мәдениетаралық қарым-қатынас құралы болып табылады. Бағдарламалық қамтамасыз ету саласында әртүрлі ел мамандары бірлесіп жұмыс істейтін жобалар жиі кездеседі. Мұндай жағдайда тілдік қана емес, мәдени ерекшеліктерді ескеріп, коммуникацияны дұрыс ұйымдастыру – жобаның табысты аяқталуына ықпал етеді.

Осылайша, кәсіби коммуникациядағы көптілділіктің рөлі бағдарламалық қамтамасыз ету саласында айрықша маңызды. Ол маманға халықаралық деңгейде ақпарат алмасуға, түрлі тілдегі құжаттармен еркін жұмыс істеуге, жаңа технологияларды уақытылы меңгеруге және мемлекеттік тілдің ғылыми қолданысын дамытуға мүмкіндік береді.

Сөздіктерді пайдалану студенттердің жаңа материалды тез меңгеруіне, код жазу барысында терминдерді дұрыс қолдануына мүмкіндік береді. Сонымен қатар ғылыми жобалар жазғанда немесе халықаралық конференцияларға қатысқанда, студенттердің кәсіби тілдік құзыреттілігін арттырады. Мұғалім үшін де терминологиялық сөздік – сабақта негізгі құралдың бірі. Ол оқу материалының нақтылығын қамтамасыз етіп қана қоймай, студенттердің кәсіби ойлауын қалыптастыруға көмектеседі.

Кез келген мамандық иесі тек өз саласын ғана емес, сонымен қатар бірнеше тілді меңгеруі қажет. Себебі кәсіби ортада тиімді қарым-қатынас құру, шетелдік тәжірибені пайдалану, заманауи ғылыми әдебиеттермен жұмыс

істеу үшін көптілділік басты шартқа айналып отыр. Бұл, әсіресе, ақпараттық технологиялар мен бағдарламалық қамтамасыз ету саласында айқын көрінеді.

Бағдарламалау тілі негізінен ағылшын тілінде жасалғандықтан, көптеген ұғымдар мен терминдер түпнұсқада қолданылады. Мысалы, *compiler, debugging, framework, cloud computing* сияқты сөздер қазақшаға да, орысшаға да аударылса да, кәсіби ортада көп жағдайда түпнұсқа түрінде қалады. Мұның себебі – халықаралық IT қауымдастығында ортақ кәсіби тілдің қалыптасуы [3].

Көптілділік тек ақпарат алмасу құралы ғана емес, сонымен бірге кәсіби құзыреттілікті арттырудың да маңызды факторы. Бағдарламалық қамтамасыз ету мамандығында білім алатын студенттер үшін көптілділік:

- халықаралық стандарттарға сәйкес білім алуға,
- әлемдік ғылыми-техникалық әдебиеттермен жұмыс істеуге,
- заманауи бағдарламалау құралдарын меңгеруге,
- шетелдік әріптестермен кәсіби байланыс орнатуға мүмкіндік береді.

Осылайша, көптілділік кәсіби коммуникацияның сапасын көтеріп қана қоймай, студенттердің еңбек нарығында бәсекеге қабілеттілігін арттырады. Бұл – бүгінгі білім берудің негізгі мақсаттарының бірі.

Сонымен бірге қазақ тіліндегі IT терминдерін дамыту – өзекті мәселелердің бірі. Соңғы жылдары мемлекеттік деңгейде көптеген терминдер бекітілгенімен, олардың қолданыстағы орнығуы әлі де уақытты талап етеді. Осыған байланысты арнайы пән оқытушыларының міндеті – студенттерге терминдердің дұрыс мағынасын түсіндіріп, үш тілде қолдануға дағдыландыру.

Бағдарламалық қамтамасыз ету саласындағы терминология – тек сөздер жиынтығы емес, ол студенттердің кәсіби дүниетанымын қалыптастыратын, болашақта халықаралық IT қауымдастығында еркін әрекет етуге мүмкіндік беретін маңызды құрал.

Кәсіби коммуникациядағы үштілділіктің әдістемелік рөлі. Көптілділікті меңгеру – ақпараттық қоғамдағы кәсіби табыстың басты кепілі. Ағылшын тілі – Бағдарламалық Инженериядағы негізгі тіл. Ол студенттердің Software Testing, Data Structures, Cloud Computing сияқты күрделі ұғымдарды түпнұсқада оқып, халықаралық жобаларға қатысуына мүмкіндік береді. Қазақ тілі – техникалық терминологияны ұлттық санамен ұштастыру үшін қажет. Мысалы, "Алгорим" (algorithm), "Қателерді жөндеу" (debugging) сияқты ұғымдарды қазақ тілінде бекіту отандық IT-нарығын дамытуға үлес қосады [4]. Орыс тілі – көптеген бағдарламалау мектептері мен әдістемелері орыс тілінде қалыптасқандықтан, білім алудың қосымша маңызды көзі болып қала береді. Үш тілді еркін қолдану маманның мәдениетаралық және кәсіби икемділігін арттырады.

Терминологияның дұрыс қолданылуы бірнеше маңызды рөл атқарады:

- оқу материалын нақты әрі түсінікті жеткізеді;
- студенттердің кәсіби ойлау қабілетін дамытады;
- ғылыми жұмыста немесе жобада қателіктерге жол бермеуге көмектеседі;
- болашақта халықаралық деңгейде жұмыс істеуге дайындық жасайды.

Терминологиялық Проблемалар және Оларды Шешу Жолдары. Терминологиялық жүйелілікті сақтау – IT білім берудегі ең күрделі мәселе. IT саласының жылдам дамуына байланысты жаңа ағылшын тіліндегі терминдердің қазақ тіліндегі бірнеше баламасы пайда болады. Мысалы, Interface ұғымы "интерфейс" немесе "беткі қабат" деп, Debugging ұғымы "дебаггинг", "қателерді түзету" немесе "жөндеу" деп аударылуы мүмкін. Бұл студенттер арасында түсінбеушілік тудырады.

Шешу Жолдары:

1. Ұлттық Терминологияны Стандарттау: жоғары және арнаулы орта оқу орындары бірлесіп, Ұлттық терминология орталығы бекіткен баламаларды ғана пайдалануы тиіс.

2. Интерактивті Технологияларды Қолдану: оқытушылар сабақта үш тілді қатар қолданатын арнайы виртуалды симуляторларды, онлайн-тесттер мен глоссарийлерді жасау керек.

3. Салыстырмалы Талдау (Comparative Analysis): күрделі ұғымдарды енгізу кезінде оқытушы оның ағылшын, орыс және қазақ тілдеріндегі анықтамаларының мағыналық айырмашылықтарын талдап, ең дәл және ресми баламасын ұсынуы қажет [5].

Көптілді ортадағы оқытушының рөлі. Оқытушының көптілді білім берудегі рөлі өте зор. Ол тек техникалық ақпаратты жеткізіп қана қоймай, студенттердің үш тілді кәсіби құзыреттіліктерін дамытудың үлгісі болуы тиіс.

Тәжірибелік сабақтардағы үштілді әдістеме:

- Тапсырманы орыс тілінде беру: тапсырманың мазмұны мен техникалық шарттарын орыс тілінде түсіндіру (ТМД елдерінің оқулықтарына сүйене отырып).
- Кодтауды ағылшын тілінде жүргізу: бағдарламалау тілдерінің синтаксисі мен түсініктемелерін (*comments*) міндетті түрде ағылшын тілінде жазуды талап ету.
- Қорытындыны қазақ тілінде қорғау: орындалған жобаның немесе зертханалық жұмыстың қорғауын, презентациясын, есеп беруін қазақ тілінде жүргізу.

Бұл әдістеме студенттерге әр тілдің кәсіби ортадағы нақты функционалдық рөлін түсінуге және оны тиімді қолдануға мүмкіндік береді. Оқытушының кәсіби беделі мен әдістемелік шеберлігі студенттердің мамандыққа деген қызығушылығын арттырады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, көптілділік пен терминология мәселесін жүйелі түрде шешу – бағдарламалық камтамасыз ету мамандығы бойынша білім берудің сапасын көтеріп, болашақ мамандардың халықаралық деңгейде табысты қызмет етуіне жол ашады. Бұл тек білім беру саласының ғана емес, елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға қосылған үлкен үлес.

Көптілділік және терминологиялық жүйелілік – бағдарламалық камтамасыз ету мамандарын даярлаудағы сапаның көрсеткіші. Үш тілді кәсіби қолдану студенттердің тек техникалық дағдыларын ғана емес, сонымен бірге

олардың мәдениетаралық қарым-қатынас және халықаралық тәжірибеге бейімделу құзыреттіліктерін арттырады.

Кәсіби коммуникациядағы көптілділік пен терминологиялық сөздіктерді қолдану мәселесі – қазіргі заманғы білім беру жүйесінде аса маңызды тақырыптардың бірі. Әсіресе, бағдарламалық қамтамасыз ету мамандығында бұл бағыттың өзектілігі айқын көрінеді. Себебі ІТ саласы халықаралық деңгейде дамып, білім алушы студенттердің әлемдік стандарттарға сай болуын талап етеді.

Көптілділік студенттердің кәсіби көкжиегін кеңейтіп, еңбек нарығында бәсекеге қабілетті болуына ықпал етеді. Қазақ, орыс және ағылшын тілдерін қатар пайдалану – олардың кәсіби құзыреттілігін арттырып қана қоймай, халықаралық тәжірибеге бейімделуіне жол ашады. Ал терминологиялық сөздіктер мен глоссарийлер студенттердің оқу материалын тереңірек түсініп, ғылыми жобалар мен бағдарламалау процесінде қателіктерге жол бермеуіне көмектеседі.

Арнайы пән оқытушысы бұл үдерісте жетекші рөл атқарады. Ол студенттерге теорияны да, практиканы да үйретумен қатар, кәсіби терминдерді үш тілде меңгеруге жағдай жасайды. Сонымен бірге жаңа терминдерді енгізу, бірыңғай терминологиялық база қалыптастыру, электронды сөздіктерді тиімді пайдалану – оқытушы жұмысының негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Заңы. Білім туралы: 2007 жылғы 27 шілдесі, № 319 қабылданған // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs>
2. Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2023–2029 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2023. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045>
3. «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар терминдерінің қазақша-орысша-ағылшынша сөздігі». – Астана: Ұлттық терминология орталығы, 2020 // <https://termincom.kz/terms/>
4. Sommerville I. Software Engineering. – 10th Edition. – Pearson, 2020. // <https://iansommerville.com/software-engineering-book/>
5. Әбдіғаппарова Ұ.Ж. Кәсіби көптілділік – болашақ маман құзыреттілігінің негізі // Білім берудегі инновациялар. – 2022. – №4. – Б. 45-49.

КӘСІБИ ТЕХНИКАЛЫҚ КОЛЛЕДЖДЕРДЕ БІЛІМ БЕРУДЕ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗДІКТЕРДІ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Нұргүл ДАЛАБАЕВА*

Аңдатпа. Кәсіптік білім берудің қазіргі заманғы стандарттары студенттер бойында жалпы мәдени, жалпы кәсіптік және кәсіби құзыреттіліктер қалыптастыруды көздейді. Мұнай-газ химиясы терминдерінің басым бөлігі латын немесе грек тілдерінде қалыптасып таралған. Сала аралық терминдердің басым бөлігі орыс сөзі арқылы өзге тілдерден қабылданып, орыс тілі арқылы қолданысқа еніп жүр. Қазақ тілін қолдану аясын кеңейту, қазақ тіліндегі салалық терминдер қорын молайту мақсатында түп нұсқасы орыс/ағылшын терминдері емес, олардың мағынасы мен мазмұнын ашатын қазақша баламаларын қолдану маңызды.

Түйін сөздер: термин, кәсіптік білім беру, мұнай-газ терминдері, кен орындары.

Abstract. Modern standards of vocational education aim to develop general cultural, general professional, and specialized competencies among students. Most oil and gas chemistry terms have originated and spread from Latin or Greek. A significant portion of interdisciplinary terminology has been borrowed from other languages through Russian and has entered usage via Russian mediation. In order to expand the functional scope of the Kazakh language and enrich its sectoral terminological base, it is important to use Kazakh equivalents that convey the meaning and content of the original concepts, rather than merely adopting Russian or English terms.

Keywords: terminology, vocational education, oil and gas terminology, oil fields.

Кіріспе

Қазіргі уақытта мұнай-газ саласының белсенді дамуы техникалық мәселелерді түсінетін және дұрыс технологиялық шешімдер қабылдай алатын сауатты мамандарды қажет етеді. Сондықтан кәсіптік білім берудің қазіргі заманғы стандарттары студенттер бойында жалпы мәдени, жалпы кәсіптік және кәсіби құзыреттіліктер қалыптастыруды көздейді. Оқу үрдісін жетілдіру және білімді жүйелеу үшін сабақ барысында анықтамалықтар, сөздіктер және глоссарийлер қолданылады.

Қазіргі мұнай-газ саласы терминологиясы әртүрлі жалпы салалық және спецификалық бағыттар бойынша анықтамаларды, белгілеулер мен қысқартуларды қамтиды: геологиялық барлау, бұрғылау, қайта өңдеу, тасымалдау және автоматтандыру.

---

* Мақат мұнай және газ технологиялық колледжінің арнайы пән оқытушысы, bekmagambetovmuratbek@gmail.com

Кен орындарын игеру ісінде қолданылатын төл термин сөздер негізінен тек қана осы процесті жүргізуге қатысты құрал-сайман атаулары, геологиялық әсер ету процестерінің атауы, геологиялық ерекшелік атаулары, химиялық және физикалық процесс пен құбылыс атаулары. Кен орындарын игеру – бірнеше ғылымның жетістігін қолдануды қажет етер аса күрделі іс-шара болған соң, жүзеге асыру кезінде қолданыстағы сала тілінде де бірнеше ғылымға тиесілі терминдер ұшырасып отырады.

Негізгі бөлім

Өндіріс салаларындағы арнаулы тілді дамыту, арнаулы сала терминдерінің қазақ тіліндегі қолданысын нығайту ұлттық кәсіби мамандардың қатарының өсуіне ықпал етіп, өз ортасында кәсіби тілдің дамуына жол ашады [1]. Кәсіби тіл мен терминология бір-бірімен тығыз байланыста. Кәсіби сөз өндіріс адамдарының жұмыс ерекшелігіне байланысты туған атау сөздер. Термин сөздерді қалыптастыруда өндіріс мамандарының кәсіби тіліне зер салып жүйелеу, саралау, талдау жұмыстарын жүргізудің маңызы зор. *Термин дегеніңізді саналы түрде қадағалап, қолдан жасап, сұрыптап отырмаса, ғалымдар, мамандар бірін-бірі түсінуден қалуы ықтимал.*

Кен орындарын барлап анықтауда негізінен мұнай-газ геологиясы терминдері: *қат, қабат, жыныс, әктас, тақтатас, шоғыр, малтатас, тау жыныстары, ойпат, шөгінділер, лықсыма, қиық, қатпар, иірім, қыртыс, дөң т.б.* қолданылса, игерім кезінде жаңа игеру ұңғымаларын бұрғылау кезінде бұл терминдермен қатар мұнай-газ техникасы терминдері *бұрғылау, дірілдеткіш, науаша, қашау, сорғы, ротор, қондырғы т.б.* пайдаланылады. Мұнай-газ геологиясы терминдеріне қатысты: *қабаттың өнім бергіштігі, өнімді қабат, горизонт, миграция, т.б.* сөздер қолданылса, барлау және бұрғылау сияқты өндірістік процестен соң *ұңғыма, кенжар, ернеу, оқпан, құбыр аралық кеңістік, өңдеу ұңғымаларының торы, мұнайлы алқап жиегі* деген бірқатар арнаулы сала терминдері сөз айналымына түседі.

Кен орнынан табиғи газ бен мұнайды немесе конденсатты алу, одан соң тасымалдауға жинақтау ісі кезінде алуан түрлі құрал-саймандар мен қондырғы-құрылғылардың аттары мен өндірістік процестердің атаулары бұл саладағы терминдер қатарын көбейте түседі. Мысалы, кенді шоғырдан алу кезінде қолданылатын құрал-сайман атаулары: *сорғы құбыр бағанасы (СҚБ-НКТ), бұрқақ арматурасы, құбыр және баған тізбектері, құйрықша, т.б.* немесе жинақтау кезінде қолданылатын құрал-сайман мен қондырғы-жабдық атауы: *жылу алмастырғыш, қақпақша, сорғы, айырғыш (сепаратор), т.б.*

Шикізаттың құрамы және оның құрлысы мен құрамына қатысты зат атаулары химия ғылымына тиесілі болып келеді. Мұнай-газ саласында бұндай химиялық терминдер молынан кездеседі: *ингибитор, метанол, метан, көмірсутек, азот, сутегі, газ, мұнай, ДЭГ (диэтилен глюкол), күкірт т.б.*

Кенді игеруде оның химиялық құрамы мен жер қойнауында орналасу жағдайы, қоршаған ортамен байланыстылығын дұрыс бағалау міндетті. Оның химиялық құрамы мен құрылысынан басқа физикалық жағдайы да маңызды болып келеді. Осыған байланысты физика ғылымының терминдері мейлінше

кең қолданылады. Мысалы: *қысым, салмақ, кеуектілік, өткізгіштік, сығымдылық т.б.* кеннің физикалық жағдайын білдіретін сөздермен қатар бұл жағдайды анықтайтын *термометр, монометр, дифманометр, газ ажыратқыш, бақылау-өлішеу аспабы* сияқты аспап атауларын атауға болады [2].

Сөздіктер мен анықтамалықтарда негізінен бірнеше тілде өзгермей қолданылатын сөздер жиі кездеседі, қазақ арнаулы сала тілінің өндіріске енуі өте баяу екені бәрімізге мәлім. Көп жағдайда мұнай және газ өндірісі саласындағы жаңа терминдердің қалыптасуы мен дамуында халықаралық қатынастардағы сыртқы экономикалық байланыстар әсер етеді. Яғни, бір ел терминдерінің екінші тілге енуі байқалады. Мұнай-газ химиясы терминдерінің басым бөлігі латын немесе грек тілдерінде қалыптасып таралған. Сала аралық терминдердің басым бөлігі орыс сөзі арқылы өзге тілдерден қабылданып, орыс тілі арқылы қолданысқа еніп жүр.

Студенттерге салалық терминологияны меңгеру, сол арқылы болашақ мамандығын тереңірек меңгеруге, өндірістегі технологиялық процестерді сапалы меңгеруге, шет тілін практикалық қолдану дағдыларын арттыруға көмектеседі [3].

Болашақ мамандар салалық терминологияны меңгеріп, өндірісте кеңінен қолдана білуін жақсарту мақсатында әр сабақ басталарда сол тақырыпта кездесетін терминдерді ерекшелеп, түсінік беріп, қазақ, орыс және ағылшын тіліндегі аудармаларын келтіремін. Білімді бекітуде, қайталау сабақтарында қайталап еске түсіріп отырамын, осы терминдерді меңгеру бойынша арнайы жаттығулар да орындалады. Өндірістік сабақ кезінде де негізгі терминдерді қайталауға уақыт бөліп, өндірістік жұмыс, өндірістік тәжірибе барысында орнымен қолдануларына көңіл бөлемін.

№	Қазақша термин	Түсініктеме	Ағылшынша баламасы	Орысша баламасы
1	Престеу	Материалдарды белгілі бір пішінге келтіру үшін қысыммен өңдеу процесі	Pressing	Прессование
2	Пресс-машина	Материалдарды қысым арқылы өңдеуге арналған жабдық	Press machine	Пресс-машина
3	Қысым күш	Материалға әсер ететін механикалық күш	Compression force	Сила сжатия
4	Қалып (форма)	Престеу барысында материал	Mold / Die	Форма / Штамп

		құйылатын немесе салынатын пішін		
5	Жоғары қысымды престеу	Жоғары күшпен материалды нығыздап өңдеу тәсіл	High- pressure pressing	Гидравлический пресс
6	Гидравликалық пресс	Сұйықтық қысымын қолданатын престеу машинасы	Hydraulic press	Гидравлический пресс
7	Механикалық пресс	Механикалық күш арқылы жұмыс істейтін пресс	Mechanical press	Механический пресс
8	Пресс-штамп	Материалды белгілі бір формаға келтіруге арналған құрал	Press die	Пресс-штамп
9	Нығыздау	Ұсақ бөлшектерді қысу арқылы тығыз массаға айналдыру	Compaction	Уплотнение
10	Престеу циклі	Престеудің толық бір айналымы	Pressing cycle	Цикл прессования
11	Жұмыс stroke (жұмыс жүрісі)	Престің жоғарыдан төмен қозғалысы	Working stroke	Рабочий ход
12	Матрица	Қалыпқа орнатылатын элемент, материалды қажетті пішінге келтіред	Matrix	Матрица
13	Суыту жүйесі	Қызған қалыпты немесе жабдықты салқындатуға арналған жүйе	Cooling system	Система охлаждения
14	Шикізат	Престеуге дейін қолданылатын бастапқы материал	Raw material	Сырьё

1 5	Престеу температурасы	Престеу кезінде қолданылатын жылу деңгейі	Pressing temperature	Температура прессования
1 6	Автоматтандырылған басқару жүйесі	Жабдықты автоматты түрде басқаратын жүйе	Automated control system	Автоматизированная система управления
1 7	Престеу уақыты	Материалға әсер ететін уақыт аралығы	Pressing time	Время прессования
1 8	Қысым датчигі	Қысымды өлшейтін құрал	Pressure sensor	Датчик давления
1 9	Жұмыс алаңы	Материал престелетін бет	Work surface	Рабочая поверхность
2 0	Қалдық материал	Престеуден кейін қалған артық шикізат	Residual material	Остаточный материал
2 1	Қалдықсыз өндіріс	Материал толық қолданылатын технология	Zero-waste production	Безотходное производство
2 2	Серіппелі жүйе	Қысымның біркелкі берілуін қамтамасыз ететін серіппе құрылғысы	Spring system	Пружинная система
2 3	Жоғары дәлдік	Өнімнің өлшемдік және сапалық нақтылығы	High precision	Высокая точность
2 4	Металл престеу	Металл бөлшектерін қысыммен өңдеу	Metal pressing	Прессование металла
2 5	Пластмасса престеу	Пластик өнімдерін қалыпқа салып өңдеу	Plastic pressing	Прессование пластмасс
2 6	Температура датчигі	Қалып немесе материал температурасын бақылайтын құрылғы	Temperature sensor	Датчик температуры
2 7	Бақылау панелі	Жабдықты басқаруға арналған экран немесе	Control panel	Панель управления

		түймешіктер панелі		
28	Автоматты пресі желісі	Пресі процесі толық автоматтандырылған өндірістік жүйе	Automated pressing line	Автоматизированная пресс-линия
29	Қауіпсіздік жүйесі	Оператор мен жабдықтың қауіпсіздігін қамтамасыз ететін құрылымдар	Safety system	Система безопасности
30	Сенсорлық басқару	Түймешіксіз, сенсорлық экран арқылы басқару	Touch control	Сенсорное управление
31	Қызмет көрсету аралығы	Жабдыққа техникалық қызмет көрсету қажет уақыт аралығы	Maintenance interval	Интервал обслуживания
32	Энергия тұтыну	Жабдықтың жұмыс барысында пайдаланатын электр энергиясы көлемі	Energy consumption	Энергопотребление
33	Калибрлеу	Жабдық немесе өлшеу құрылғыларын дәл баптау процесі	Calibration	Калибровка
34	Пневматикалық пресс	Ауа қысымы арқылы жұмыс істейтін пресі машинасы	Pneumatic press	Пневматический пресс
35	Өндірістік автоматтандыру	Жабдықтар мен процестердің автоматты түрде басқарылуы	Industrial automation	Промышленная автоматизация
36	Пресі сапасы	Өнімнің тығыздығы, бет сапасы және геометриялық	Pressing quality	Качество прессования

		дәлдігі бойынша бағалануы		

Кесте-1. Терминдік сөздік

Мұнай және газ өндіру технологиясында қолданылатын терминдердің бірқатары ескірген, түсініксіз немесе аудармасы дәл емес болуы мүмкін. Терминологияны жаңарту – саланың тілдік заманауи талаптарға сай болуына, білім беру мен өндірістегі түсіністікке оң әсер етеді. Төменде өзгертуге немесе нақтылауға болатын кейбір терминдер:

Өзгертуге немесе нақтылауға болатын терминдер

№	Ағылшын термині	Қазіргі аудармасы	Ұсынылатын нақты баламасы	Нақтылау/өзгерту себебі
1	Well	Скважина / Ұңғыма	Скважина" – калька; "ұңғыма" – төл, қолданыста бар	Коллектор қабат
2	Reservoir	Қойма / Резервуар	Коллектор/ Қабат	Қойма – мағынадан ауытқыған; қабат деп нақтылау қажет
3	Blowout preventer	Жарылысты болдырмау құрылғысы	Жарылысқа қарсы құрылғы (БЖҚ)	Қысқартпа енгізіп, техникалық тілге бейімдеу
4	Pipeline	Құбыр	Мұнай құбыры / Газ құбыры	Контекстке байланысты нақтылау
5	Pump	Насос	Сорғы	"Насос" – орыс тілінен калька, "сорғы" – қазақша
6	Drilling mud	Бұрғылау сұйықтығы / ерітінді	Бұрғылау балшығы / сұйықтық	Терминдік нақтылық үшін
7	Tubing	Түтік	Шегендеу құбыры / ішкі құбырлар	Қарапайым "түтік" емес, нақты техникалық атау

8	Flange	Фланец	Байланыстыру сақинасы / фланец (түсіндірмелі)	Түпнұсқамен бірге түсіндірмелі балама қажет
9	Asing	Қаптама /Шегендеу	Шегендеу құбыры	«Қаптама» жалпылама, нақты сала термині – «шегендеу»
10	Flow rate	Ағын жылдамдығы	Өткізу қабілеті / Өткізгіштік	Физикалық мағынасына сәйкес нақтылау

Кесте-2. Өзгертуге/ нақтылауға болатын терминдер

Мұнай – газ саласындағы терминдік сөздіктерге қатысты өзгертуге болатын ұсыныстар мен аспектілер:

1. Терминдердің мазмұндық дәлдігі.
2. Терминдерді қазақшалау- түп нұсқа орыс/ағылшын терминдерінен басқа, олардың мағынасы мен мазмұнын ашатын қазақша баламалар қолдану.
3. Біріздендіру-бір терминнің әр түрлі аудармаларын емес, нақты нұсқасын қолдану.
4. Сала мамандарымен келісіп жасау- әр термин өндірістегі практикада қолдануға сәйкес болу керек.
5. Бір термин- бір мағына қағидасы, нақты аударма стандарт ретінде қабылдану керек.
6. Терминдерге: сурет, мысалдар, 3D модельдерін қосып, визуальды элементтер қосып енгізу.

Қорытынды

Қорытындылай келе, кәсіби-техникалық колледждерде терминологиялық сөздіктерді тиімді қолдану – білім сапасын арттырудың маңызды жолы болып табылады. Себебі, бұл сөздіктер:

1. Кәсіби тілдік құзыреттілікті қалыптастырады: Білім алушылар, өз мамандығына қатысты нақты терминді дұрыс түсінеді, қолданады. Ол болашақта өндірісте өзіне еркін түрде жұмыс жасауға көмегін береді. Техникалық мәтіннің тілі қысқа және нақты болу керек.
2. Теория мен тәжірибені байланыстырады: өз мамандығы бойынша терминдер арқылы теориялық білімін өндіріспен байланыстырып, түсіну қабілеті дамиды.
3. Оқу үдерісі жеңілдейді: терминологиялық сөздіктер күрделі техникалық ұғымдарды қарапайым тілмен түсіндіруге мүмкіндік береді.
4. Салалы стандартқа сай білім беруге көмектеседі: әр мамандыққа сай терминдерді пайдалану арқылы, қазіргі еңбек нарығына сай маман даярлауға көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Айтбайұлы Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы: Рауан, 1988-2011. -214 б.
2. Құрманбайұлы Ш. Терминтану: Оқу құралы. Алматы: «Атлас баспасы-2001», – 2006.
3. Ткачева Т.Ш. Основные закономерности английской терминологий // Омский научный вестник. – 2009. - №2. – С. 102-105.

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ТЕРМИНОГРАФИЯ ЖӘНЕ КӘСІБИ-ТЕХНИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ РӨЛІ

Айгерим ДЖИЛКИШИЕВА*

Аңдатпа. Бұл мақалада кәсіби-техникалық колледждерде білім беру үдерісінде салалық терминологиялық сөздіктерді қолданудың маңызы мен ерекшеліктері қарастырылады. Терминологиялық сөздіктер студенттердің кәсіби лексикасын қалыптастыруға, мамандыққа бейімделуіне, өндірістік ортаға енуіне ықпал етеді. Сонымен қатар білім беру тәжірибесінде кездесетін қиындықтар мен оларды шешу жолдары ұсынылады. Терминография саласының қоғам өмірінде, оның ішінде кәсіби-техникалық білім беру саласындағы рөлі орасан зор. Сол үшін терминология, терминография саласындағы зерттеулерді бірізді қарастырып, жүйелеу маңызды. Мақала терминология саласын жүйелендуге қатысты тың пікірлер мен сараптамалар жүргізілген.

Түйін сөздер: кәсіби-техникалық білім, терминология, салалық сөздік, кәсіби құзыреттілік, көптілділік, кәсіби лексика, әдістемелік қолдау, білім сапасы.

Abstract. This article examines the importance and specific features of using sectoral terminological dictionaries in the educational process of vocational colleges. Terminological dictionaries contribute to the development of students' professional vocabulary, their adaptation to the profession, and integration into the industrial environment. The article also discusses challenges encountered in the educational practice and suggests possible solutions.

Keywords: vocational education, terminology, sectoral dictionary, professional competence, multilingualism, professional vocabulary, methodological support, quality of education.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану және ақпараттық қоғам кезеңінде тіл мен терминология мәселесі бұрынғыдан да маңызды бола түсті. Әсіресе ғылым

---

* Атырау энергетика және құрылыс колледжінің информатика пәні мұғалімі, жаратылыстану ғылымының магистрі, aigera.8888@mail.ru

мен техниканың, оның ішінде информатика саласының қарқынды дамуы жаңа ұғымдар мен терминдердің үздіксіз пайда болуына ықпал етуде. Бұл жағдай терминдерді жүйелеу, біріздендіру және оларды электрондық ортада сақтап, қолжетімді ету қажеттігін туындатады. Осы тұрғыдан алғанда электрондық терминология ғылымының орны ерекше. Ол тек тіл ғылымының тармағы ғана емес, сонымен қатар ақпараттық технологиялармен тығыз байланысқан пәнаралық бағыт болып табылады.

Электрондық терминология дегеніміз – белгілі бір ғылым саласына қатысты терминдерді жинақтап, оларды электрондық форматта жүйелеу, өңдеу және қолданысқа енгізу үдерісі. Бұрынғы дәстүрлі қағаз сөздіктер заман талабына сай электрондық нұсқаларға орын беруде. Мұндай электрондық ресурстар пайдаланушыларға тек ақпарат алуды жеңілдетіп қана қоймайды, сонымен бірге ғылыми зерттеу жүргізуге, білім беру үдерісінде тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Әсіресе информатика саласында электрондық терминологияның маңызы артып отыр, өйткені бұл салада жаңа технологиялар мен бағдарламалық өнімдерге байланысты терминдер күн сайын өзгеріп, жаңарып отырады [1].

Информатика – тек қана компьютерлік жүйелерді, бағдарламалау тілдерін немесе деректерді өңдеуді үйрететін пән емес, ол қоғамның барлық саласына әсер етіп отырған әмбебап ғылым. Сондықтан информатикадағы әрбір ұғым мен түсінікті нақтылап, оларды біріздендірілген түрде сақтау аса қажет. Электрондық терминология осы міндетті жүзеге асыратын құралдардың бірі болып табылады. Мысалы, бағдарламалау тілдеріндегі негізгі командалар мен операторлардан бастап, жасанды интеллект пен үлкен деректер технологиясына дейінгі барлық терминдер арнайы электрондық сөздіктер мен деректер базасында жинақталуы тиіс. Бұл студенттер мен зерттеушілерге, сондай-ақ кәсіби мамандарға бірдей тиімді.

Қазіргі цифрлық дәуірде электрондық сөздіктер тек статикалық анықтамалық құрал ғана емес, интерактивті, үнемі жаңартылып отыратын интеллектуалды жүйе түрінде дамып келеді. Онда әрбір термин тек анықтамасымен ғана емес, сонымен қатар қолданылу мысалдарымен, аудармасымен, пәнаралық байланысымен және визуалды материалдарымен ұсынылады. Информатика пәнін оқыту барысында мұндай мүмкіндіктер студенттердің ұғымдарды тез әрі дұрыс меңгеруіне жағдай жасайды. Сонымен бірге электрондық терминология жаңа терминдерді автоматты түрде өңдеуге, оларды белгілі бір жүйеге енгізуге мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда жасанды интеллект пен табиғи тілді өңдеу технологиялары ерекше рөл атқарады.

Электрондық терминологияның тағы бір артықшылығы – оның білім беру жүйесіндегі қолданысы. Кәсіби-техникалық колледждерде және жоғары оқу орындарында информатика пәнін оқыту барысында студенттердің терминологиялық базасын кеңейту маңызды. Электрондық сөздіктер мен цифрлық ресурстар студенттерді кәсіби тілдік ортаға бейімдеуге, олардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді. Әсіресе қашықтан оқыту

жағдайында немесе онлайн білім беру платформаларында электрондық терминология базасының болуы оқу процесін әлдеқайда тиімді етеді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі де осыдан туындайды. Бүгінгі таңда электрондық терминография тек тіл мамандарына ғана емес, информатика саласының оқытушылары мен мамандарына да қажет. Терминдер жүйесін қалыптастыру арқылы ғылым мен білім беру саласында сапалы коммуникация қамтамасыз етіледі. Ал сапалы коммуникация ғылыми жаңалықтарды таратуға, жаңа технологияларды игеруге және оларды тәжірибеге енгізуге жағдай жасайды. Сонымен қатар цифрлық ресурстарды дұрыс ұйымдастыру ұлттық тіл саясаты тұрғысынан да маңызды, өйткені ол мемлекеттік тілде жаңа терминдердің орнығуына ықпал етеді [2].

Осы зерттеудің мақсаты – электрондық терминографияның теориялық негіздерін айқындап, оның информатика пәніндегі қолданылу ерекшеліктерін талдау. Сонымен қатар цифрлық ресурстардың құрылымы мен мазмұнын сипаттап, білім беру саласында олардың тиімділігін көрсету. Бұл зерттеу нәтижесінде электрондық терминографияның ғылыми тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да маңыздылығы дәлелденіп, болашақта оны жетілдірудің негізгі бағыттары айқындалады.

Негізгі бөлім

Электрондық терминография қазіргі тіл білімі мен информатика ғылымдарының түйісу нүктесінде пайда болған жаңа бағыттардың бірі болып отыр. Оның басты мақсаты – белгілі бір саладағы терминдерді жинақтап, электрондық ортада жүйелі түрде ұсыну, оларды ғылыми айналымға енгізу және пайдаланушыға ыңғайлы форматта жеткізу. Информатика пәнінде бұл үдерістің маңызы ерекше, себебі аталмыш салада жаңа ұғымдар, жаңа бағдарламалық шешімдер және жаңа технологиялық бағыттар күн сайын пайда болып отырады. Сондықтан оларды дер кезінде тіркеп, біріздендіріп, электрондық ресурстарда сақтау уақыт талабы болып табылады.

Электрондық терминографияны дамыту барысында бірнеше негізгі принциптер сақталуы қажет. Біріншіден, терминдердің ғылыми тұрғыдан дәлдігі қамтамасыз етілуі тиіс. Екіншіден, олардың қолжетімділігі, яғни электрондық сөздіктер мен базалар барша пайдаланушыға ашық болуы маңызды. Үшіншіден, электрондық ресурстар үнемі жаңартылып, толықтырылып отыруы қажет. Осы принциптерді ұстану арқылы электрондық терминография информатика пәніндегі білім сапасын арттыруға, ғылыми зерттеу нәтижелерін таратуға және оқу процесін тиімді ұйымдастыруға үлес қоса алады.

Цифрлық ресурстардың ең басты ерекшелігі – олардың көпқызметтілігі. Информатика саласындағы электрондық сөздіктер тек сөздердің аудармасын беріп қана қоймайды, сонымен қатар терминнің анықтамасын, қолданылу саласын, контексттегі мысалдарын ұсынады. Мұндай көпқабатты ақпарат студенттерге де, оқытушыларға да ыңғайлы. Олар бір терминді іздеген кезде оның толық мазмұнын көре алады. Мәселен, бағдарламалау тіліне қатысты терминологияны оқыту барысында электрондық сөздік әрбір команданың анықтамасымен қатар оның синтаксисін, қолданылу үлгісін және нәтижесін

көрсетуі мүмкін. Бұл студенттің теорияны да, практиканы да қатар меңгеруіне жағдай жасайды.

Электрондық терминографияның тағы бір артықшылығы – оның интерактивтілігі. Қазіргі заманғы электрондық сөздіктер мен терминологиялық базалар пайдаланушыларға іздеу функциясын, сөздерді салыстыру мүмкіндігін, графикалық диаграммалар мен кестелерді қолдану ыңғайын ұсынады. Бұл мүмкіндіктер информатика пәнін оқыту процесінде ерекше тиімді. Студенттер іздеген терминін лезде тауып, оның мағынасын, қолданылу ерекшелігін, басқа терминдермен байланысын анықтай алады. Бұл тек ақпарат алу процесін жеделдетіп қана қоймай, сонымен қатар студенттердің өздігінен іздену қабілетін дамытуға ықпал етеді.

Информатикадағы электрондық терминографияның болашағы жасанды интеллект пен табиғи тілдерді өңдеу технологияларымен тікелей байланысты. Қазіргі кезде автоматтандырылған жүйелер терминдерді мәтіннен автоматты түрде бөліп алып, оларды арнайы базаға енгізуге мүмкіндік беріп отыр. Мұндай технологиялар терминологиялық деректерді жинау процесін жеңілдетеді әрі уақытты үнемдейді. Сонымен қатар жасанды интеллект терминдердің арасындағы байланыстарды анықтап, оларды белгілі бір салаға бөлуге, олардың семантикалық ерекшеліктерін талдауға мүмкіндік береді. Бұл тәсілдер информатика саласындағы күрделі ұғымдарды түсінуге және олардың ғылыми тілде дұрыс қолданылуына жағдай жасайды [3].

Электрондық терминографияның білім беру жүйесіндегі рөлі ерекше. Кәсіби-техникалық колледждерде информатика пәнін оқыту барысында студенттердің терминологиялық базасын қалыптастыру аса маңызды. Терминдерді дұрыс түсінбейінше студент бағдарламалау тілдерін, желілік технологияларды немесе ақпараттық қауіпсіздік мәселелерін толық меңгере алмайды. Сол себепті салалық электрондық сөздіктер студенттердің кәсіби тілді игеруіне тікелей әсер етеді. Цифрлық ресурстардың қолжетімділігі студенттерге кез келген уақытта, кез келген жерде терминологиялық ақпарат алуға мүмкіндік береді. Бұл қашықтан оқыту жағдайында аса маңызды артықшылық болып табылады.

Сонымен бірге электрондық терминография ғылыми қауымдастық үшін де маңызды құралға айналуға. Ғалымдар жаңа терминдерді ұсынған кезде оларды арнайы электрондық базада тіркеу арқылы ғылыми айналымға енгізеді. Бұл басқа зерттеушілерге жаңа ұғымдарды жылдам қабылдап, ғылыми еңбектерінде қолдануға мүмкіндік береді. Мысалы, жасанды интеллект саласында күн сайын жаңа терминдер пайда болып, олар әлемдік ғылыми айналымға енуде. Егер бұл терминдер уақытылы электрондық терминологиялық базаларға енгізілмесе, ғылыми коммуникацияда түсінбеушіліктер туындауы мүмкін.

Цифрлық ресурстардың тағы бір маңызды қыры – олардың көптілділігі. Информатика халықаралық ғылым саласы болғандықтан, ағылшын тіліндегі терминдерді қазақ тіліне және басқа тілдерге дұрыс аудару мәселесі туындайды. Электрондық сөздіктер көптілді интерфейстер ұсына отырып, бір терминнің бірнеше тілдегі баламасын береді. Бұл студенттер мен мамандарға

халықаралық деңгейде еркін қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар көптілді терминологиялық базалар мемлекеттік тілдің ғылыми әлеуетін арттыруға ықпал етеді.

Электрондық терминография мен цифрлық ресурстардың болашақтағы дамуы олардың жасанды интеллектпен одан әрі ықпалдасуымен байланысты. Автоматты аударма жүйелері, мәтіндік корпустар, семантикалық желілер мен онтологиялар терминологиялық деректерді тереңірек талдауға жол ашады. Бұл құралдар информатика пәнінде жаңа әдістемелерді енгізуге, оқу процесін жекелендіруге және білім алушылардың кәсіби дамуын қолдауға мүмкіндік береді [4].

Осылайша электрондық терминография мен цифрлық ресурстар информатика саласында іргелі мәнге ие. Олар тек білім беру процесін жеңілдетіп қана қоймай, ғылыми зерттеулерді жаңа деңгейге көтереді. Терминдерді біріздендіру, оларды электрондық ортада жүйелеу және кеңінен қолжетімді ету – қазіргі заманғы ғылым мен білімнің басты міндеттерінің бірі.

Қорытынды

Электрондық терминография қазіргі заманғы ғылым мен білім берудің ең өзекті бағыттарының бірі болып қалыптасып отыр. Оның маңыздылығы әсіресе информатика пәнінде айқын көрінеді. Себебі бұл салада жаңа ұғымдар мен терминдер күн сайын туындап, ғылыми айналымға енуде. Оларды дер кезінде жинақтап, жүйелеу және біріздендірілген түрде сақтап, қолданушыларға жеткізу – тек тіл білімі үшін ғана емес, сондай-ақ ақпараттық технологиялар мен білім беру үшін де маңызды міндет болып табылады.

Зерттеу барысында электрондық терминографияның теориялық негіздері қарастырылып, оның информатика саласына қатысты қырлары айқындалды. Бұл салада электрондық сөздіктер мен цифрлық ресурстардың орны ерекше екендігі анықталды. Олар тек анықтамалық құрал ғана емес, сонымен қатар ақпараттық жүйелерде жинақталған деректер базасы ретінде ғылыми ізденістерге қызмет ететін интеллектуалды ортаның бір бөлігі болып табылады. Информатика пәнін оқытуда электрондық терминологиялық ресурстар студенттердің кәсіби сөздік қорын байытып, олардың ғылыми ұғымдарды дұрыс түсінуіне ықпал етеді.

Электрондық терминографияның информатикамен байланысы оның көпқызметтілігімен де ерекшеленеді. Терминдерді жүйелеу арқылы білім беру процесінде бірізділік қалыптасады, жаңа ұғымдарды меңгеру жеңілдейді. Әсіресе кәсіби-техникалық білім беру орындарында электрондық сөздіктер мен цифрлық базалардың рөлі зор. Студенттер тек теориялық білім алып қана қоймай, сонымен бірге практикалық дағдыларды қалыптастырады. Цифрлық ресурстар арқылы әрбір терминнің мазмұнын, қолданылу ерекшелігін, басқа ұғымдармен байланысын көруге мүмкіндік бар. Бұл білім алушылардың ақпаратты жан-жақты қабылдауына жағдай жасайды.

Электрондық терминографияның болашақтағы даму бағыттары да кең. Жасанды интеллект пен табиғи тілдерді өңдеу технологиялары бұл процесті автоматтандыруға мүмкіндік береді. Терминдерді автоматты түрде жинақтау, олардың арасындағы семантикалық байланыстарды анықтау, оларды көптілді

форматта ұсыну – болашақтың басты міндеттері. Информатикада бұл әдістер жаңа технологияларды тез қабылдауға, оларды практикаға енгізуге, сондай-ақ білім беру жүйесінде оқыту сапасын арттыруға қызмет етеді.

Электрондық терминографияның тағы бір маңызды қыры – оның қолжетімділігі. Қазіргі студенттер мен мамандардың көпшілігі ақпаратты онлайн форматта алады. Сол себепті электрондық ресурстарды пайдалану олардың күнделікті кәсіби тәжірибесінің ажырамас бөлігіне айналып отыр. Мұндай қолжетімділік білім алушылардың өздігінен іздену дағдыларын дамытып, олардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді. Информатика пәнін оқытуда бұл фактордың маңызы ерекше, себебі ол студенттердің цифрлық ортада еркін жұмыс істеу қабілетін арттырады.

Жалпы алғанда, электрондық терминография мен цифрлық ресурстар информатика пәнінде заманауи білім берудің басты құралына айналууда. Олар білім беру процесін жетілдіріп қана қоймай, ғылыми зерттеулердің сапасын арттырады, жаңа ұғымдардың қалыптасуын жүйелейді және ұлттық ғылымды дамытуға ықпал етеді. Сондықтан болашақта электрондық терминографияны одан әрі жетілдіру, оның ақпараттық технологиялармен ықпалдастығын нығайту, жасанды интеллект пен автоматтандырылған жүйелерді пайдалану – стратегиялық міндет болып қала береді.

Зерттеу нәтижесінде электрондық терминографияның информатика саласында тек көмекші құрал емес, ғылыми-практикалық тұрғыдан қажетті жүйе екендігі дәлелденді. Ол терминдерді жинақтап, сақтап, көпшілікке қолжетімді ету арқылы ғылым мен білім берудің дамуына тікелей әсер етеді. Қорытындылай келе, электрондық терминография информатика пәнінде білім сапасын арттыруға, студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға және ұлттық ғылыми тілдің дамуына ықпал ететін әмбебап құрал болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: Ғылым, 1988. – 208 б.
2. Бектұров Ш., Исабеков С. Информатика және ақпараттық технологиялар. – Алматы: Арда, 2020.
3. Дәулетқұлов А., Мұхамбетқали А. Бағдарламалау негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2019.
4. Есенғазиев Ж. Ақпараттық жүйелер және деректер қоры. – Астана: Фолиант, 2021.

ҚАЗАҚ ТЕРМИНОГРАФИЯСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАЙ-КҮЙІ ЖӘНЕ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

Анипа ДУЙСЕБАЕВА*

Андатпа. Мақалада қазіргі қазақ терминографиясының даму үрдістері мен өзекті мәселелері қарастырылады. Терминография ғылымының қалыптасу кезеңдері, салалық терминологиялық сөздіктерді әзірлеу тәжірибесі, сондай-ақ электрондық және цифрлық терминологиялық ресурстардың мүмкіндіктері талданады. Терминография саласындағы жаңа бағыттарды – жасанды интеллект технологияларын қолдану, автоматтандырылған дерекқорлар мен платформаларды құрудың тиімділігін көрсетіледі.

Түйін сөздер: терминография, терминология, электрондық сөздік, салалық сөздік, цифрлық ресурс, қазақ тілі.

Abstract. The article explores the current state and development trends of Kazakh terminography. It examines the history of terminographic studies, challenges in terminology standardization, and the role of digital terminological databases. The study emphasizes the importance of integrating modern digital and AI tools into Kazakh terminography for scientific communication.

Keywords: terminography, terminology, dictionary, digital resource, kazakh language.

Кіріспе

Қазіргі кезеңде қазақ тілін ғылым тілі ретінде дамыту – мемлекеттік тіл саясатының стратегиялық міндеті. Бұл бағыт Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 16 қазандағы № 914 қаулысымен бекітілген «Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында» нақты көрсетілген [1].

Тұжырымдаманың төртінші бағыты – «Қазақ тілін ғылым тілі ретінде дамыту» – ғылыми терминологияны жүйелеу, терминологиялық дерекқорлар құру және цифрлық терминографияны дамыту ісіне бағытталған.

Қазақ терминографиясының өзектілігі бүгінгі таңда бұрынғыдан да арта түсуде. Ғылыми зерттеулерде, білім беру жүйесінде, техникалық және кәсіби салаларда бірізді терминологиялық база болмағандықтан, ақпаратты дұрыс жеткізу және терминдердің мағынасын бірдей түсіндіру қиындық туғызады. Сол себепті терминологиялық зерттеулер мен салалық сөздіктерді жасау ісі тек лексикалық емес, сонымен қатар мәдени, ғылыми және техникалық маңызды мәселелерді де қамтиды.

Сонымен қатар заманауи ақпараттық технологиялардың дамуы терминографияның жаңа бағыттарын ашты. Электрондық және цифрлық ресурстар, онлайн дерекқорлар, интерактивті платформалар арқылы терминдерді біріздендіру және жаңарту мүмкіндіктері артып отыр. Бұл өз

---

* №15 Кәсіптік колледжінің қазақ тілі және әдебиеті пәні мұғалімі,
anipa.duisebayeva@mail.ru

кезегінде қазақ тілін ғылым тілі ретінде дамытудың тиімділігін арттырады және оны халықаралық ғылыми коммуникацияға енгізуге жағдай жасайды. Кіріспеде мақалада қарастырылатын мәселелер: терминография ғылымының қалыптасу тарихы, қазақ терминографиясының өзекті проблемалары, салалық сөздіктерді жасау тәжірибесі, сондай-ақ электрондық терминографияның қазіргі мүмкіндіктері мен білім беру жүйесіндегі қолданылуы. Осы тақырыптардың зерттелуі қазақ терминологиясының даму бағыттарын нақтылау және ұлттық терминологиялық қорды қалыптастыруға негіз болады.

Негізгі бөлім

Терминография – бұл арнайы терминологиялық сөздіктер мен ақпараттық базаларды жасау ісін зерттейтін ғылым саласы. Қазақ тіл білімінде терминография мәселесіне XX ғасырдың басында назар аударылған [2]. Сол кезеңде қазақ тілінің ғылым тілі ретінде қалыптасуы үшін алғашқы терминологиялық зерттеулер жүргізілді. Кеңестік кезеңде салалық сөздіктердің алғашқы үлгілері жарық көріп, терминологиялық стандарттар қалыптаса бастады.

Қазіргі кезеңде терминографияның теориялық негіздері ғылыми қауымдастықтар мен білім беру мекемелерінде кеңінен талқыланып, терминологиялық нормаларды біріздендіру мәселелері басты назарда. Сонымен қатар қазақ терминографиясы тарихи дамуын және тілдік саясатпен байланысты зерттеулерді ескере отырып, халықаралық терминологиялық тәжірибеге сүйенеді.

Қазақ терминографиясының басты проблемаларының бірі – терминдердің көпнұсқалылығы. Бір ұғымға әртүрлі терминдер қолданылуы ғылыми коммуникацияда түсініспеушілік туғызады. Сол себепті терминдердің мағынасын нақтылау, біріздендіру және стандарттау жұмыстары маңызды болып отыр.

Тағы бір өзекті мәселе – салалық сөздіктердің сапасын арттыру. Әрбір саланың мамандары үшін терминологияның дәлдігі өте маңызды, әсіресе техникалық, медициналық және педагогикалық салаларда қолданысқа ие сөздіктердің сапасын арттыру үлкен маңызға ие. Сонымен қатар терминдерді аударудағы сәйкестік пен мағыналық дәлдікті сақтау қазақ тілін ғылыми тіл ретінде дамытуда шешуші рөл атқарады [3].

Соңғы жылдары қазақ терминографиясы цифрлық технологиялар арқылы жаңа серпін алды [4]. Электрондық терминологиялық базалар, онлайн сөздіктер, интерактивті платформалар терминдерді біріздендіру мен жаңартуда тиімді құрал болып отыр. Мысалы, **Qaztermbase** ұлттық терминологиялық дерекқоры – қазақ терминологиясын жинақтау және жүйелеу үшін маңызды ресурс [5].

Цифрлық ресурстардың артықшылықтары: терминдерді жылдам іздеу мүмкіндігі, салалық сөздіктерді жаңарту және кеңейту, терминологиялық стандарттарды сақтау. Сонымен қатар жасанды интеллект пен автоматтандырылған деректерді өңдеу жүйелері терминдерді сараптап, олардың қолданылуын жеңілдетеді.

Салалық сөздіктер кәсіби және техникалық білім беру саласында студенттердің кәсіби тілдік құзыретін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады [6]. Оқу процесінде салалық терминдерді меңгеру студенттердің теориялық білімін практикада қолдануға мүмкіндік береді.

Цифрлық форматтағы сөздіктер оқу үдерісін жеделдетіп, оқу материалдарын түсінуді жеңілдетеді. Сондай-ақ, педагогикалық салаларда терминологиялық бірізділікті сақтау оқу сапасын арттырады, студенттерді ғылыми зерттеулерге тартуда маңызды рөл атқарады. Бұл әсіресе кәсіби техникалық колледждер мен университеттерде өзекті.

Қорытынды

Қазақ терминографиясы – тілдік жүйе мен ұлттық мәдениеттің тоғысқан, сонымен қатар ғылым тілін қалыптастырудағы маңызды сала. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазіргі қазақ терминографиясының алдында бірнеше өзекті міндет тұр: терминдердің бірізділігін сақтау, салалық сөздіктерді жаңарту, электрондық және цифрлық ресурстарды кеңейту, сондай-ақ тілдік стандарттарды халықаралық деңгейде сәйкестендіру.

Қазіргі кезеңде қазақ терминографиясын дамыту тек сөздіктер шығару мен терминдерді жинақтаумен шектелмейді. Ол – ғылым мен технологияны біріктіретін кешенді процесс. Электрондық дерекқорлар, онлайн платформалар және цифрлық ресурстар терминологиялық ақпаратты жылдам, тиімді және қолжетімді түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл, әсіресе, білім беру жүйесінде, кәсіби мамандар даярлауда, ғылыми зерттеулер мен халықаралық коммуникацияда аса маңызды.

Сондай-ақ, терминологиялық зерттеулер мен салалық сөздіктерді жасау жұмыстары тілдің ғылыми-функционалдық мүмкіндіктерін кеңейтіп, қазақ тілінің ғылым тілі ретінде дамуына жағдай жасайды. Кәсіби техникалық колледждерде және жоғары оқу орындарында терминологияны меңгеру студенттердің кәсіби құзыреттілігін арттыруда шешуші рөл атқарады.

Осылайша, қазақ терминографиясын жетілдірудің негізгі бағыттары:

- 1) терминдердің бірізділігін қамтамасыз ету және мағыналық дәлдікті сақтау;
- 2) салалық сөздіктер мен терминологиялық базаларды жаңарту және кеңейту;
- 3) электрондық және цифрлық ресурстарды қолдану арқылы терминографияның тиімділігін арттыру;
- 4) ғылыми және білім беру жүйесінде терминологияны белсенді пайдалану.

Қорытындылай келе, қазақ терминографиясы – ұлттық тілдің ғылыми тіл ретінде дамуына, салалық ғылымдарда қазақ тілін қолдануға және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізуге негіз болатын стратегиялық сала. Осы бағыттағы жұмыстарды жүйелі түрде жүргізу қазақ тілінің ғылыми әлеуетін арттыруға және оның халықаралық ғылыми кеңістіктегі беделін нығайтуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000248>
2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
3. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы. – Астана, 2014. – 952 б.
4. Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2013. – 640 б.
5. Qaztermbase ресми сайты // <https://qaztermbase.kz>
6. Нұржанова А. Салалық сөздіктерді жасау тәжірибесі және қазақ тіліндегі терминология. – Алматы: Ғылым, 2019. – 152 б.

ҚҰҚЫҚТЫҚ АКТІЛЕРДЕ ТЕРМИНДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Кульзира ЕСИРКЕПОВА*

Аңдатпа. Мақалада құқықтық актілердегі терминдердің қолданысы туралы айтылады. Құқықтық актілердегі терминдер заң шығару және құқық қолдану тәжірибесінде аса маңызды рөл атқарады. Терминдердің дәлдігі мен бірізділігі құқық нормаларының мазмұнын дұрыс түсінуге, заңдардың нақты және біркелкі қолданылуына ықпал етеді. Құқық саласында терминдерді жүйелеуді басшылыққа алу маңызды. Бұл заң саласында қолданылатын заң терминдерін жүйелеуге негіз болады. Мақалада құқықтық актілерде, заңнамада қазақ терминдерінің жағдайы мен қолданыс ерекшелігі жан-жақты талданып, қарастырылды.

Түйін сөздер: заң тілі, заң терминологиясы, түпнұсқалығы, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі, қазақ тілі, заң техникасы.

Abstract. The article discusses the use of terms in legal acts. Terms in legal acts play a very important role in the practice of lawmaking and law enforcement. The accuracy and consistency of terms contribute to the correct understanding of the content of legal norms, the precise and uniform application of laws. This serves as a basis for systematizing legal terms used in the field of law. The article provides a comprehensive analysis of the status and usage features of Kazakh terms in legal acts and legislation.

Keywords: legal language, legal terminology, authenticity, Civil Code of the Republic of Kazakhstan, Kazakh language, legal techniques.

Кіріспе

Өркениетті елдерде ұлттық тілді дамыту, ұлттық терминологияны реттеу және жетілдіру, терминологиялық жұмысты ұйымдастыру және

---

* №177 орта мектептің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, мектеп директорының тәрбие ісі жөніндегі орынбасары, yesirkepova72@mail.ru

үйлестіру ерекше маңызға ие. Германия, Франция, Ресей сияқты елдерде терминологиялық комитеттердің, комиссиялардың, мемлекеттік мекемелердің қызметі жақсы жолға қойылған. Олар терминологиялық жұмысты ұйымдастыру және үйлестіру бойынша өз қызметін мемлекеттік деңгейде ғана емес, сонымен қатар терминологиялық жұмыстың салалық, ғылыми-әдістемелік бағыттарын айқындайды.

Негізгі бөлім

Құқықтық терминдер – заң мәтіндерінде қолданылатын, құқықтық мағынасы бар арнайы сөздер мен сөз тіркестері [1]. Олар:

- Нормативтік мазмұнды дәл жеткізеді;
- Түсінбеушіліктерді болдырмайды;
- Құқық нормаларының бірізділігін қамтамасыз етеді.

Мысалы, «азамат», «жеке тұлға», «заңды тұлға», «мүлік», «меншік құқығы» сияқты терминдер белгілі бір заңи мәнге ие.

Терминологияға қойылатын талаптар:

Талап	Сипаттамасы
Дәлдік	Термин нақты бір мағынада қолданылуы тиіс
Бірізділік	Бір термин әртүрлі заңдарда бірдей мағынада қолданылуы қажет
Түсініктілік	Терминдер көпшілікке түсінікті болуы керек (қажет болған жағдайда анықтама беріледі)
Ресмилік	Терминдердің заңдық күші бар, нормативтік тілмен жазылуы

Кесте-1. Терминологияға қойылатын талаптар

Қазақстанда құқықтық терминологияны жүйелеу жұмыстары жүргізіледі: «Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілері туралы» Заңының 22-бабында: «Нормативтік құқықтық актілерде терминдер мен ұғымдар бірізді түрде қолданылуға және қажет болған жағдайда анықтамалық аппаратпен қамтамасыз етілуге тиіс». Мемлекеттік тілде жазылған заңдарда қазақша құқықтық терминологияның бірізділігін сақтау үшін арнайы терминологиялық комиссия жұмыс істейді. Кейбір заңдарда арнайы «Негізгі ұғымдар» немесе «Терминдер мен олардың анықтамалары» бөлімі болады. Мысалы: «Білім туралы» Заңда: «Білім беру – бұл...», «Оқытушы – бұл...» деген сияқты ұғымдарға нақты анықтама беріледі [2].

Терминдердегі қателіктердің салдары:

- Түсініксіздік туғызады;
- Құқық нормаларын бұрмалап түсіндіруге себеп болады;
- Сот тәжірибесінде қарама-қайшылықтар тудырады.

Құқықтық актілерде терминдердің қолданылуы – заңның тиімділігі мен түсініктілігінің негізі. Терминология дұрыс әрі бірізді қолданылғанда ғана азаматтар өз құқықтары мен міндеттерін нақты түсіне алады, ал құқық қорғау органдары заңдарды әділ және біркелкі қолданады.

Қазіргі уақытта құқық қорғау органдарында кәсіби құқықтық орыс тілінде сөйлеуді жетік меңгерген мамандарға қажеттіліктің артуы мен кәсіби коммуникативті белсенділікті белсендіру мен дамытудың қолайлы дидактикалық жүйесінің жоқтығы арасында елеулі қайшылық туындады. Жеке білім саласының терминологиясы тек мамандарға ғана түсінікті. Арнайы лексиканы, оның ішінде терминологиялық қабатты зерттеу және зерттеу әр түрлі әдіс-тәсілдермен жүзеге асырылады [3]. Бір мамандық өкілдерінің терминдерді қолдануы бірлескен іс-әрекет процесінде коммуникацияны қамтамасыз етеді және оның тиімділік дәрежесіне әсер етеді. Тіл білімінде де, тілде де термин сөз немесе сөз тіркесі ретінде кәсіби мағына мен ұғымды білдіретін және қалыптастыратын ерекше, ерекше мағынаға ие болатыны белгілі.

Сонымен сөзжасам деңгейінде ең өнімді әдістер:

1) жұрнақ және жұрнақ-префикстік тәсілдер: жұрнақтардың ішінен іс-әрекетті білдіретіндер: *циш*, *-сть*, *-енн*, *-анн*, *-тие*, *-анье*, *-ение*: қарыз беру, шағымдану, кепіл, үстеме, иеліктен шығару, соттау, кешіру, кету. Тұлғаларды білдіретін терминдер үшін келесілер өнімді болып табылады:

- *-тел*: айыптаушы, мұрагер, тергеуші, қоса орындаушы;
- *-ник*: қорғаушы, көмекші, көмекші;
- *-чик*, *-щик* (гр. пр.): жалға алушы, жауапкер;
- *-ец*: талапкер, меншік иесі, асыраушы, асыраушы;
- *-ист*: рецидивист.

2) жұрнақсыз әдіс: беру (пара); бас тарту, кепіл, кепілгер, мәміле, талап.

3) не- бар префикс әдісі: орындамау, қамтамасыз етпеу, дұрыс орындамау, абайсыздық, әділетсіздік.

4) сөз тіркесі, яғни сөз түбірлерінің бірігуі: ерік-жігерді білдіру, жұмысқа қабілеттілік, құқық бұзушылық, заңдылық (заңға бағыну), жұмыс беруші, жұмыс, жалақысы аз (еңбек).

5) тұлғаларды: туыстар, кінәлі, жәбірленуші, шабуылдаушы, қорғаушы, айыпталушыны белгілеу үшін сын есімдер мен жіктік жалғаулардың негіздемесі.

Заңнамалық мәтіндердегі терминдердің лексикалануы келесі белгілермен сипатталады:

– қарызға алынған терминдердің бастапқы мағынасында қолданылуы: сервитут, негізгі, терістеу, виндикация;

Көптеген сөз тіркестері арқылы білдірілген терминдік құрылымдар да қолданылады: бас бостандығынан айыру түріндегі жаза ауыстырылған жағдайда... үкім заңды күшіне енген кезден бастап өз мүлкіне еркін билік ету құқығы, тауар жеткізу шартын жасау; еңбек тәртібін қамтамасыз ету; бос жұмыс орындарын жасыру, шекаралық аймаққа кіру ережелерін бұзу және т.б. Заңнамалық мәтіндердің семантикалық және синтаксистік құрылымы олардың бұйрықтылығымен белгіленеді, бұл сөйлемдердің жасалу атаулы сипатында көрінеді.

Предикат негізінен күрделі атаулы тіркес арқылы, оның ішінде тұлғасыз, бұйрық рай, етістік арқылы білдірілетін модальдық құрылымдар

арқылы көрінеді: міндеттеу, рұқсат ету, міндетті болу, рұқсат ету мүмкін; тіркеу кез келген мүдделі тұлғаның өтініші бойынша жойылуы мүмкін; тауар белгісіне құқықтарды беруге жол берілмейді.

Синтаксистік құрылымның тілдік жүзеге асуы, ең алдымен, септік жалғауымен күрделенген жай сөйлемдерді немесе бағыныңқы атрибутивтік мүшесі бар күрделі сөйлемдерді қолданудан көрінеді: жұмыс істеу қабілетінен айырылған тұлғалар; жазасы неғұрлым жеңіл жазамен ауыстырылған адамдарға; төлем мемлекеттік келісім-шартқа сәйкес белгіленген бағалар бойынша жүргізіледі; моральдық залал жұмыс беруші мен жұмыскер арасындағы келісім бойынша белгіленген мөлшерде өтеледі.

Қорыта келе, Заңнамалық мәтіндердегі сөйлемдер әдетте ұзақ болады. Себебі, заң шығарушы бір сөйлеммен толық ойды жеткізуге ұмтылады. Бұған жол бермеу қиын, өйткені егер сіз сөйлемді қысқартылған қатарға бөлсеңіз, құқықтық ұғымдардың логикалық байланысы және олардың өзара тәуелділігі азырақ түсінікті болады. Сондықтан, жалғаулық, ажырату, салалас мағынадағы жай және құрмалас сөйлемдер заң шығарушы мәтіндерде жиі қолданылады: сондай-ақ, сондай-ақ, немесе, не, екеуі де... және... , мысалы: Ақтау бұрын әділетсіз сотталған немесе негізсіз сотталған адамдардың кінәсіздігін жариялайды. Адам жазасын өтеу кезінде де, оны өтегеннен кейін де сотталған болып есептеледі. Жұмыс беруші жұмыс берушінің үй-жайында да, одан тыс жерде де, сондай-ақ жұмыс орнына бару кезінде қызметкердің денсаулығына өндірістік жарақат алу салдарынан келтірілген зиян үшін материалдық жауаптылықта болады.

Қорытынды

Заңнамалық мәтіндерде жиі ұшырасатын күрделі сөйлемдердің ішінен шарт мағынасын білдіретін «егер», егер..., онда; бұл жағдайда, егер... (қашан): мысалы: лауазымды тұлға заңды қызметке кедергі келтіретін жағдайларда, онда оның әрекеттері осы баппен саралануға тиіс. Қылмыстық кодекстің 205. Егер төлеу тәртібі мен нысаны тараптардың келісімімен белгіленбесе, онда төлемдер төлем тапсырмалары бойынша жүзеге асырылады.

Сонымен жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, заң шығару мәтіндеріндегі заң терминдері белгілі бір тілдік заңдылықтар аясында сөйлеуде қалыптасып, лексикалық жүйеге бірте-бірте еніп, сонымен бірге құқықтық предикат тілінің тілдік контекстінде тұрақты қайталану қасиетіне ие болады деген қорытынды жасауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Заңы. Құқықтық актілер туралы. 2016 жылдың 6 сәуірі, №480-V қабылданған // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000480>
2. Сүлейменов М.Қ. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі қалай әзірленді // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000480> (қол жетімді: 25.01.2023)

3. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (ерекше бөлім). Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі № 409 Кодексі. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs> (қолданылған: 25.01.2023)

MODERN ASPECTS OF TERMINOGRAPHY IN THE CONTEX OF TRANSLATION AND FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Aizhan ZHADAYEVA*

Abstract. The article examines the theoretical foundations of terminography, its significance in linguistics and translation studies, as well as its practical aspects and current trends of development. Special attention is given to the role of terminography in foreign language teaching and the training of future translators. The impact of digitalization and multilingual communication on the evolution of terminographic activity is analyzed.

Keywords: terminology, terminography, lexicography, translation, professional communication, foreign languages.

Андатпа. Мақалада терминографияның теориялық негіздері, оның лингвистика мен аударматанудағы маңызы, сондай-ақ практикалық аспектілері мен қазіргі даму үрдістері қарастырылады. Бұнда шет тілін оқытудағы және болашақ аудармашыларды даярлаудағы терминографияның рөліне ерекше назар аударылады. Сонымен қатар цифрландыру мен көптілді коммуникацияның терминографиялық қызметтің эволюциясына әсері талданады.

Түйін сөздер: терминология, терминография, лексикография, аударма, кәсіби коммуникация, шет тілдері.

Introduction

The modern development of science, technology, and education is accompanied by an intensive growth of terminological vocabulary, which makes the problem of systematizing and describing terms particularly relevant [1; 11] [2; 22]. In the context of globalization and the expansion of cross-linguistic contacts, terminography – a branch of lexicography concerned with the collection, analysis, systematization, and presentation of terms in specialized dictionaries and databases – has gained significant importance [3; 8].

For teachers and students of language-related fields, terminography is of both scientific and practical interest. Knowledge of the principles of working with terms is essential for accurate translation, the development of professional competence, and effective communication in a multilingual environment [4; 12].

Theoretical Foundations of Terminography

---

* Халықаралық цифрлық технологиялар, сәулет және құқық колледжінің шет тілі пәні оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі, zhadaeva@gmail.com

Terminography as a scientific discipline emerged at the intersection of terminology and lexicography [2; 10]. While terminology studies the principles of term formation and functioning, terminography deals with their practical documentation, description, and standardization [3;21].

Main part

According to V. V. Danilenko (2009), terminography is “a branch of lexicography focused on the systematic representation of terminological units and their definitions within a specific field of knowledge.” Terminographic work involves creating specialized dictionaries, glossaries, and terminology databases that ensure precision in professional communication.

The main principles of terminographic activity include:

Scientific accuracy – ensuring the correspondence between a term and its conceptual content;

Systematicity – maintaining the interrelation of terms within a specific subject area;

Unambiguity – striving to eliminate polysemy and synonymy;

Internationalization – seeking cross-linguistic equivalents to facilitate translation [5;58].

Practical Aspects of Terminography

In practice, terminography encompasses a wide range of tasks—from compiling printed dictionaries to developing electronic terminology databases.

Terminographic Work in Translation

For translators, mastery of terminographic principles is particularly important [5; 16]. Translating scientific and technical texts requires precise knowledge of terms and their contextual meanings [6; 42]. Terminographic resources such as IATE (InterActive Terminology for Europe), Termium Plus (Canada), and UNTERM (United Nations) enable translators to find reliable cross-linguistic equivalents and maintain terminological consistency.

In translator training, terminography contributes to the development of professional competence. Students learn to distinguish between terms and general vocabulary, to use specialized dictionaries, to analyze terminological fields, and to convey meanings accurately in another language [5; 24].

Terminography in Foreign Language Teaching

In foreign language teaching, the terminographic approach promotes the development of students’ lexical and semantic awareness. When studying English for Specific Purposes (ESP), particular attention is paid to the structure and semantics of terms [2; 34].

Teachers use terminographic materials when creating learning glossaries, bilingual dictionaries, and exercises focused on professional vocabulary. This helps students acquire the core terminology of their field and enhances their linguistic competence.

Challenges and Innovations in Applied Terminography

Despite the significant progress achieved in the field of terminography, several practical challenges remain [2; 52]. One of the key difficulties is ensuring the consistency of terminology across different domains and languages. In many

cases, terms evolve rapidly due to technological innovation, which leads to discrepancies between printed dictionaries and the latest professional usage [7; 65]. Terminographers must therefore constantly update their databases and collaborate with subject-matter experts to maintain accuracy [8; 33].

Another important issue concerns the standardization of terminology. International organizations such as ISO and UNESCO emphasize the need to harmonize term definitions to facilitate communication between specialists from different linguistic backgrounds [4; 71]. However, full unification is often impossible because of cultural and conceptual variations among languages [9; 69].

Recent innovations have opened new perspectives for applied terminography. Artificial intelligence and machine learning systems are now being used to automatically extract, classify, and translate terms from large text corpora [7; 97]. Such tools significantly accelerate the compilation of terminological databases and help translators work more efficiently [10; 14].

Nevertheless, human expertise remains indispensable. The success of terminographic projects depends on the ability of linguists and translators to interpret context, define conceptual relations, and ensure the reliability of terminological data [5; 36].

In addition, an emerging trend in modern terminography is the integration of crowdsourcing and collaborative platforms. Many institutions now encourage specialists and translators to participate in the joint creation of terminological databases through online systems [10; 11]. This approach not only accelerates data collection but also allows for the inclusion of diverse linguistic perspectives and real-time updates. Projects such as EU's IATE or UNTERM demonstrate the effectiveness of shared digital environments in maintaining consistency and transparency in terminology management [4; 65].

However, the open and collaborative nature of such platforms also presents new challenges. Ensuring the reliability and quality control of user-contributed entries remains a major concern [11; 8]. To address this issue, modern terminographic systems increasingly employ automatic validation tools combined with expert review mechanisms [7; 92]. Furthermore, training translators and language professionals in digital terminography has become a priority in many universities [6; 53]. Through specialized courses, students acquire practical skills in terminology management software, corpus analysis, and bilingual database creation, which are essential for professional growth in today's translation industry [5; 39].

Current Trends in Terminography

Digitalization and Automation

In the 21st century, the development of terminography is closely linked to digital technologies [11; 4]. Electronic and online dictionaries are gradually replacing traditional printed forms, offering users convenient search functions, hyperlinks, and contextual examples.

Modern platforms such as Multiterm and SDL Trados integrate terminological databases directly into the translation process, improving both the quality and speed of translators' work [4; 63].

Multilingual and Interdisciplinary Terminography

The globalization of scientific communication requires the creation of multilingual terminological systems that reflect conceptual specificities across different cultures. This direction is actively developed in international projects initiated by the EU and UNESCO [7; 88].

Moreover, terminography is becoming an interdisciplinary field that unites linguists, IT specialists, engineers, and educators. The creation and maintenance of terminological databases demand collaborative work among experts from various domains [8; 37].

Prospects for Development

The future of terminography is closely associated with advances in artificial intelligence and natural language processing (NLP). Today, machine translation systems such as DeepL, Google Translate, and ChatGPT already apply terminographic principles to improve translation quality [10; 15].

In the future, terminography will become not only descriptive but also interactive, adapting to users' specific professional needs [9; 71].

Methodological Implications of Terminography

The integration of terminographic principles into the educational process plays a crucial role in the professional training of future translators and language specialists [5; 31]. Terminography provides not only theoretical knowledge about term systems but also practical tools for developing professional competence. Through the analysis of terminological fields, students learn to identify conceptual structures, establish semantic relations, and understand the dynamics of specialized vocabulary [2; 37].

In modern translation and foreign language teaching, the use of terminological databases, glossaries, and corpus-based resources allows teachers to create authentic and contextually relevant learning materials [10; 8]. Such resources help learners acquire the linguistic and cognitive basis necessary for professional communication in their field. Moreover, compiling bilingual glossaries and thematic dictionaries develops critical thinking, precision, and the ability to navigate between linguistic systems [5; 28].

The methodological value of terminography also lies in its interdisciplinary character. It combines linguistic, cognitive, and technological aspects of education, promoting digital literacy and research skills [11; 10]. By involving students in practical terminographic projects – such as creating specialized vocabulary databases or analyzing terminology in professional discourse—teachers foster both subject competence and motivation for independent learning. Thus, terminography serves as an effective methodological instrument for enhancing translation quality and forming professional identity among future linguists and educators [2; 45].

Conclusion

Terminography is an essential component of modern linguistics, translation studies, and foreign language teaching methodology. It ensures the accuracy of knowledge transmission, contributes to the development of professional vocabulary, and facilitates cross-linguistic communication.

In the context of digitalization and globalization, the importance of terminography continues to grow. For future teachers and translators, proficiency in terminographic skills is becoming an integral part of professional competence.

Thus, terminography is not merely a tool for recording terms, but also an effective instrument for knowledge acquisition, education, and intercultural interaction.

References

1. Leychik, V. M. Terminology Studies: Subject, Methods, and Structure. Moscow: LKI, 2007
2. Cabré, M. T. Terminology: Theory, Methods and Applications. Amsterdam: John Benjamins, 1999.
3. Picht, H., & Draskau, J. Terminology: An Introduction. Guildford: University of Surrey, 1985.
4. Arntz, R., Picht, H., & Mayer, F. Terminology and Translation. Amsterdam: John Benjamins, 2019.
5. Pearson, J. Terminology in Translation: A Perspective. Amsterdam: John Benjamins, 1998.
6. Kiyak, T. R., & Oguy, O. D. Theory and Practice of Translation. Kyiv: Akademiya, 2010.
7. Kageura, K. The Dynamics of Terminology: A Descriptive Theory of Term Formation and Terminological Growth. Amsterdam: John Benjamins, 2020.
8. Faber, P. (Ed.). Theoretical and Methodological Approaches to Terminology Compilation. Amsterdam: John Benjamins, 2018.
9. Temmerman, R. Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive Approach. Amsterdam: John Benjamins, 2000.
10. Bowker, L. Terminology Tools for Translators. Translation Journal, 2015.
11. Dziemianko, A. Electronic Dictionaries and Their Impact on Language Learning. International Journal of Lexicography, 2021.

МЕДИЦИНА САЛАСЫ ТЕРМИНДЕРІНІҢ СИНОНИМДІК ЖҮЙЕСІ

Фарида ЖАПАРКУЛОВА*

Аңдатпа. Медицина саласындағы терминдердің синонимдік қолданысын білу айрықша маңызды. Мақалада медицина саласындағы терминдердің синонимдік қолданылу ерекшеліктері қарастырылған. Синонимдердің тіл байлығын арттырудағы, ойды көркем әрі нақты жеткізудегі рөлі талданады. Медицина терминологиясында жиі қолданылатын терминдердің синонимдік қатарлары нақты мысалдар арқылы көрсетілген.

---

* Жамбыл жоғары медициналық колледжінің қазақ тілі және әдебиеті пәні оқытушысы, іскерлік әкімшілік магистрі, farida.zhaparkulova@mail.ru

Мақалада болашақ медицина қызметкерлерінің кәсіби сөздік қорын байыту мен тіл мәдениетін жетілдіру жолдары ұсынылады.

Түйін сөздер: термин, синонимдік қатар, салалық терминология, медицина саласы, сөз байлығы.

Abstract. Understanding the synonymous usage of medical terms is of particular importance. The article provides for the features of the synonymous use of terms in the field of medicine. The role of synonyms in increasing linguistic richness, artistic and clear presentation of thoughts is analyzed. Synonyms of commonly used terms in medical terminology are presented with specific examples. The article presents ways to enrich the professional vocabulary of future medical workers and improve the language culture.

Keywords: term, synonymous series, industry terminology, medicine, vocabulary.

Кіріспе

Мемлекеттік тіл – тәуелсіз елдің негізі рәміздерінің бірі. Тіл – адамдардың қарым-қатынас құралы болғандықтан, ол сөйлеу әрекетінің арқауы. Тіл – ұлт пен ұлтты татуластыратын ерекше қатынас құралы. Тілде синонимдердің мол болуы сол тілдің сөздік құрамының бай әрі дамыған тіл екенін аңғартады.

Тілді меңгеруде ойды дұрыс жеткізе білу үшін әр саланың маманы өз мамандығына қатысты терминдерді, олардың қай жерде қалай қолданылатынын іс жүзінде пайдалана білсе жақсы нәтижеге қол жеткізетіні сөзсіз [1].

Медициналық терминдерді қолдану кезінде синонимдер мен фразеологизмдерді қолдану тілді игеруді жеңілдетіп, есте сақтауды жақсартады, сөздік қорларын кеңейтеді. Ойды жеткізе сөйлеу әр адамның жеке қабілетіне, ынтасына, талмай еңбектенуіне байланысты.

Негізгі бөлім

Медицина саласының терминологиясы – бұл үнемі дамып жатқан жүйе. Орта буынды медицина қызметкерлеріне келешекте жұмыс барысына қажетті терминдерді түрлендіріп, яғни синонимдерімен бірге қолданса тиімді болатыны белгілі. Тілде синонимдердің мол болуы сол тілдің сөздік құрамының бай әрі дамыған тіл екенін аңғартады [2].

Мағынасы жуық, өзара мәндес сөздер қай тілдің болса да тіл байлығының көрсеткіші. Синоним сөздер – әртүрлі ұғымды емес, бір ұғымды әр қырынан белгілейтін атаулар. Қазақ тілінің синоним сөздерге аса бай екенін тілімізді зерттеуші ғалымдар айтып та, жазып та келеді.

Медицина саласында өте көп қолданылатын термин *«ауру» (болезнь)* сөзінің де бірнеше синонимдік қатары бар: *дерт, сырқат, науқас, кесел, індет, дімкәс, хал үстінде* сияқты. Мысалы, *Аурудың жеңіл не ауыр өтуі нерв жүйесімен тығыз байланысты (М.Қайрақбаев). 1945 жылдың көктемінде кенеттен кездескен сырқаттан жазушы қайтыс болады (С.Мұқанов). Қасым Аманжолов бұл кезде қатты хал үстінде, төсекте ауыр науқас күйінде*

жатыр еді (Ғ.Қайырбеков). Ғани сол жылы Москваға кетті. Бірақ жабысқан кесел қыр соңынан қалмады (Ш.Өтепов). Алдыңғылар да, мына соңғылар да бір белгісіз індеттен өлді (Қ.Бектұрғанов). Қызуы денесінің түсті ме деп, Дәрігер тұр дімкәстің кеп алдында (М.Рашев).

Мәндес сөздер тобының ішінен мағынасы жағынан айрықша көзге түсіп, сол топтағы сөздердің барлығына бірдей ортақ сөз **доминант (тірек сөз)** деп аталады. Ә.Болғанбайұлы «Қазақ тіліндегі синонимдер» деген еңбегінде доминант сөздерге лайықты мынандай белгілерді ұсынады:

Доминант сөздің мағынасы артық та емес, кем емес, дәл мөлшерде болу керек. Мысалы: **ауру** – *сырқат, науқас, дерт* синонимдерінің ішіндегі доминант сөз – *ауру*, себебі ол жалпы халықтық тілде жиі қолданылады. Осы «ауру» сөзінен сөз тудырушы жұрнақтар арқылы жасалатын бірнеше басқа мағына беретін сөздер көп [3]. Бұл сөздер медицинаға байланысты мәтіндерге аударма жасағанда орыс тіліндегі баламаларымен салыстыра отырып, мамандыққа байланысты терминдерді талқылауды қажет етеді. Мысалы: *аурулы, сырқатты, сырқаулы, науқасты, кеселді, індетті, дертті, дімкәсті, зардап шегуші* (больной человек) мағынасында қолданылады, яғни «денсаулығы бұзылған, ауруы бар адам» дегенді білдіреді. Бұл жерде зат есімнен сын есім туындап тұр. *Аурулы болып, құрсақ көтере алмаған әйелі жақында кенеттен жүрек ауруынан дүние салды (А.Байтанаев). Данияр сырқатты болып, ауыл мектебінен дер кезінде оқи алмаған (С.Омаров). Жасы болса алпысты алқымдаған Асыл соңғы кезде сырқаулы болып алды (Е.Мырзахметов). Жасымда көп жыл науқасты болып жатып қалдым (А.Тоқмағанбетов). Бұл ауруды кеселді мал немесе паразиттер тасығыштар таратады (С.Сыбанбаев). Қыста суық, жазда күн жеп, көп жігіт дертті болды (І.Жансүгіров). Шал болса дімкәсті, ауырып үйде жатыр (Д.Исабеков). Алғашқы көмекті дұрыс көрсетпесе, зардап шегушінің халі нашарлап кетуі мүмкін (К.Аяпбергенова).*

Заболеть – *ауырып қалу, сырқаттану, науқастану, дерттену, дімкәстану, кеселдену* деген мағыналарды береді. Осыдан-ақ қазақ тілінің сөздік қорының өте бай әрі мәндес сөздерге мол екендігін байқауға болады. Мұндай синонимдік қатарлар тілдің бейнелілік мүмкіндігін арттырып, ойды түрлі реңкте жеткізуге жағдай жасайды [4]. *Көп ауырып, сар төсек болған ана басын зорға көтеріп, қасындағы мұнтаздай қаракөз қызға мұңын айтып отыр (Ғ.Мұстафин). Осы кеселге дәру тауып, оның алдын алмаса, істің насырға шауып, дерттеніп кетерін сезгендей болды (Б.Даулетбаев). Бұл паразиттер мал организмі әлсіреген кезде олардың белгілі бір аурумен кеселденуіне себепші болады (Ғ.Әбішев). Сол Шәлдубек күндердің күнінде бейтаптанып қалып, ыңқыл-сыңқылы күшейіп, кәдімгідей төсек тартты (Т.Бердияров).*

Здоровый – *аурусыз, дертсіз, кеселсіз, дені сау* терминдері ауруы жоқ, сырқаттан сау деген мағынаны білдіріп тұр. Мысалы, *Екі арыстан жабылса, дәуді өлтірер. Ажал жетсе, аурусыз сауды өлтірер («Алдаспан»).* Қай ата-ана өз ұрпағының дертсіз, кеселсіз дені сау болып өсуін армандамайды («Қазақстан әйелдері»).

Часто болеющий – аурушаң, науқасшаң, көп ауыру, сырқатшаң. Балаларымыздың аурушаң болып өсуіне кінәлы өздеріңіз демеп пе едіңіз (Б.Соқпақбаев). Шешем сырқатшаң, өзім көмектеспесем болмайды,-деді Камшат («Алматы ақшамы»).

Осложнение – меңдеу, асқыну, деңдеу, ұласу, салдары аурудың асқынып, меңдеуіне байланысты медицинада өте көп қолданылатын термин. Ауру дендеп кетсе, оны жеңіп алу қиын екені де мәлім (Ғ.Орманов). Жедел гастрит дұрыс емделмесе, диета ұстамаса созылмалы гастритке ұласуы мүмкін. Асқыну болмаған жағдайда сауығып кетеді. Меңдеу кезеңінде жөтел күшейіп, науқас тұншыға бастайды (Б.Ж.Доскеева). Күш-қуаты кеміп, аурудың салдарынан әлсіреп қалды (К.Аяпбергенова).

Выздоровление – жазылу, сауығу, айығу, емделіп шығу. Дәрігердің сырқатпен арадағы жақсы психологиялық қатынасы аурудың тез сауығуына әсер етеді (Б.Ж.Доскеева). Алғашқы дәрігерлік көмек дұрыс көрсетілсе, науқас тез айығып кетеді (К.Аяпбергенов). Көптеген дәрілерге қарағанда дәрігердің жылы сөзі мен сыпайы күлкісі науқастың тез емделіп шығуына септігін тигізеді (Б.Ж.Доскеева). Рахит тез өсіп келе жатқан ағзаның ауруы, гиповитаминоздың салдарынан пайда болады, дер кезінде дәрігердің тағайындауларын алса жазылып кетеді (Б.Ж.Доскеева).

Состояние – жағдай, жағдаят, жай, көңіл күйі, тұрмыс, хал, ахуал түрінде жарыспалы нұсқада қолданылып жүр. Қант диабетімен ауыратын науқастар диета ұстамаса, халі нашарлап, аузы құрғап, тез шаршайды (Б.Ж.Доскеева). Гипертониялық криз кезінде емдеу науқастың жасына, көңіл-күйіне, аурудың сатысына қарай жүргізіледі (Б.Ж.Доскеева). Терінің зақымданған бөлігін қандай дәрежеде үсісе де, қармен ысқылауға болмайды. Бұдан зардап шегушінің ахуалы нашарлап кетуі мүмкін (К.Аяпбергенова).

Медицина қызметкерлерінің жиі қолданатын терминдерінің бірі – «дәрігерлік құпия». Ешкімге айтылмаған, жария болмаған, ашық түрде емес мағынасында қолданылады. Құпия сөзіне синоним болатын жасырын, жария етпеу, айтпау, тістен шығармау. Дәрігерлік деонтологияға дәрігерлік құпияны сақтау қажеттілігі жатады (Б.Ж.Доскеева). Ол сыр құпиясы тек тұқым қуалап, өте жасырын түрде ұрпақтан-ұрпаққа көшеді (Д.Досжанов).

Науқас пен дәрігер арасында көбінесе әртүрлі ауруларға байланысты қолданылатын терминдердің түрлері өте көп. Солардың бірі көзі көрмей немесе көру қабілеті нашарлаған сырқаттарға қолданылатын *загиптену*, *соқыр болу*, *әз болу*, *көзі ағару* сияқты терминдер. Мысалы, Дәрігерге дер кезінде көріне алмады ма, әлде дұрыс емдемеді ме, әжесі загиптеніп қалған екен («Қазақстан әйелдері»). Соқыр болып қалудан үлкен қасірет жоқ шығар («Тұлпар») Барлық денем сау, тек көзім ғана соққының зақымынан әз болып қалыпты,- деді Балғын (С.Бақбергенов). «Көзіңнің оты өткір, көзің ағарғыр» дегендер балаға да, үлкенге де қарата айтылатын қарғыстар («Қазақ тілі мен әдебиеті»).

Медицина саласында *әлсіздену*, *әлжуаздану*, *қауқарсыздану*, *күші жоқ*, *әлі құру*, *әлсіреу*, *әл үстінде* (**слабость**) сияқты сөздер жиі қолданылады. Мысалы, Күш-қуаты кеміп, аурудың салдарынан әлсіреп қалды

(К.Аяпбергенова). Әкесінің осыншама әлжуаздануына ауру ғана себеп болмаған шығар («Мәдениет және тұрмыс»). Қақаған құрғақ аяздан тынысы тарылып, қауқарсызданған денесі қалжырап, ұйқы буып, құр сүлдесі келе жатыр (І.Қожабеков). Көп баладан қалған соңғы ұлына да қызылша бөртпе шығып, әл үстінде жатыр еді (Ә.Нұрпейісов).

Беременность – жүкті, аяғы ауыр, екіқабат, бойында баласы бар, бала көтерді термині әйелдің бойында баласы бар екендігі, бойына бала біткендігі мағынасында қолданылады. «Рабиға жүкті болып қалған екен», - деген өсек елге жайылып жүре берді (Б.Майлин). Ділда екіқабат уақытында бірнеше айдай ауру адам сияқты болатын (М.Әуезов). Аяғы ауыр әйел жүкті кезінде дұрыстап тамақтануы керек (Б.Ж.Доскеева). Ұзақ уақыт емделгеннен кейін бала көтерді (Б.Ж.Доскеева). Перзентханалар мен әйелдер кеңесіндегі акушеркалардың жұмыс барысында жиі қолданатын сөздерден біраз мысалдар келтіретін болсақ, бір сөздің бірнеше балама синонимдес түрлері бар екенін көруге болады.

Адамның мүшелеріне байланысты қолданылатын термин де өте көп. **Матка** – жатыр, құрсақ, жатын мағыналарында түрліше қолданылып жүр. Жатындағы қатерлі ісікті емдеу мойындағы ісікке қарағанда баяу, ұзақ уақыт қажет етеді (І.Есенберлин). Жылына бір рет әйел адамдар жатыр мойнын тексеруден өткізіп тұрулары қажет («Акушерлік және гинекологиялық аурулар»). Әкесінің белінен, құрсағынан шешенің шыққан ұл-қыз бауырлар болып есептеледі (Ш.Әлдибекұлы).

Медицинаға байланысты терминдердің бірі – «анализ» бірнеше мағынада қолданылады. Қан талдауы, зәр талдауы, несеп, кіші дәрет (моча) сөздері де науқастардан анализ алу кезінде жиі қолданылады. Көбінесе зәр сөзі белсенді түрде пайдаланылады. Мысалы, Лабораториялық зерттеу жүргізгенде қанда лейкоциттердің, зәрде бактериялардың көбейгені байқалады (Б.Ж. Доскеева).

Қазақ тілінде кейбір терминдердің тірек атауы әлі нақты қалыптаспаған, сондықтан бір ұғымның бірнеше синонимдік нұсқасы қатар өмір сүреді. Мәселен, *сәби, нәресте, бөбек, жаңа туған бала, бүлдіршін, бала* сияқты сөздер де мағыналас қатар түзеді. Бұл қатардағы сөздер әртүрлі стильдік реңкке ие болғанымен, барлығы бір ұғымды – «балалық кезеңді» білдіреді.

Қазақ тілінде құлаққа жағымсыз әсер ететін «**өлді**» термині отыздан астам синонимдік қатар түзеді екен: *қайтты, үзілді, өтті, кетті, қиылды, шетінеді, мерт болды, қаза тапты, дүние салды, қайтыс болды, жан тапсырды, жан тәсілім қылды, бақилыққа аттанды, қайтпас сапарға аттанды, жүріп кетті, жарық дүниемен қоштасты, о дүниелік болды, өмірден озды, дүниеден озды, дүниеден өтті, демі тоқтады, бұл пәниден өтті, дәм-тұзы таусылды, демі бітті, мәңгілікке кетті, опат болды*. Ал қылмыскерге қатысты айтылғанда – *сеспей қатты, жер жастанды* деген синонимдер де қолданылады. Осы жоғарыда аталған бір ғана сөздің синоним баламаларын орынды қолдануға дағдыландыру тіл қолданушылары үшін тиімді болмақ. Әсіресе, орыс тілінен қазақ тіліне аудару студенттердің ойлау және сөздік қорын дамытуға зор мүмкіндік береді. Мұндай жұмыста

синонимдердің қолданыс аясы мен стильдік реңкін түсіндіру маңызды. Мысалы, **өлді, қайтыс болды** – бейтарап сөздер, ал **шетінеді** сөзі – тек кішкентай балаларға қатысты қолданылады: *Науқас таңғы сағат бесте қайтыс болды. Бұрынғы заманда кішкентай балалар шешек ауруынан көп шетінеген (Б.Ж.Доскеева).*

Синонимдердің осындай байлығы қазақ тілінің бейнелілік, әсерлілік қасиетін айқындайды. Әсіресе, *ауру, дерт, науқас* сияқты сөздер семантикалық тұрғыдан бір-біріне жақын болғанымен, мағынасы мен қолданылу аясы жағынан ерекшеленеді. *Дәрігер аурудың дертін емес, ауру адамның өзін емдеу керек (М.Я. Мудров)* деген қанатты сөзде *ауру* – жалпы ұғымды білдірсе, *дерт* – нақты науқастың ішкі хал-күйін бейнелейді.

Қазақ тілінде фразеологиялық тіркесті терминдер де медицинада өте жиі қолданылады. Мысалы, **инфаркт – жүрек талмасы**, ал «жүрегі айну», «жүрегі алып ұшу», «жүрегі тас төбесіне шығу», «жүрегі орнығу» сияқты тіркестер адамның физиологиялық және психологиялық күйін білдіреді. Бұл тіркестердің мағыналары да әртүрлі:

- жүрегі айну – құсқысы келу (тошнота);
- жүрегі алып ұшу – толқу, қобалжу (волнение);
- жүрегі тас төбесіне шығу – қатты қорқу (сильно перепугаться);
- жүрегі орнығу – сабыр табу, тыныштану (успокоиться).

Фразеологиялық тіркестер тілдің бейнелеу құралын байытып, эмоциялық реңк қосады. Медицина саласында көп қолданылатын қан сөзіне қатысты сөз тіркестері: қаны қызу – қызба адам, қаны басына шабу – қатты ашулану, қандас туыс – бір қаннан тараған адамдар деген мағынаны білдіреді.

Әсет Болғанбайұлы мен Ғабдолла Қалиұлы «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» атты еңбекте: «Тіліміздегі синоним байлығы әлі күнге жиналып-теріліп біткен жоқ. Оның жиналғанынан жиналмағаны көп, зерттеліп жүйеленгенінен тексеріліп сараланбағаны басым», - деп жазады. Шынында да, медицина саласындағы терминология да осындай ерекшелікке ие. Ресми түрде бекітілген нақты атаулармен қатар, синонимдік және баламалы нұсқалар қатар қолданылады [5], [6].

Синоним сөздердің стильдік қызметі өте зор деуге болады. Сөйлеуде, жазуда, ұғымды оралымды етіп жеткізуде бір сөзді қайта-қайта қайталап қолдана беру стильдік жағынан кемшілік туғызады. Мұндай жағдайда сол сөздің синонимін тауып қолданса, айтылатын ой да қағаз бетіне түсіретін мәтін де әсерлі болады.

Қорытынды

Бүгінде елімізде ұлтаралық келісім мен тұрақтылықты сақтай отырып, басқа ұлт өкілдеріне қазақ тілінің сөздік қорын және оның мағыналық ерекшеліктерін тиімді жеткізу аса маңызды. Бұл бағытта тіл үйретудің түрлі әдіс-тәсілдерін қолдану, мағыналас сөздерді салыстыра отырып меңгерту нәтижелі болмақ. Әсіресе, болашақ медицина қызметкерлері үшін кәсіби салада жиі қолданылатын сөздердің мағынасын терең түсіну ерекше маңызды. Мысалы, «*жазылу*», «*сауығу*», «*айығу*» сияқты сөздердің әрқайсысы тілдің бай сөздік қорын, ойды нәзік реңктермен жеткізе алу қабілетін және

мүмкіндігін көрсетеді. Сондықтан лексикалық қорды байыту мақсатында медицина саласына қатысты терминдерді синонимдік қатарға топтастыстыру сөздердің есте сақталуына әрі дұрыс қолданылуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бизақов С. Синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 640 б.
2. Белбаева М. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы: оқу құралы. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1976. – 115 б.
3. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы: Оқулық. – Алматы: Сөздік – Словарь, 2006. - 264 б.
4. Доскеева Б.С. Медициналық қазақ тілі. Жалпы медицина факультетіне арналған: оқу құралы. – Алматы, 2014. – 242 б.
5. Аяпбергенова К. Қазақ тілі (для медицинских институтов и училищ): учебник. – Алматы: Рауан, 1995. – 175 с.
6. Қазақша-орысша сөздік: 50 мыңға жуық сөз / Ред. Р.Ғ. Сыздықова, Қ.Ш. Хұсайын. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 1008 б.

**ТЕХНИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚТАРДА «ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ»
ПӘНІНЕН БІЛІМ БЕРУДЕ ТЕРМИНДЕРДІ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕСІ**

Гани ИБРАИМОВ*

Аңдатпа. Мақалада техникалық мамандықтарда «Құқық негіздері» пәнінен білім беруде терминдерді қолдану мен оларды аудару туралы ғылыми негіз беріледі. Мағынасы жағынан екіұшты сөздерді қазақша баламасын ұсыну не ұсынбау туралы пікірлер келтіріліп, мысалдармен толықтырылады. Келіссөз жүргізу кезінде қолданылатын терминдердің мағынасына талдау жүргізіледі. Терминдерді аудару мен оларды қолданудың басты кемшіліктері мен артықшылықтары айқындалады. Осылайша, қазіргі таңда өзекті терминология саласына қатысты пікірлер тұжырымдалып, жан-жақты қарастырылады. Бұл болашақта Қазақстандағы терминология саласының әрі қарай дамуына үлкен септігін тигізеді.

Түйін сөздер: құқық негіздері, терминдерді аудару, мағына, терминдердің қолданысы.

Abstract. The article provides a scientific rationale for the use and translation of terms in teaching the subject “Fundamentals of Law” to students of technical specialties. It presents various viewpoints on whether it is appropriate to offer Kazakh equivalents for semantically ambiguous words, supported by illustrative examples. The meanings of terms used during negotiations are analyzed in detail. The main advantages and disadvantages of translating and using legal terms are identified and discussed. Thus, current views on the relevant

---

* Қаратау құрылыс-техникалық колледжінің оқытушысы, Ibraim72@list.ru

field of terminology are summarized and comprehensively examined. This will make a significant contribution to the further development of terminology studies in Kazakhstan in the future.

Keywords: fundamentals of law, translation of terms, meaning, usage of terms.

Кіріспе

Терминологияның құқық саласында дұрыс дамуы – қазақ тілі саласынан кейінгі теориялық және практикалық тұрғыдан алғанда өзекті мәселе. Себебі құқық саласының бір бөлшегі ретінде заң шығарушылық экономиканың барлық салаларына ықпал етеді. Яғни заңның қысқа болуы, екіұдайы мағына бермеуі, терминдерді дұрыс пайдалану еліміздің экономикасын реттеуде тиімділікті арттырады. Егер теория мен практиканы біртұтас ғимарат деп қарастыратын болсақ, құқық саласы осы ғимараттың сыртқы есігі болып шығады. Ал осы сыртқы есікті ашатын кілт – терминдар.

Осы бағытта дүйім жұрт арасында терминдерді пайдалануға байланысты бір-біріне қайшы екі пікір қалыптасқан.

1. Терминдерді қазақша аударған жөн. Себебі терминдердің басым бөлігі белгілі бір елдің, ұлттың тілінен келген соң, қазақ тілін «шұбарлайды». Бұл жағдайда қазақ тіркесімен түсіндірер болсақ, «Арық атқа қамшы да ауыр».

2. Терминдерді аударуға болмайды. Тілдің тазалығын сақтау керек. Десе де, бұл белгілі бір саладағы ұғымдар болған соң, оларды аудару салдарынан жалпы ғылымдағы, техникалық жаңалықтардағы жиынтық ақпараттар мазмұны мен мәнін жоғалтуы мүмкін.

Шынын айту керек, екі пікірдің де жаны бар. Мысалы орыс тілді ақпарат көздерінде *Месседж* (ағылш. message) – это сообщение, послание, идея или посыл) термині жиі қолданылады, бұның орынан біз «ақпарат жолдады» немесе «белгілі бір идея ұсынды» деген тіркестерді қолдана аламыз. Немесе кейінгі кезде қолданыста жиі пайдаланылатын «релакация» (relaxatio – әлсіреу, азаю) термині тікелей аудармасына қарамастан, «қысқа кезеңде тынығу, демалу» ұғымдарын береді. Біздіңше, бұл терминдік мағынамен беретін болсақ, «біздің қорадағы бөтен қой». Сонымен қатар тарихқа үңілсек, бір белестің астында қалған кешегі кеңес дәуірінде терминге айналған орыс тіліндегі жекелеген сөздердің қазақылануы құптарлық іс (тік ұшақ, әуе жай, бағдаршам және т.б.).

Сонымен қатар «медальдың екінші жағының» да бар екенін ұмытпаған жөн. «Бояушы бояушы дегенге сақалын бояпты» деген де жақсы ат емес. Себебі терминдер халықаралық қатынастарда пайдаланылатындығын ескерсек, қазақ тілінің бүгінгі тағда қазақтан басқаға қажеті жоқ екені кұпия емес.

Негізгі бөлім

Құқықтың (заңның) тілі басқа салалалардағы тілдік қолданыстан ерекше екендігі мәлім. Сондықтан терминдерді қазақшалау жөн емес. Керісінше, бұл бағыттағы қоғам мен мемлекеттің мақсаты – мемлекеттік

тілді терминдерді тиімді пайдалану арқылы бірден-бір заң шығарушы тілге айналдыру.

Жалпы, дәріс беру барысында, біз, лекторлар, жаңа тақырыпта кездескен терминдерге студенттер қызығушылық білдіріп, қайта сұрап жазып алып жатады. Жас өреннің қызығушылығының оянуын, атап айтқанда, терминдердің мазмұнын білу және түсіну жас маманның сауаттылығын өрнектейтін белгілердің бірі екендігін олардың санасына қондыруға ұмтылу – сауатты маманның міндеті. Мысалы: «Шарт және олардың түрлері» тақырыбында кездесетін **консенсус** (лат. consensus – келісім, бірауыздық, ынтымақтылық) – келіссөздер барысында қандай да бір мәселе бойынша дауыс берусіз ортақ шешімге келу), **реалдық (real-зат) шарт** (қарсы тарапқа ақша немесе өзгедей зат бергеннен кейін ғана шарт жасалынды және заңды күшіне енеді), **казус casus** – оғаштық, шырғалаң), құқықта – адамның еркінен тыс болатын оқиға, сондықтан оны сол нақты жағдайында қарастыруға болмайды; сот практикасындағы күрделі, әрі шиленісті іс. Сонымен қатар **оферта** (лат. offero – ұсынамын; екінші тарапқа шарт жасасу туралы ұсыныс) және **акцепт** (келісімшарт жасау туралы контрагенттің ұсынысын қабылдауға келіскендікті білдіреді) [1; 127].

Сондай-ақ, құқықта ғана емес, саясатта да қолданылатын **ратификация** (ratification, ratus-шешілген, бекітілген facere-орындау, жасау), **де-факто** (DeFacto), **де-юре** (с лат. de iure – «юридически», «по праву») [2; 85], терминдерін қазақша аударуға болады. Әрі бұл терминдердің мемлекеттік тілдегі құқық саласына және оны пайдалануда кері әсері бар деп тұжырымдау оғаштық. Сонымен қатар соңғы екі терминді Ресей-Украин қақтығысына байланысты халықаралық ақпарат беттерінде ең жиі қолданылатын термин ретінде атауға болады. Яғни, бүгінде терминдерді түсіну саясат кеңістігі мен құқық саласынан аттап өтіп, жетісіне бір рет халықаралық жаңалықтарды шолып өтуді дағдыға айналдырған қарапайым азаматтың «есігін қағуда» деп айтуға да негіз бар. Әрі екінші бір тұстан қарайтын болсақ, терминдер құқық саласының «Ахилес өкшесі (Ахилесова пита)» болып табылады. Атап айтқанда, біріншіден терминдерді (әрине, бәрін деп айтуға болмас) аударма жасамай түпнұсқасында пайдалану отандық құқық саласын (теориясын да, практикасын да) халықаралық экономикалық қатынастарға «қарға қадам» болса да жақындатады, кемінде қосымша бір қиындық туғызбайды. Екіншіден, экономикалық контрагенттер арасында шарт жасасу барысында нормаларға айқындық береді және қолдалынатын сөздер санын кеміту (немесе кемінде арттырмау) арқылы нормаларға біржақты және қысқа сипат берді. Мысалы, шарт жасасу туралы берілген ұсынысқа ешқандай өзгеріссіз толық келісеміз (немесе келісілудеміз). Жақшадағы «келісудеміз (согласовываем)» ұғымы екі түрлі түсінік береді: біріншіден, ұсынысқа келісім бергендігін немесе келісім беруді; екіншіден, мәселесі талқылану үстіндегі мағынаны білдіреді. Яғни дәл осындай екіұшты мағынаны білдіріп тұрған сөзге ғана теліп, шешім қабылдау мүмкін емес. Әсіресе, ірі қаржы

көлемімен байланысты кәсіпкерлік қатынастарды екіұшты терминдермен бере алмаймыз [3].

Қорытынды

Терминологияда біз «оза шауып бәйге алғаны былай тұрсын, қою шаң қақпаған ортаңғы лекке де ілесе алмаймыз, бұл құпия емес. Себебі елімізде Жасанды Интеллектпен байланысты жаңа салалар емес, дәстүрлі шынайы экономиканы қалыптастыратын салалардың өзінде жағдай көңіл қуантарлық емес. Оның дәлелі ұлттық валютамыздың девальвациясы (1 доллар – 535 теңге. [4]), яғни бүгінгі жоғары инфляцияның бір себебі тауарлардың сырттан әкелінуі, отандық өндіріс тұрғын халық қажеттілігін, жекелеген экономистердің айтуы бойынша, 20 % қанағаттандыруы.

Тіл – қарым-қатынас құралы ғана емес, тіл – дамуға жол ашатын ғылым. Алайда, бүгінде отандық өндірістің қуат көзі болуы тиісті отандық ғылымның да «асығы алшысынан» тұрып тұр деуге болмайды. Қазір елімізде ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға ЖІӨ-нің 0,2% (РФ-1, АҚШ-1,5, ҚХР-2,2) бөлінуде. Бұл ретте Қазақстан халықаралық рейтингте 61-орында [5].

Отандық өндірісті иығына салып сүйрейтін қуатты отандық ғылым болмаса терминдер қайдан пайда болсын?

Ал терминографияны, яғни терминологиялық сөздіктер шығару ісіне қатысты теориялық, әдістемелік, тәжірибелік мәселелермен айналысатын ғылым саласын дамытуға болады. Себебі бұл жаңа, жас ғылым.

Менің жеке пікірім, «Мемлекеттік тіл туралы» заң қабылдамай бұл мәселенің күрмеуін тарқату күмәнді. Себебі барлық салалар мемлекетпен (тікелей немесе жанама) басқарылады, қаржыландырылады және ұйымдастырылады. Сондықтан «Мемлекеттік тіл туралы» заңның қабылдануы барлық салаларда өзгерістердің туындауына негіз болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Төлеуғалиев Ғ. Азаматтық құқық (жалпы бөлім). – Алматы: Фолиант, 2010.
2. Кураков Л.П., Кураков В.Л. Признание де-юре // Экономика и право: словарь-справочник. – Вуз и школа. – М., 2004.
- 3.«Игілік көпсалалы кәсіпорны» КМК мен «Тараз» ЖШС арасындағы хат алмасудан үзінді (орыс тілінен аударылды).
- 4.KURS.KZ ресми сайты // <https://kurs.kz/site/index?city=astana> (10.2025ж)
- 5.«Turkistan» газеті/ 18 наурыз 2025ж. Д.Уәлибек. Қазақ ғылымының бары мен жоғы.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ ЖӘНЕ СӨЗДІКТЕ БЕРІЛУІ

Хуршида КАДИРОВА*
Роза ХУСНИДИНОВА**

Аңдатпа. Қазақ тіліндегі терминденуші лексика көздері, жалпыхалықтық тілдегі сөздердің терминдену ерекшеліктері, тілдегі сөздердің терминдену ерекшеліктері, терминденудің түрлері, сөздердің терминдену барысында олардың мағыналық құрылысындағы өзгерістер, жалпы лексикалық өріс пен терминологиялық өрістер арасындағы өзара байланыс мәселелері қарастырылады. Оның қалыптасуының негізгі себептері туралы сөз болады.

Түйін сөздер: термин, фактор, ғылыми-техника, жалпыхалықтық, орфография, арнаулы сөздік.

Abstract. The sources of terminational vocabulary in the Kazakh language, features of word termination in the national language, features of word termination in the language, types of terms, changes in their semantic structure in the process of word termination, problems of the relationship between the general lexical field and terminological fields are considered. We will talk about the main reason for its formation.

Key words: termin, factor, scientific technique, public, spelling, special dictionary.

Кіріспе

Тіл – ұлттың жаны, дүниетанымы, мінез-құлқы. Қазақ ұлты тілінің көп уақыт мемлекеттік тіл дәрежесінде қызмет ете алмағандығына, қолданылу өрісінің тарылғанына қарамастан, ата-бабадан ғасырдан - ғасырға жалғасып келе жатқан баға жетпес бай мұрасы - Ана тілдің көзінің қарашығындай сақтап, бүгінгі жас ұрпақ –сендерге жеткізіп отыр [1], [2]. Тілдің күш-қуатын тану үшін, қарым – қатынас құралы ретінде пайдалана білу үшін үйрену қажеттілігі түсінікті. Кәсіптік техникалық колледждерде қазақ тілі пәнін меңгеруде кәсіби сөздер енуде. Студенттің сөздік қорын байыту - мұғалімнің негізгі мақсаты. Студенттің сөздік қоры сабақта және сабақтан тыс уақытта байиды. Студент үйренген сөзін сөйлеуде қолданып дағдылануы керек [3]. Адам қызметінің арнаулы салаларының қайсысын алсақ та сол салалардың әрқайсысын өзіне тән ұғымдар жүйесі болады. Ондай арнаулы ұғымдардың атаулары да ұғымдар жүйесінің ерекшеліктерінің көрсетіп тұруы қажет. Ғылым мен техника дамыған сайын мыңдаған жаңа ұғымдар пайда болып жатады. Олардың әрбірі өзінің таңбалаушысын тауып, тілдік тұрғыдан да жүйелерді қажет етеді.

---

* №8 Колледжінің ағылшын тілі пәні оқытушысы, педагогикалық ғылымдар магистрі, hurshida_8686@mail.ru

** №8 Колледжінің студенті, hurshida_8686@mail.ru

Мұндай қажеттіліктерді өтеп, термин жасау, қалыптастыру, терминологияны жүйелеу, реттеу жұмыстарын дұрыс жолға қою, жалпы ғылыми-техникалық терминологияның даму бағытын белгілеу –бүгінгі күннің кезек күттірмейтін өзекті мәселелері болып отыр [4]. Көптеген терминдердің терминология комиссиясы бекіткен қазақша баламалары бола тұра тұрақты қолданылмайды немесе бұрынғысынша шет тілдеріндегі нұсқалары жарыса қолданып жатады. Мысалы, әлеует (потенциал), мәртебе (статус), көлік (транспорт), мәтін (текст), бағдаршам (светофор), мұрат (идеал), өтем (компенсация), сынып (класс), түйін (резюме), тәрізді терминдерді осы топқа жатқызуға болады. Жалпы кез келген ұлт тілінің оның ғылыми терминологиясының дамуына тікелей әсер ететін ішкі және сыртқы, басқаша айтсақ, тілдік және тілден тыс (лингвистикалық және экстралингвистикалық) фактордың болатыны белгілі. Бұл факторлардың бірін негізгі, екіншісін негізгі емес деп қарау қиын. Олардың әрқайсысы өзінше маңызды және олар бір-бірімен тығыз байланысты [5]. Дегенен, қазақ терминологиясының даму тарихына үңілетін болсақ, оның жасалуы мен қалыптасуына тілден тыс факторлар әсерінің басым болғандығын аңғаруға болады.

Негізгі бөлім

Өркениет барысында қол жеткізген ғылым дамуының белгілі бір нәтижесінің тіліміздегі көрінісі болып табылатын терминдердің негізінен зат есімдер болуының объективтік негізі тілде атауыштық қызметтің ең алдымен зат есімге жүктелетіндігі десек шындықтан алшақ кетпейміз. Жалпыхалықтық тіл терминологиялық лексиканы құраудың ішкі көзі болып табылады. Жалпы лексика мен арнаулы лексиканың арасындағы байланысты, олардың ұқсас жақтары мен өзіндік ерекшеліктерін анықтауда терминдену жолымен жасалған терминдер мен олардың туындауына негіз болған сөздердің семалық құрылысына талдау жасаудың мәні зор. Мәселеге осы тұрғыдан келу терминология үшін ғана емес, жалпы семасиологияда да кейбір теориялық тұжырымдар жасауға жол ашады. Сондықтан да бұл мәселеге арнайы тоқталудың қажеттілігі пайда болып отыр. Жалпыхалықтық тілдегі әртүрлі терминологиялық лексикалық қабаттардың терминдену деңгейі бірдей бола бермейтіндігі белгілі жайт. Көптеген өзге тілдердегі сияқты қазақ тілінің де терминологиялық лексикасын байытудың ең құнарлы көзі-жалпы қолданыстағы сөздер болып келеді. Лексиканың диалектизмдер, кәсіби сөздер, көнерген сөздер, қарапайым сөздер немесе жаргондар тәрізді бөліктерді терминге айналу барысында дәл жалпы қолданыстағы сөздер сынды өнімділік таныта алмайды. Олардың әр қайсысың терминдену мүмкіндігі, терминологиялық лексиканы қалыптастырудағы өзіндік үлесі сияқты қырлары арнайы қарастыруды қажет етеді. Біз бұл жерде олардың қай лексикалық қабатқа жататындығына қарамастан, лексикалық бірлік ретінде бір деңгейге қоя отырып, терминдену барысындағы олардың семантикалық белгілерінің ортақтығы мен ерекшеліктеріне баса назар аударамыз. Ғылым мен техникада, өнерде т.б. арналуы салаларда адамзат қоғамның дамуына байланысты ірілі – ұсақты жаңалықтар ашылып, жаңа ұғымдар пайда болып немесе бұрыннан бар ұғымның мазмұны толығып жатады. Бұрыннан белгілі ұғым терминделіп,

оның мазмұны елеулі өзгерістерге ұшырағанымен бастапқы атауы сақталып қалады. Ал жаңа ұғымдарды сөзбен белгілеу, яғни атау қажеттілігі туындайды. Осы тұста арнаулы салада жаңадан пайда болған ұғымға атау іздеуші маманның сол ұғымның өзіне табан тіреуіне тұра келеді. Ол мазмұны белгілі болған жаңа ұғымды тілде бұрыннан бар ұғымдармен салыстыра бастайды. Салыстыру барысында ескі ұғым мен жаңа ұғымның мазмұнын құрайтын ортақ немесе ұқсас белгілер анықталады. Сол табылған ортақ белгілер бұрыннан бар ұғым атауының жаңа ұғымға да атау болуына себеп болады. Басқаша айтқанда, жалпыхалықтық тілдегі сөздің бұлайша терминге айналуы көп жағдайда салыстырылған ұғымдардың қандай да бір ұқсастықтарына негізделеді.

Тіл – халық өмірінің айнасы іспетті [6]. Ұлттың өміріндегі болып жататын барлық өзгерістер мен жаңалықтар тілден көрініс табады. Әсіресе терминологиялық лексикадан мұны анық көруге болады. Қазақ тіліндегі термин шығармашылығының әрбір кезеңі халық өміріндегі тарихи-мәдени және әлеуметтік – экономикалық өзгерістермен тікелей байланыстылығымен ерекшеленеді. Қазіргі терминологиядағы көп дау туғызып, шешімін таппай жүрген мәселенің бірі-халықаралық деп аталатын терминдерді ұлт тіліне аудару, жазу, яғни оларды қабылдау тәртібін белгілеу. Көптеген тілдердің терминжасам тәжірибелерін салыстыра отырып, халықаралық терминдер туралы өз пікірімді ортаға салдым. Терминдену тәсілінің өзіндек ерекшелігін және тілдің жалпы лексикалық жүйесі мен терминологиялық жүйесінің арасындағы өзара байланыстағы көрсететін өзге де тың тұжырымдар жасалады [7], [8]. Жалпы қазір лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған терминдерді ғылым мен техниканың, өзге де арнаулы салалардың кез келгенінен кездестіруге болады. Олардың ішінде жаңадан жасалып жатқандары да, бұрынғы қазақша баламалары жоқ терминдердің орнына ұсынылып жатқандары да бар. «Қазақша –орысша тілмашта» берілген төмендегідей терминдер мен атауларға мән беріп көрелік: пленка –үлдірік (жұқа шүберек, мәрлі), (ыдыс – аяқ, тамақ қоюға арналған сөре, орын), экономия-үнем (шығындарды азайту, еңбектің өнімділігін арттыру арқылы қор жинау я құру тәсілі. Азық, қорек, талшық), экономный-үнемшіл (ысырапқа жол бермейтін, ұқыпты, үнемқор, үнемдегіш), экономность – үнемшілдік (үнемдеу ісіне ұқыптылық, үнемшіл болушылық), экономист-үнемші (ысырапқа жол бермейтін. Үнемқор, тиын жинауға қомағай, тырысқақ), прогресс-үдеу (жылдамдық қарқынының уақыт бірлігі ішінде өзгеруін көрсететін физикалық шама), колонизатор-отаршыл (өзіне тәуелді етіп, бағындыруға бейім, отарлауға құмар), колонизаторство – отаршылдық (тәуелді етушілігіс – әрекет, отар етіп билеушілік), патриот –отаншыл (Отанын, халқын, жері мен суын шынайы сүйетін, халық мүддесі үшін бар күш жігерін, қабілетін аямайтын, шын берілген), патриотизм- отаншылдық (Отанды сүюшілік, отаншыл болушылық), федерация-құрама (әр тараптан басы қосылған, бір жерге жиналып біріккен ел, жұрт), экспертиза-сарап (сарапшылардың қорытынды шығару үшін қандай да бір мәселені зерттеуі), эксперт-сарапшы (объектілерді, процесстерді, құбылыстарды бағалау саласында арнайы білімі

бар тұлға), интеллигент – зиялы (білімді сауатты, ізетті, мәдениетті), урок, лекция – дәріс (арнаулы оқу орындарындағы оқытушының тақырыпты түсіндіруі, лекция, сабақ жүргізудің негізгі әдістерінің бірі), поэма – дастан (әдебиеттегі эпикалық жанр; сюжеті ұзақ жыр, қисса), творчество – шығармашылық (ой қызметі арқылы жаңадан мәдени, әдеби, өнер туындысын жасау ісі, шығармашылық), антитеза-шендестіру (сөздің мәнерлігін күшейту мақсатында ұғымдар мен бейнелерді бір – біріне қарама-қарсы қойып қолданудан туған айшықтаудың бір түрі), чиновник – төре (ел билеуші адам; әкім, бастық), чиновничество – төрешілдік (мансап сүйгіштік, лауазым құмарлық, әкімшілдік), музыка – ауыз өнері (шындық болмысты дыбыстық көркем бейнелер арқылы көрсететін өнер), администратор, правитель – әкім (ел басқарушы, жоғары лауазымды тұлға), административность, власть – әкімдік (елге басшылық, үкім жүргізушілік), методика – әдістеме (кез келген жұмысты мақсатты түрде жүргізу әдістері мен тәсілдерінің жиынтығы, сонда-яқ белгілі бір пәнді оқыту заңдылықтарын зерттейтін педагогикалық ғылым саласы) [9], [10], [11]. Неліктен біздің тілімізге қабылданған өзге тілдің сөздері жаттығын жасырмай, сол тілдің дыбыстық жүйесіне тән ерекшеліктерін қазақ тіліне өзімен бірге әкеліп таңып, «қазақ тілінің дыбыстық тонын» киюден бас тартуға тиіс? Әлде қазақ тілі тілдік иммунитеті соншалықты нашар тіл ме? Олай дейік десек, араб-парсының мыңдаған сөздері, иран мен орыс тілдерінен енген (самаурын, болыс, бәтеңке, керуеу т.б.) сөздер кезінде біздің тілдің заңдарына бағынып-ақ қабылданып, өз сөдерімізге айналып кетіп еді ғой. Әлде қоғамда болып жататын революция, әрбір саяси, экономикалық тағы да басқа толып жатқан реформалар кезінде орфографиямызға, тіліміздің дыбыстық жүйесіне өзгеріс жасап отыруымыз керек пе? Олай болатын болса қазір біз ағылшын тілінің сөздерін көптеп қабылдап, сол тілдің орфографиясына, жазу ерекшелігіне көбірек сүйенуіміз керек қой. Ал алдағы уақытта кейбір ғалымдар болжамына сәйкес қазірдің өзінде екі миллиардқа жуық халық сөйлеп отырған қытай тілі әлемдегі ең кең тараған тілге айналса ше? Онда тіліміздің орфографиялық ережелерін шығыстағы ұлы көршіміздің тілдік заңдылықтарына бейімдеп, сөз алмасудың, термин қабылдауының қайнар көзі ретінде осы тілді танып, батысқа қарап тұрған бетіміздің күншығысқа қарай бұруымыз керек қой. Сонда біздің тілдің өз фонетикалық заңдылықтары, соған сәйкес жасалған орфографиялық ережелері қашан сақталуға тиіс? Мұндай прогресшілдік тілдің табиғи дамуы заңдылықтарымен қаншалықты қабысады? Дәл осы мәселеге келгенде А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы бастаған қазақ зиялылары мен профессор Қ.Жұбановтың пікірлері екіге жарылғанын, олардың екі түрлі бағытты ұстанғанын көруге болады [12], [13]. Қазіргі қазақ терминологиясының көптеген мәселелері әлі де ғылыми тұрғыдан шешімін таппағанына қарамастан, оның түрлі мәселелерін сөз етуге арналған бірқатар зерттеулер мен сан түрлі мақалалар, арнаулы сөздіктер жарық көрді. Олардың бірқатары көпшілікке беймәлім болса, енді бірқатары тіпті ғылыми қауымының, зерттеушілердің де назарынан тыс қалып келеді.

Қорытынды

Бір ғасыр көлемінде жарияланған ірілі – ұсақты еңбектердің қай-қайсысын да елеусіз қалдырмай, барын мүмкіндігінше түгел жинақтап тұртшылдық назарына ұсынған жөн деп санаймыз. Жалпы бұл – терминология тарихи үшін өте қажетті, сөзсіз атқарылуға тиісті жұмыстардың бірі. Жалпы шет тілдерінің қабылданған терминдерге деген көзқарастың терминология дамуының әр кезеңінде әртүрлі болғандығы байқалды. Оны терминология дамуының әр кезеңінде осы терминдердің қалай аталғандығынан да көруге болады. Жиырмамыншы жылдың бас кезіндегі қазақ оқығандары өзге тілден қабылданған сөздерді «жат сөздер», «кірме сөздер», «бұратана сөздер», «бөгде сөздер», «қотыр сөздер», «бұралқы сөздер» деп атап, бұл сөздердің тілімізге көптеп кіруін тілімізді шұбарлау ретінде қабылдаса, 30-жылдардан бастап бұл атауларға «интернационалдық терминдер», «халықаралық терминдер» деген ат беріп, мұндай атаулардың көптеген халықтардың тілдеріне ортақтығын, ғылым-білім саласындағы қарым-қатынасты жеңілдететіндігін баса айта бастадық. Терминдерді қалыптасуын үнемі қадағалап, реттеп отыру қажет ететін өте жауапты жұмыс. Олай болмаған жағдайда терминологиядағы жүйелілік, реттілік, бірізділік бұзылары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Айғабылов А. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы, 1995. – 104 б.
2. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы, 1988. – 208 б.
3. Айтбаев Ө. Қазақ сөзі. - Алматы, 1997. – 154 б.
4. Айтбаев Ө. А. Байтұрсынұлының терминжасам тәжірибесі // ҚР ҒМ-ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 1997. - №3.
5. Айтбаев Ө. А. Байтұрсынов қазақ терминологиясының атасы // Қазақстан әйелдері. 1989. - №4.
6. Ахметов З. Әдебиеттану терминдерін жетілдірудің зәрулігі // ҚР ҒМ-ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 1996. №4.
7. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992. – 448 б.
8. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі. – Алматы, 1987. – 188 б.
9. Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. – Алматы, 1968. – 265 б.
10. Жәленов К. Есеп тану. – Ташкент, 1923.
11. Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. – Алматы, 1987. – 364 б.
12. Қайдаров Ө.Т. Ғылым тілі және әдеби тіл статусы // Терминдер мен олардың аудармалары. – Алматы, 1990.
13. [Sozdikqor.kz](https://sozdikqor.kz) ресми сайты // <https://sozdikqor.kz/search?q=%D2%AF%D0%BB%D0%B4%D1%96%D1%80%D1%96%D0%BA>

ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМДЕГІ ИННОВАЦИЯЛАР

Лаура КЕНЕСОВА*

Андатпа. Ғылым мен білімдегі инновациялар, олардың дамуы – қазақ тілінің лексикалық қорының дамуына әкеледі. Ғылым мен инновация дамыған сайын қазақ тілінде атаулар пайда бола бастайды. Бұл тікелей қазақ тілінің мол қайнар көзі – терминологияға байланысты. Терминология саласында елең алып жатқан соңғы өзгерістер, заңнамалық тұрғыдан бекіп жатқан терминдер – бұлардың барлығы ғылым мен инновация дамуының бірден-бір көрсеткіші. Мақалада ғылым мен инновациядағы тың жаңалықтар талданып, лингвистика саласымен байланыстыра қарастырылған.

Түйін сөздер: ғылым, білім, инновация, терминология.

Abstract. Innovations in science and education, as well as their development, contribute significantly to the expansion of the lexical fund of the Kazakh language. As science and innovation advance, new terms and designations begin to emerge in Kazakh. This process is directly related to the rich linguistic resource of the Kazakh language – its terminology. The recent changes and newly approved terms in the field of terminology reflect the dynamic progress of science and innovation. The article analyzes recent advancements in science and innovation and examines their interrelation with the field of linguistics.

Keywords: science, education, innovation, terminology.

Кіріспе

Қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы түбегейлі өзгерістер, ғылым мен мәдениеттегі прогресс, педагогикалық қызмет саласындағы жаңа қажеттіліктер білім беру жүйесін жаңғырту қажеттілігіне әкелді. Бұл саланы одан әрі дамытудың мүмкін жолдарының бірі инновация, т.б. педагогикалық инновацияларды жасау, қабылдау, бағалау, дамыту және қолданудың басқарылатын процестері. Бұл білім беру мазмұнына, оқыту мен тәрбиелеудің әдістері мен формаларына, оқу орындарының жұмысын ұйымдастыру мен бақылауға және т.б.

«Инновация» дегеніміз не? «Инновация» термині ағылшынның innovation сөзінен шыққан, аударғанда «жаңашылдық енгізу» (инновациялар) дегенді білдіреді.

XX ғасырдың 50-жылдарының аяғында Германияда, АҚШ-та және басқа елдерде педагогикалық инновацияларды зерттеу және синтездеу орталықтары құрыла бастады, білім берудегі инновацияларға арналған арнайы мерзімді басылымдар шығарыла бастады (мысалы, «Ақпарат және білім берудегі инновациялар», «АҚШ-тағы білім беру инновациялары» және т.б.). Дәл осындай процестер біздің елде де болды, бірақ олар басқаша аталды [1].

---

* №202 З.Жарқынбаев атындағы орта мектептің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, kenesova.laura@inbox.ru

Талқылау педагогикалық тәжірибені іріктеп енгізу, тарату, практиктердің оны қабылдауға дайындығы мен қабілеті, ұсынылып отырған жаңалықтардың жаңалығы және оларды бағалау жолдары туралы болды.

Негізгі бөлім

Әдетте, инновациялар дәстүрлі мәселені жаңа әдіспен шешу әрекетінің нәтижесінде, фактілерді жинақтаудың және түсінудің ұзақ процесінің нәтижесінде, жаңашылдық мәні бар жаңа сапа дүниеге келгенде пайда болады [2]. Қазіргі заманғы инновациялардың көпшілігі тарихи тәжірибемен сабақтастықта және бұрынғы аналогтары бар. Бұл инновациялық процесс - бұл қазіргі (немесе модернизацияланған) идеяларды (теорияларды, әдістерді, технологияларды және т.б.) жасаудың, игерудің, пайдаланудың және таратудың уәжді, мақсатты және саналы процесі деп тұжырымдауға негіз береді, сәйкес және берілген шарттар мен қанағаттандыруларға бейімделген белгілі бір критерийлер. Ол инновациялар енгізілген жүйені сапалы жақсартуға бағытталған және оған қатысушыларды ынталандыруды және олардың инновация тұрғысынан көзқарастарын өзгертуді көздейді.

Инновациялық білім беру үдерістерінің негізінде педагогиканың екі негізгі мәселесі жатыр:

- педагогикалық тәжірибені зерттеу мәселесі;
- психология-педагогика ғылымының жетістіктерін тәжірибеге енгізу мәселесі.

Білім берудегі инновациялық процестердің нәтижесі – теория мен практиканың тоғысқан жерінде қалыптасатын теориялық және практикалық жаңалықтарды қолдану [3]. Оның үстіне білім беру жүйесіндегі инновация білім беру мақсаттарына жаңа нәрсені енгізуді көздейді; оқыту мен тәрбиелеудің жаңа мазмұнын, жаңа әдістері мен формаларын әзірлеу, қолданыстағы педагогикалық жүйелерді енгізу және тарату; мектепті басқарудың жаңа технологияларын дамыту, оны дамыту; мектеп эксперименттік алаң ретінде; мектептің түбегейлі жаңа білім беру бағыты бар және білім беру жүйесінің мақсаттарына, мазмұнына, әдістеріне, формаларына және басқа да құрамдас бөліктеріне әсер ететін жүйелі сипаттағы білім мен тәрбиені жаңартуды жүзеге асыратын жағдай. Олардың дамуы факторлардың екі тобына негізделген:

- объективті факторлар – инновациялық қызметтің дамуын ынталандыратын және оның нәтижелерін қабылдауды қамтамасыз ететін жағдайлар жасау;

- субъективті факторлар инновациялық процестің субъектісімен, оның инновацияға дайындығымен байланысты. Инновациялық үдерістердің субъектілері – педагог ғалымдар, педагогтар және қызметі инновациялық болып табылатын басқа да білім беру қызметкерлері.

Идея жасалған сәттен бастап оны іс жүзінде жүзеге асыруға дейін бірқатар кезеңдерден өтеді: оқу немесе тәрбие мәселесін шешу жолдары туралы негізделген ұсыныс; осы техниканы кең көлемде сынау; шектеулі немесе жаппай сату; толық меңгеру. Процесс мұнымен бітпейді. Әзірлеулер мен инновациялар мәселені шешудің жаңа іргелі тәсілі табылмайынша

жалғаса береді. Бұл тәсіл алға қойылған идеялар мен ұсыныстардың дамуын қадағалауға, олардың практикалық тиімділігін және жаңашылдық ауқымын бағалауға мүмкіндік береді. Түпнұсқа нұсқасы жиі ұмытылады, содан кейін уақыттың жаңа мақсаттары мен талаптарына сәйкес келетін жаңа мүмкіндіктерге ие бола отырып, қайта жаңғырады. Жұмыстың жаңа түрлерін меңгеру белгілі бір уақытты, тиісті ғылыми қолдауды, мұғалімдерді оқытуды, ұжымды жаңа жағдайда жұмыс істеуге бейімдеуді талап етеді.

Жалпы мектепте қолданылатын жаңашылдық (инновациялық) оқыту әдістерін таңдаудағы мәселелердің бірі – оқушының оқуға, білімге деген тұрақты қызығушылығын, оларды ізденуге деген құштарлығын қалай ояту мәселесі. Басқаша айтқанда, бұл тапсырма оқушының танымдық әрекетін белсендіру болып табылады.

Оқыту әдістеріне мұғалімнің іс-әрекетін оңтайлы түрде ұйымдастырудың әдістері мен сипаттамасы жатады. Мұғалімнің алдына қойған мақсатына қарай оқыту әдістерінің кез келгенін таңдауға болады. Кейде бұл белгілі бір техника болуы мүмкін, ал кейде әртүрлі тәсілдердің комбинациясы қажет. Бастауыш мектепте оқыту әдістемесі және оларды таңдау мұғалімнің алдына қойылған міндетке және оқушылардың жеке қасиеттеріне байланысты.

Әдісті таңдау бірқатар нюанстарға байланысты:

- Жалпы сабақтың мақсатынан.
- Сабақтың белгілі бір кезеңінен.
- Оқытудың жалпы мазмұнынан.
- Қолданылған оқулықтардан.
- Мұғалімнің жеке қасиеттерінен және оның басымдықтарынан.

Әртүрлі авторлар қолданылатын әдістерді жүйелеудің әртүрлі үлгілерін ұсынады. Жалпы мектепте оқытудың заманауи әдістері туралы айтатын болсақ, онда екі топқа бөлетін келесі классификацияны беруге болады:

Дайын білім әдісі. Бұл жағдайда білімнің негізгі көзі рөлін мұғалім атқарады. Оқушылар мұғалімнің берген ақпаратты ғана есте сақтайды және түсінеді.

Зерттеу әдісі. Ол материалды өз бетінше зерделеу және бұрын алынған теория негізінде білімді меңгеру. Бұл жағдайда оқушыларды сауатты ынталандыру ерекше маңызды.

М.Н.Скаткин И.Я.Лернердің классификациясы бойынша оқу-танымдық іс-әрекеттің сипатына сәйкес оқытылатын материалды меңгеру тұрғысынан бастауыш мектепте мынадай оқыту әдістерін бөліп көрсетуге болады:

Түсіндірмелі және көрнекі. Бұл әдіс дайын білімді алуға негізделген. Мұғалім пәннің теориясын ауызша түсіндіре алады, оқулыққа сілтеме жасауды ұсына алады, оқытылатын тақырып бойынша суреттер немесе бейнероликтер көрсете алады.

Репродуктивті әдіс. Ол бұрын алған білімдерін пайдалана білуді дамытуды көздейді. Бұл ретте мұғалім оқушылардың іс-әрекетін олардың бұрын алған білімдерін жаңғырту және игерілген әрекетті қайталау қабілетін анықтап, бағалайтындай етіп ұйымдастырады.

Мәселе әдісі. Бұл әдісте мұғалім сыныпқа шешуді қажет ететін нақты мәселені ұсынады. Оқушылар пікірталасқа қатысып, белгілі бір қорытындыға келеді. Мұғалімнің міндеті – бұл тұжырымдардың объективті тұжырымдарға сәйкестігін тексеру.

Ішінара іздеу әдісі. Бұл оқушылардың гипотеза құру, логикалық есептерді шешу немесе бақылау арқылы білім, білік және дағдыларды меңгеруін қамтамасыз етуге бағытталған ғылыми білім процесі. Әдетте, ол оқытудың жекелеген кезеңдерінде жүзеге асырылады.

Зерттеу әдісі. Бұл жағдайда оқытушы оқушылардың өзіндік жұмысы үшін ізденіс әрекетін ұйымдастырушы қызметін атқарады. Оқушылардың өздері мәселені ең оңтайлы түрде шешуі керек.

Сонымен қатар бастауыш мектепте ауызша оқыту әдістері де бар. Әдетте бұл вербальды әдістер жаңа материалды меңгеру үшін қолданылады және түсіндіру мен жалпылауды білдіреді. Сөздік әдістерге мысал ретінде әңгіме, әңгіме, лекция, кітаппен жұмыс және т.б.

Оқытудың көрнекі әдістері

Бұл оқушылардың көрнекі құралдарды немесе техникалық құралдарды пайдалану процесінде білім алатын әдістері. Кіші жастағы оқушылар бейнелі ойлауға бейім, сондықтан олар үшін көрнекі материалдарды пайдалану ерекше маңызды. Бұл ұсынылған ақпаратты жақсы есте сақтауға мүмкіндік береді [4]. Сонымен қатар бұл әдісті сауатты қолдану мектеп оқушыларының қиялын дамытып, өз бетінше ойлау қабілетін дамытады. Әдетте, көрнекі әдістер вербалды және практикалық әдістермен біріктіріледі, өйткені олар мұғалімнен түсініктемелер мен нақтылауларды талап етеді. Көріну ұғымының өзі сезімдік қабылдаумен, яғни көру, есту, иіс сезу және басқа сезімдермен тығыз байланысты. Зерттелетін пәнге және нақты жағдайға сәйкес келетін көрнекі құралдардың әртүрлі түрлерін пайдалану қажет. Бастауыш мектептегі оқыту әдістемесі әртүрлі көрнекі құралдарды, соның ішінде фотосуреттерді, иллюстрацияларды және бейнелерді қамтиды.

Қорыта келе, оқытудың сол немесе басқа әдісін таңдау оқытудың мақсаты қандай екендігімен анықталады. Бірақ, жалпы алғанда, оқыту әдісі қандай болу керектігін мұғалімнің өзі шешеді, оның көріну дәрежесі, қолжетімділігі және ғылыми сипаты сияқты ережелерге сүйенеді. Дегенмен, дұрыс таңдау жасау үшін белгілі бір факторларды ескеру қажет. Оқыту әдістерін жіктеудің бірнеше түрі бар: оқу әрекеті бойынша, білім көздеріне қарай, дидактикалық тапсырмаларына қарай, сонымен қатар оқушылардың дербестік дәрежесіне қарай, оқушылардың танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру әдісіне қарай жіктеледі. Оқыту әдістерінің әртүрлілігімен және оқытудың жаңа тәсілдерін толықтыру мүмкіндігімен байланысты өзіндік тәсілдер де бар. Қазіргі кезде қазіргі жалпы білім беретін мектептерде ауызша, көрнекілік, практикалық оқытумен қатар дидактикалық ойындар, проблемалық әдістер, бағдарламалық және компьютерлік оқыту, қашықтықтан оқыту сияқты оқыту әдістері де қолданылады. Бірақ заманауи әдістерді қолдана отырып, бұл стратегиялық білім беру мақсаттарына жетуге көмектесетін құрал ғана екенін ұмытпауымыз керек. Заманауи әдіс-тәсілдерді

қолдануда көрсетуге болатын барлық «нәрселерді» ұстаздар ең алдымен балаларды оқытатынын және қолдануда мазмұннан ауытқымау керектігін ұмытпауы керек. Керісінше, әдіс-тәсілдер арқылы оқушыны оқытуда тақырыптардың мазмұнын қызықты, ізденімпаз ету.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ангеловский К. Мұғалімдер және инновациялар: Мұғалімдерге арналған кітап: Пер. Македониядан. - М., 1991 ж.
2. Бабанский Ю.К. Педагогикалық зерттеулердің тиімділігін арттыру мәселелері: Дидактикалық аспект. - М., 1982 ж.
3. Бабанский Ю.К. Жалпы білім беретін мектепте оқыту әдістемесін таңдау. - М., 1989 ж.
4. Бабкина Н.В. Дамытушы ойындар мен жаттығуларды оқу-тәрбие үрдісінде пайдалану / Бастауыш мектеп – 1998. – №4, Б. 28.

**ПРИМЕНЕНИЕ ТЕРМИНОГРАФИИ В ЭНЕРГЕТИКЕ:
УПРАВЛЕНИЯ УМНЫМИ СЕТЯМИ**

Фарида КЛЕШОВА*

Андатпа. Мақалада энергетика саласында, әсіресе ақылды желілерді (Smart Grid) басқару бағыты бойынша терминографияның рөлі қарастырылады. Электр энергетикасының цифрлануы үдерісінде қалыптасатын жаңа техникалық терминдерді жүйелеу мен біріздендірудің маңыздылығы атап өтіледі. Терминографияның теориялық негіздері талданып, оның білім беру, өндірістік және ғылыми салалардағы практикалық қолданылуына мысалдар келтіріледі. Терминографияны дамытудың негізгі бағыттары көрсетіледі: терминологиялық дерекқорларды цифрландыру, халықаралық деңгейде унификациялау, жасанды интеллектімен ықпалдастыру және инновациялық үдерістерді терминологиялық сүйемелдеу.

Түйін сөздер: терминография, электр энергетикасы, ақылды желілер, цифрлық қосалқы станса, энергия сақтау жүйесі, интеллектуалдық есептегіштер, Smart Grid, цифрландыру, терминология, IEC стандарттары, MicroGrid, IEC, ISO, ГОСТ, VPP.

Abstract. The article examines the role of terminology in the energy sector, in particular in the field of Smart Grid management. The importance of systematization and unification of new technical terms emerging in the process of digitalization of the electric power industry is noted. The theoretical foundations of terminography are analyzed, and examples of its practical application in educational, industrial, and scientific fields are given. The directions of

---

* Преподаватель специальных дисциплин Атырауского колледжа энергетики и строительства, Kleshovaa76@mail.ru

terminography development are considered: digitalization of terminological bases, international unification, integration with artificial intelligence and innovation support.

Keywords: terminography, electric power industry, smart grids, digital substations, energy storage systems, smart meters, digitalization, terminology, IEC standards, MicroGrid, IEC, ISO, GOST, VPP.

Введение

Энергетика XXI века переживает период интенсивной цифровизации, который выражается в развитии «умных сетей» (Smart Grid). Эти системы интегрируют традиционные электрические сети с цифровыми технологиями управления, обеспечивая надёжность, энергоэффективность и гибкость. Развитие умных сетей сопровождается появлением большого количества новых технических терминов. Для их систематизации, унификации и корректного применения необходима терминография — дисциплина, занимающаяся сбором, описанием и упорядочиванием терминов [1]. Современное развитие электроэнергетической отрасли сопровождается постоянным появлением новых технических понятий, обозначений и терминов. Для специалистов в области электрооборудования особенно важно правильно понимать и использовать профессиональную лексику, так как от точности терминов напрямую зависит корректность проектирования, монтажа, наладки и эксплуатации оборудования.

Основная часть

Терминография как научная дисциплина рассматривает теорию и практику формирования, описания и систематизации терминов, обеспечивая единообразие и ясность профессиональной коммуникации. В области электрооборудования терминография выполняет двойную задачу: с одной стороны, она помогает студентам и молодым специалистам быстрее освоить профессиональную терминологию, а с другой — способствует унификации понятийного аппарата в научных исследованиях и производственной деятельности [2]. Актуальность данной темы определяется необходимостью интеграции отечественных и международных стандартов, развития цифровых технологий и внедрения инноваций в энергетике. Именно поэтому анализ теоретических основ, практического применения и перспектив развития терминографии имеет большое значение для подготовки специалистов по электрооборудованию.

Практика применения терминографии в управлении умными сетями: образование и подготовка кадров (использование терминологических словарей и справочников в обучении, включение новых понятий (цифровая подстанция, система хранения энергии, интеллектуальные счётчики) в учебные программы); проектирование и эксплуатация (единообразие терминологии в технической документации и стандартах, снижение ошибок при проектировании и настройке систем Smart Grid, упрощение взаимодействия между разработчиками, инженерами и операторами, научные исследования и инновации: (терминографическое сопровождение новых

направлений: микросети (MicroGrid), виртуальные электростанции (VPP), технологии Demand Response, перевод зарубежных публикаций и адаптация понятий к отечественной энергетике).

В рамках исследования роли терминографии в области электрооборудования можно выделить следующие основные задачи:

- систематизация профессиональной терминологии – упорядочение и классификация понятий, используемых в электроэнергетической отрасли;
- унификация терминов – обеспечение единообразного применения терминов в учебных материалах, нормативной документации и производственной практике;
- создание и обновление терминологических словарей и глоссариев – разработка справочных ресурсов для студентов, инженеров и исследователей;
- обеспечение точности профессиональной коммуникации – минимизация ошибок, возникающих из-за неоднозначного толкования терминов;
- интеграция международных стандартов (IEC, ISO, ГОСТ) в систему подготовки специалистов по электрооборудованию;
- использование цифровых технологий для формирования электронных баз данных терминов и их применения в образовательном процессе.

Сопровождение инноваций – своевременное введение новых терминов, связанных с развитием релейной защиты, автоматизации, возобновляемой энергетики и «умных сетей в энергетике» и «автоматизация в умных сетях» [3].

Практика применения терминографии в электрооборудовании.

Терминография в специальности «Электрооборудование» имеет прикладной характер и используется в различных сферах:

Образовательный процесс:

- в учебных программах применяются глоссарии и словари терминов по электротехнике и электрооборудованию;
- студенты осваивают базовую и специализированную лексику, что облегчает понимание технической документации и стандартов;
- использование терминографических материалов способствует подготовке к профессиональной деятельности и международной коммуникации.

Производственная деятельность:

- эксплуатационной и проектной документации (инструкции, паспорта, схемы) терминография обеспечивает единообразие понятий;
- при ремонте и наладке оборудования точность терминов позволяет избежать ошибок и недоразумений между специалистами;
- на предприятиях создаются корпоративные терминологические базы, что упрощает взаимодействие инженеров, наладчиков и обслуживающего персонала.

Научные исследования и инновации:

- при разработке новых систем релейной защиты, автоматизации и энергоэффективных технологий используются новые термины, которые требуют фиксации и систематизации;

- терминография помогает адаптировать международные стандарты (IEC, ISO) к отечественной практике, обеспечивая сопоставимость научных публикаций.

- формирование электронных терминологических баз облегчает перевод и обмен опытом между учёными разных стран.

Развитие электроэнергетики сопровождается внедрением инновационных технологий и расширением понятийного аппарата. В этих условиях терминография становится неотъемлемым инструментом систематизации профессиональной лексики. Основные направления её развития можно обозначить следующим образом:

1. Цифровизация терминологических баз – это создание электронных глоссариев и словарей, доступных через образовательные платформы и базы данных и интеграция терминографических ресурсов в специализированные программы для инженеров и студентов;

2. международная унификация - это гармонизация отечественных стандартов (ГОСТ, РД) с международными (IEC, ISO) и формирование единых терминологических систем для упрощения научных публикаций и совместных проектов;

3. автоматизация обработки терминов – это применение искусственного интеллекта и машинного перевода для поиска, классификации и адаптации технических терминов и разработка интеллектуальных справочных систем, ускоряющих доступ к нужной информации;

4. образовательная интеграция - это включение современных терминографических материалов в учебные программы по электрооборудованию и создание мультимедийных и интерактивных глоссариев для практического освоения терминов. Сопровождение инноваций в электроэнергетике – это систематизация новых терминов, связанных с возобновляемыми источниками энергии, «умными сетями» (Smart Grid), релейной защитой нового поколения, цифровыми подстанциями, адаптация новых понятий в профессиональной среде и образовательных курсах. Одним из примеров успешного применения искусственного интеллекта в энергетике является Smart Grid Управление умными сетями (Smart Grids): искусственный интеллект применяется для управления и мониторинга «умных» сетей, что позволяет оптимизировать распределение энергии в реальном времени и реле программирования [4].

Развитие терминографии в электроэнергетике связано с появлением новых знаний в сфере энергетики, освоением новых видов энергии и способов их преобразования. В результате терминологическая система пополняется и совершенствуется новыми терминологическими единицами. Устоявшаяся терминология - основные термины регистрируются в стандартах. Однако при их использовании встречаются расхождения, так как специалисты руководствуются не только стандартами, но и другими техническими

документами и регламентами. Трудоёмкая работа по упорядочению терминов - она проходит на нескольких уровнях: локальном (в рамках одной компании), государственном, межгосударственном и международном. Доработка и обновление терминологических словарей. В них вводятся новые термины и актуализируются определения уже существующих терминов, отражающие последние тенденции и достижения в этой области. Интерактивное обучение – использование мультимедийных глоссариев и виртуальных тренажёров. Терминографическое сопровождение инноваций – своевременное включение новых терминов (например, в области релейной защиты, возобновляемых источников энергии, «умных сетей» и «автоматизация в умных сетях»). Умный система - это система автоматизации и управления различным бытовыми устройствами и системами в жилом помещений с помощью технологий, интернета и специальных программ. Основная идея – повысить комфорт, безопасность и энергоэффективность жилья. Основные компоненты умного дома:

- устройства и датчики: умные лампочки, розетки, камеры, датчики движения, открытие дверей и окон;

- Центральный контроллер или хаб: устройство, которое объединяет все системы и управляет ими;

- приложения и интерфейсы управления: смартфоны, планшеты, голосовые ассистенты;

Автоматизация умного дома — это возможность настроить устройства и системы так, чтобы они выполняли задачи без прямого участия человека. Это достигается за счёт интеграции различных устройств, датчиков и программного обеспечения, которые взаимодействуют между собой через интернет или локальную сеть. Автоматизация в умных сетях предполагает использование автоматизированных систем управления и контроля для оптимизации процессов производства и распределения электроэнергии.

Основные компоненты умных сетей:

- смарт-счётчики - позволяют отслеживать потребление электроэнергии в реальном времени и передавать данные о потреблении в режиме онлайн, датчики и терминалы;

- установлены по всей сети и обеспечивают мониторинг состояния оборудования и сетевой нагрузки;

- системы автоматизации и управления: включают программное и аппаратное обеспечение для автоматизации управления сетями.

Альтернативная энергетика предлагает разнообразные способы получения энергии из возобновляемых источников, таких как солнце, ветер, вода и другие. Основная идея альтернативной энергетики заключается в использовании энергии, которая постоянно поступает на Землю в виде солнечного света, ветра, потока рек и океанов, тепла земли и биологических ресурсов. Основной принцип альтернативной энергетики заключается в использовании источников энергии, которые являются возобновляемыми.

Заключение

Таким образом терминография является важнейшим инструментом развития электроэнергетической науки и образования. Она обеспечивает единый язык общения специалистов, способствует внедрению международных стандартов и повышает качество подготовки кадров. Для специалистов по электрооборудованию владение современными терминами — это не только условие профессиональной компетенции, но и залог успешной адаптации к новым технологиям. Развитие терминографии в электроэнергетике направлено на формирование единого информационного пространства, которое облегчает профессиональное общение, повышает качество образования и способствует внедрению передовых технологий в отрасли.

Использованная литература:

1. Лейчик В.М. Терминоведение: *Предмет, методы, структура*. М.: КомКнига, 2007.
2. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: вопросы теории. - М.: Наука, 2012.
3. Воробьев Ю.С. *Интеллектуальные энергосистемы (Smart Grid): концепция и принципы реализации*. М.: Энергоатомиздат, 2018.
4. Степанов В.С., Иванов Д.А. *Цифровизация электроэнергетики: современные тенденции и перспективы*. // Энергетика России. — 2020.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ БІРІЗДЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР НЕГІЗІНДЕ БІРЫҢҒАЙ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕ ҚҰРУ ТӘЖІРИБЕСІ

Жанар КІШКЕНТАЕВА*

Андатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының заңнамасындағы құқықтық терминологияны біріздендіру мәселелері қарастырылады. Автор нормативтік құқықтық актілердегі терминологиялық қайшылықтарды талдап, бірыңғай құқықтық терминологиялық сөздік әзірлеудің өзектілігін негіздейді. Зерттеуде отандық және халықаралық терминографиялық тәжірибе салыстырылып, цифрлық технологиялар негізінде құқықтық терминологияны жетілдіру жолдары ұсынылады.

Түйін сөздер: құқықтық терминология, заң тілі, терминография, нормативтік құқықтық актілер, екітілділік.

---

* Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы Жоғары оқу орынан кейінгі білім беру институты Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.м., [Zhanara k a@mail.ru](mailto:Zhanara_k_a@mail.ru)

Abstract. The article considers the issues of unification of legal terminology in the legislation of the Republic of Kazakhstan. The author analyzes terminological contradictions in regulatory legal acts and justifies the relevance of developing a unified legal terminological dictionary. The study compares domestic and international terminological experience and suggests ways to improve legal terminology based on digital technologies.

Keywords: legal terminology, legal language, terminology, regulatory legal acts, bilingualism.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде қолданылатын терминологияның бірізділігі мен дәлдігі құқық нормаларының сапасын қамтамасыз етудің негізгі шарттарының бірі болып табылады. Құқықтық актілерде қолданылатын терминдер тек құқық қолдану тәжірибесіне ғана емес, азаматтардың құқықтарын жүзеге асыруына, соттардың шешім қабылдауына, сондай-ақ мемлекеттік органдардың қызметіне де тікелей ықпал етеді [1].

Тәуелсіздіктің отыз жылдығында қабылданған үш мыңға жуық заңның ішінде тек екеуі ғана алғашқыдан бастап қазақ тілінде жазылды: «Көші-қон туралы» және «Бала құқықтары туралы» заңдар [2]. Мұндай бастама заң жобаларын әзірлеушілер тарапынан жалғасын таппауы заңнамалық процестегі лингвистикалық мәселелердің шешілмегенін көрсетеді.

Қазіргі заңнамалық процесте орыс тілінен қазақ тіліне аударылған нұсқалардың әркелкілігі бірқатар қайшылықтарға әкелуде. Терминдердің вариативті аудармасы, калькалық қолданыстар немесе артық синонимия құқықтық түсіндірмеде түсініксіздік туғызып отыр. Осы себепті бірыңғай құқықтық терминологиялық сөздікті әзірлеу қажеттілігі заман талабына айналды.

Негізгі бөлім

Құқық тілі заң ғылымының маңызды категориясы ретінде екі функцияны атқарады: біріншіден, құқықтық нормаларды сипаттайтын құрал болса, екіншіден, құқықтық сана мен мәдениетті қалыптастыратын фактор болып табылады [3].

Қолданыстағы ғылыми талаптарға сәйкес, құқықтық термин мына белгілерге ие болуы тиіс: нақтылық (анықтылық) – терминнің нақты мағынаға ие болуы; тұрақтылық – уақыт өте келе мағынасының өзгермеуі; жүйелілік – бір құқықтық жүйеде ұзақ мерзім бойы бір мағынада қолданылуы; бірмағыналылық – тек бір ғана мағынаға ие болып, көпмағыналы түсінуге жол бермеуі.

Құқықтық терминдердің негізгі функциялары: құқық нормаларын бекіту, оларды біркелкі түсіндіру және қолдану болып табылады.

Отандық ғалымдардың зерттеулерінде (Ш. Құрманбайұлы, Г.К. Ақылбекова) атап көрсетілгендей, құқықтық тілдегі көпмағыналылық пен әркелкілік заң нормаларының түсініктілігін әлсіретіп, құқық қолдану тәжірибесінде қиындықтар туғызады [4; 1].

Қазіргі уақытта кездесетін, шешімін табу мақсатымыз болып отырған айтарлықтай проблемаларды атап өтсек, біріншіден, бір терминнің бірнеше аудармасы (мысалы, «принудительный труд» – «еріксіз еңбек», «мәжбүрлі еңбек», «соучастие», «участие» – «қатысу»), екіншіден, аудармада калькаға шамадан артық сүйену, үшіншіден, нормативтік актілер арасында терминологиялық бірізділіктің болмауы.

Қазақстанда терминологияны жүйелеу бағытында келесі қадамдар жасалды: «Termincom.kz» – 390 мыңнан астам термин жинақталған мемлекеттік терминологиялық база [5]. «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі – нормативтік актілердің ресми мәтіндері [6]. Салалық сөздіктер – заң, экономика, медицина және басқа салалар бойынша жарық көрген терминологиялық құралдар жасалып, шығарылуда.

XXI ғасырдағы цифрлық трансформация құқықтық терминологияның дамуына жаңа мүмкіндіктер ашты. Электрондық терминография терминдерді жүйелеуде, іздеуде және біріздендіруде тиімді құрал болып отыр.

Қазақстанда termincom.kz, «Әділет» жүйесі сияқты ресурстар қолданыста болса да, олардың өзара интеграциясы жеткіліксіз деңгейде. Мысалы, termincom.kz базасындағы термин «Әділет» жүйесіндегі заң мәтінінде басқа нұсқамен кездесуі мүмкін. Бұл автоматтандырылған тексеру және сараптама жүйесін енгізу қажеттігін көрсетеді.

Халықаралық тәжірибе (D. Cao, E. Alcaraz Varó, B. Hughes) көрсеткендей, электрондық корпустар мен жасанды интеллект негізіндегі талдау жүйелері заң мәтіндеріндегі қайшылықтарды анықтауда жоғары тиімділік көрсетеді [7; 8]. Қазақстан үшін де осындай бағытты дамыту стратегиялық маңызға ие.

Бірыңғай құқықтық терминологиялық сөздіктің концептуалды негіздерін құруда бірыңғай құқықтық терминологиялық сөздік келесі міндеттерді атқаруы тиіс. Біріншіден, нормативтік құқықтық актілерде қолданылатын барлық негізгі терминдерді біріктіретін жинақтау, терминдердің қазақ және орыс тілдеріндегі баламаларын салыстырып, ресми нұсқасын бекіту арқылы стандарттау, терминдердің қолданылуын тұрақты бақылау, заңшығармашылық процесінде жаңа ұғымдарды сараптап, бекіту.

Мұндай сөздік заңгерлер, аудармашылар, ғалымдар және мемлекеттік қызметшілер үшін ортақ анықтамалық құралға айналуы тиіс.

Халықаралық тәжірибеде көрсетілгендей, бір терминнің әртүрлі тілдерде және құқықтық жүйелерде әрқалай қолданылуы заң нормаларын түсіндіруде қиындықтар туғызады. Ағылшын тіліндегі «damage» термині әртүрлі юрисдикцияларда «зиян», «шығын», «залал» мағыналарында қолданылады. Бұл құбылыс Қазақстан заңнамасындағы терминологиялық әркелкілікке ұқсас.

Заң мәтіндерін аударуда толық эквиваленттілікке жету объективті қиындықтарға кездеседі, себебі құқықтық ұғымдар нақты құқықтық дәстүрге тәуелді болады. Өркениетті елдер тек терминологиялық жұмыстарды ұйымдастыру және үйлестіру жөніндегі өз жұмыстарын мемлекеттік деңгейде ғана жүзеге асырып қоймай, сонымен қатар терминологиялық жұмыстардың

салалық, ғылыми-әдістемелік бағыттарын да айқындап, ұлттық ерекшелікті сақтау ісіне ерекше мән беріледі. Еуропалық зерттеушілердің тұжырымдамасы бойынша, аудармашы «мағынаны беру» мен «құқықтық дәстүрді сақтау» арасында тепе-теңдік іздеуде. Қазіргі күні бұл елдерде дамыған тілдік заңнама және мемлекеттік институттар жүйесі жұмыс істейді және олар тіл нормаларын қалыптастыру, қалыптандыру және қорғауға жауапты [8].

Халықаралық зерттеулер құқықта тұрақты сөз тіркестерін сақтаудың маңыздылығын дәлелдейді. Қазақстан тәжірибесінде жағдай күрделірек: барлық нормативтік құқықтық актілер қазақ және орыс тілдерінде бір мезетте қабылданатынын ескерсек, тұрақты сөз тіркестерінің мағынасы екі тілде де бірдей сақталуы тиіс.

Еуропалық Одақтың IATE және БҰҰ-ның UNTERM терминологиялық базалары көптілді құқықтық терминологияны басқарудың тиімді үлгісін ұсынады.

IATE (Interactive Terminology for Europe) – Еуропалық Одақ құжаттарында қолданылатын көптілді терминдер дерекқоры. Ол 1999 жылы ЕО-ның барлық терминология ресурстарына бірыңғай қолжетімділікті қамтамасыз ету және стандарттауды күшейту мақсатында іске қосылды. 2004 жылдан бастап ЕО институттары мен агенттіктерінде қолданыла бастады. 2007 жылы дерекқор көпшілікке ресми түрде ашылып, еркін қолжетімді болды [9].

UNTERM (United Nations Terminology Database) – БҰҰ-ның ресми жаһандық терминология порталы. Ол алты ресми тілде (араб, қытай, ағылшын, француз, орыс, испан) қолданылатын терминдер мен номенклатураны қамтиды және БҰҰ жүйесінде терминдердің бірізділігін қамтамасыз етеді. Портал DGACM бастамасымен құрылып, бүгінде Нью-Йорк, Женева, Вена және Найроби қызмет орталықтарының, сондай-ақ БҰҰ аймақтық комиссиялары мен агенттіктерінің (IMO, ITU, WHO, WMO, UNESCO) терминологиясын біріктіреді.

UNTERM жүз мыңдаған терминдерді, соның ішінде ел атауларын, фразеологиялық үлгілерді, географиялық атауларды қамтиды. Ол сонымен қатар терминологияны басқару жүйесі ретінде қызмет етеді, терминдерді бірлесіп жаңарту мен пайдаланушылардың ұсыныстарын енгізуге мүмкіндік береді [10].

Бұл тәжірибелер Қазақстан үшін «Әділет» жүйесімен интеграцияланған бірыңғай дерекқор құру тұрғысынан пайдалы.

Құқықтық терминологияны біріздендіру жұмысын жүйелі түрде ұйымдастыру үшін, ең алдымен, Ұлттық құқықтық терминологиялық орталық құру қажет. Бұл орталық ғылыми-зерттеу институттары мен мемлекеттік органдардың қатысуымен құрылып, терминологиялық саясатты үйлестіретін басты орган болуы тиіс. Орталықтың құрамына лингвистер, заңгерлер, аудармашылар мен цифрлық технологиялар мамандары кіруі қажет.

Сонымен қатар салааралық үйлестіру механизмін қалыптастыру маңызды. Әділет министрлігі, Мәдениет министрлігі және Ұлттық ғылым

академиясының бірлескен жұмысы терминологиялық стандарттарды әзірлеу мен енгізуде тиімділікті қамтамасыз етеді. Бұл үйлестіру механизмі заңнамалық актілерді қабылдау барысында терминологиялық сараптаманы міндетті етуге мүмкіндік береді.

Заманауи цифрлық технологиялар құқықтық терминологияны басқаруда революциялық өзгерістер әкелуде. Цифрлық интеграция аясында termincom.kz, «Әділет» және eGov базаларын байланыстырған бірыңғай платформа құру терминологиялық дәйектілікті қамтамасыз етудің негізгі шарты болып табылады. Бұл платформа заңгерлер мен мемлекеттік қызметшілерге нақты уақыт режимінде терминдерді пайдалануға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект технологияларын енгізу заң жобаларындағы терминдерді автоматты сараптау жүйесін құруға мүмкіндік береді. Бұл жүйе заң жобаларын дайындау кезінде терминологиялық қайшылықтарды алдын ала анықтап, ұсыныстар беруге қабілетті болады. Машиналық оқыту алгоритмдері арқылы жүйе үнемі жетілдіріліп отырады.

Аталған технологияның енгізілуі терминологиялық өзгерістерді тіркеу және бақылау процесін ашық әрі сенімді етеді. Әрбір терминологиялық өзгеріс жасалған желіде тіркеліп, оның тарихын қадағалауға және жауапкершілікті анықтауға мүмкіндік береді.

Салыстырмалы зерттеулер жүргізу халықаралық тәжірибенің ең озық үлгілерін игеруге мүмкіндік береді. Еуропалық Одақтың, Ресей Федерациясының және Түркияның тәжірибесін зерделеу арқылы Қазақстанның ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, тиімді модельдер әзірлеуге болады. Әсіресе, ЕО-ның көптілді терминологиясы бойынша ұстанымы біздің елге пайдалы.

Құқықтық тілдік корпус құру заң мәтіндерінің үлкен цифрлық жинағын жасауды білдіреді. Бұл корпус барлық нормативтік құқықтық актілерді, сот шешімдерін және құқықтық дереккөздерді қамтып, терминдердің қолданылу жиілігі мен контекстін талдауға мүмкіндік береді. Корпустық лингвистика әдістері арқылы терминологиялық заңдылықтарды анықтап, болашақ даму бағыттарын болжауға болады.

Мониторинг жүйесі терминологиялық қайшылықтарды анықтау үшін тұрақты жұмыс істейтін механизм болуы тиіс. Бұл жүйе жаңа заңнамалық актілерді талдап, олардағы терминологиялық сәйкессіздіктерді анықтап, түзету бойынша ұсыныстарын береді. Сондай-ақ, қоғамдық пікірді тыңдау және мамандардың ұсыныстарын жинақтау функцияларын да атқарады.

Құқықтық терминологияны біріздендіру Қазақстанда құқықтық мемлекетті нығайтудың басты алғышарттарының бірі болып табылады. Бұл процесс тек техникалық мәселе ғана емес, ұлттық құқықтық мәдениетті қалыптастырудың стратегиялық бағыты болып табылады.

Қорытынды

Бірыңғай құқықтық терминологиялық сөздікті әзірлеу арқылы мемлекет заңнаманың сапасын арттыруға қол жеткізеді. Терминдердің нақтылығы мен бірізділігі заң нормаларының түсіндірілуін жеңілдетіп, құқыққолдану

тәжірибесіндегі даулар мен түсініксіздіктерді азайтады. Бұл, өз кезегінде, сот жүйесінің жұмысын да тиімдендіреді.

Азаматтардың құқықтық қорғанысын күшейту бағытында терминологиялық бірлік маңызды рөл атқарады. Заң тілінің қолжетімділігі мен түсініктілігі азаматтардың өз құқықтарын білуіне және қорғай алуына ықпал етеді. Әсіресе, қазақ тілінде жазылған заңдардың сапасы ұлттық құқықтық сананы дамытудың негізі болып табылады.

Құқықтық түсініксіздіктер мен қайшылықтарды азайту экономикалық тиімділік пен әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етеді.

Аталған бағыттағы жұмыс лингвистер, заңгерлер және IT-мамандардың ғылыми-практикалық ынтымақтастығын талап етеді. Тек осындай кешенді көзқарас арқылы ғана Қазақстан өзінің ұлттық құқықтық тілін қалыптастырып, халықаралық стандарттарға сай заманауи құқықтық жүйе құра алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ақылбекова Г.К. Заңнама терминологиясының ерекшеліктері / Заң шығару институтының жаршысы. – 2012. №3 (27).
2. Қазақ тіліндегі құқықтық терминдердің қолданылуы // turaninfo.kz/aza-tilindegi-y-ty-terminderdi-oldanylyu
3. Ақылбекова Г.К. Құқықтық актілерде терминдердің қолданылуы // mssi.kz/2023/11/20/құқықтық-актілерде-терминдердің-қол/
4. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы. – Алматы: Сардар, 2014. – 928 б.
5. Terminkom.kz ресми сайты // <https://termincom.kz/>
6. «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL: <https://adilet.zan.kz>
7. Cao, D. Translating Law. – Bristol: Multilingual Matters, 2007. – 210 б.
8. Alcaraz Varó, E., Hughes, B. Legal Translation Explained. – 2nd edition. – London: Routledge, 2014. – 368 б.
9. A single database for all EU-related terminology (InterActiveTerminology for Europe) in 23 languages opens to the public // <https://www.webcitation.org/65jERTdM3?url=http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP%2F07%2F962>
10. The United Nations Terminology Database // <https://unterm.un.org/unterm2>

«ҚҰРЫЛЫСШЫ» МАМАНДЫҒЫНЫҢ КІРПІШ ҚАЛАУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ МАМАНДАРЫН ДАЯРЛАУДА ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗДІКТЕРДІҢ ОРНЫ

Темір ҚАЙЫР*

Аңдатпа. Мақалада құрылысшы, атап айтқанда кірпіш қалаушы мамандарын даярлаудағы терминологиялық сөздіктердің маңызы мен рөлі қарастырылған. Кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруда терминологиялық сауаттылықтың негізгі фактор екендігі негізделеді. Терминологиялық сөздіктердің білім беру процесіндегі дидактикалық мүмкіндіктері, оларды оқу-тәрбие үдерісіне енгізу жолдары және студенттердің кәсіби тілдік мәдениетін қалыптастырудағы әдістемелік ерекшеліктері талқыланады. Сонымен қатар мақалада терминологиялық сөздіктерді құрастыруға қойылатын талаптар және олардың сапасын арттыруға бағытталған ұсыныстар берілген.

Түйін сөздер: құрылысшы мамандығы, кірпіш қалау, терминологиялық сөздіктер, кәсіби құзыреттілік, кәсіби білім беру, әдістемелік құрал, кәсіби сауаттылық.

Abstract. The article examines the significance and role of terminological dictionaries in training qualified construction specialists, particularly bricklayers. It substantiates that terminological literacy is a key factor in developing professional competence. The paper discusses the didactic potential of terminological dictionaries in the educational process, ways of their integration into the educational process, and methodological features of forming students' professional language culture. Furthermore, the article outlines the requirements for compiling terminological dictionaries and provides recommendations for improving their quality.

Key words: construction profession, bricklaying, terminological dictionaries, professional competence, vocational education, methodological tool, professional literacy.

Кіріспе

Қазіргі заманғы кәсіптік білім беру жүйесінің басты міндеті – еңбек нарығының сұранысын қанағаттандыра алатын, кәсіби құзыретті мамандарды даярлау. Бұл міндетті жүзеге асыруда мамандыққа қатысты білім, білік және дағдылардан бөлек, кәсіби тілдік сауаттылықтың алатын орны ерекше.

Әсіресе, құрылыс саласы секілді техникалық және технологиялық терминдерге бай салада бұл мәселе айрықша маңызға ие [1]. Кірпіш қалаушы мамандығы – құрылыс жұмыстарының іргетасын қалайтындықтан, бұл мамандық иелерінің терминологиялық сауаттылығы құрылыс сапасына тікелей әсер етеді. Осыған орай кәсіби терминологиялық сөздіктердің маман

---

* Атырау энергетика және құрылыс колледжінің өндірістік оқыту шебері,
kadirzhan.02@mail.ru

даярлаудағы орны мен оларды тиімді пайдаланудың әдістемелік негіздерін зерттеу қажеттілігі туындайды.

Негізгі бөлім

Кәсіби құзыреттілік – бұл маманның белгілі бір саладағы қызметін табысты орындауы үшін қажетті білім, білік, дағдылар мен жеке қасиеттердің жиынтығы. Құрылыс саласындағы маман үшін кәсіби құзыреттіліктің негізгі компоненттері – технологиялық процестерді меңгеру, құрал-саймандармен жұмыс істей білу, техникалық сызбаларды оқу және, ең бастысы, кәсіби тілді еркін меңгеру.

Кірпіш қалаушы мамандығын мысалға алсақ, бұл маманның «жатасы», «түйіспе тігіс», «бір қатарлы таңу», «көп қатарлы таңу», «құлақтық қалау» сияқты терминдерді нақты түсінуі жұмыстың сапасын қамтамасыз етеді [2]. Егер маман терминдік айырмашылықтарды білмесе, ол нұсқаулықты дұрыс түсінбей, қателіктерге жол беруі мүмкін. Осылайша, терминологиялық сауаттылық – кәсіби құзыреттіліктің ажырамас бөлігі болып табылады.

Кәсіби білім беруде терминологиялық сөздіктерді қолданудың бірқатар дидактикалық артықшылықтары бар:

- Жүйелі білімді қалыптастыру: сөздіктер терминдерді алфавиттік тәртіппен немесе тақырыптық топтарға бөліп ұсынатындықтан, студенттер мамандық тілін жүйелі түрде меңгереді. Олар терминнің анықтамасын, оның қолданылу аясын және басқа терминдермен байланысын тез таба алады.

- Тәжірибелік дағдыларды бекіту: теориялық сабақта меңгерген терминдерді тәжірибелік жұмыс кезінде қолдану арқылы студенттердің кәсіби тілдік дағдылары бекиді. Мысалы, «бір қатарлы таңу» терминін сөздіктен оқып, оны практикалық сабақта қолдану арқылы студент терминдік мағына мен нақты іс-әрекет арасындағы байланысты терең түсінеді [3].

- Өз бетінше ізденісті дамыту: терминологиялық сөздіктер студенттердің өз бетінше оқу және іздену қабілетін арттырады. Күрделі терминдерді немесе ұғымдарды оқытушының көмегінсіз-ақ өздігінен меңгеруге мүмкіндік береді.

- Кәсіби тілдік мәдениетті қалыптастыру: кәсіби сөздіктерде терминдердің дұрыс жазылуы мен айтылуы көрсетілгендіктен, студенттер өздерінің кәсіби тілін дұрыс қалыптастырады. Бұл олардың болашақ жұмыс ортасындағы кәсіби қарым-қатынасын жеңілдетеді [4].

Терминологиялық сөздіктерді оқыту процесіне тиімді интеграциялау үшін келесі әдістемелік тәсілдерді қолдануға болады:

- Пәндік сабақтарда қолдану: әрбір жаңа тақырыпты өткен кезде негізгі терминдердің мағынасын сөздік арқылы талдау. Мысалы, «қалау» тақырыбын өту кезінде «тігіс», «қап», «тығыздау» сияқты терминдерге назар аудару.

- Тәжірибелік сабақтарда қолдану: тәжірибелік тапсырмалардың алдында немесе барысында студенттерге сөздікті пайдалана отырып, жұмысқа қатысты терминдердің мағынасын анықтауға тапсырма беру.

- Бақылау жұмыстарын ұйымдастыру: тесттік және жазбаша жұмыстарға терминдердің анықтамасын беру немесе белгілі бір терминдерді қолданып, шағын эссе жазу тапсырмаларын қосу.

• Электронды және мультимедиялық сөздіктерді пайдалану: қазіргі заманғы білім беруде электронды сөздіктердің орны ерекше. Оларға бейнематериалдар, 3D-модельдер және анимациялар қосу арқылы терминдердің мағынасын көрнекі түрде түсіндіруге болады.

Сапалы терминологиялық сөздік даярлау үшін келесі талаптарды ескеру қажет:

• Өзектілік: сөздікке саладағы ең соңғы жаңалықтар мен заманауи технологияларға қатысты терминдер енгізілуі тиіс.

• Жүйелілік: терминдердің орналасуы жүйелі (мысалы, алфавиттік, тақырыптық) болуы керек. Тақырыптық сөздіктер практикалық тұрғыда өте тиімді.

• Нақтылық: әрбір терминнің анықтамасы қысқа, түсінікті және нақты болуы керек. Керексіз ақпараттан аулақ болу қажет.

• Көрнекілік: суреттер, диаграммалар, кестелер және схемалар арқылы күрделі терминдердің мағынасын жеңіл түсінуге мүмкіндік беру қажет.

• Үштілдік: Қазақстанның көптілдік саясатына сәйкес, терминологиялық сөздіктер қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде дайындалса, мамандардың халықаралық стандарттарды меңгеруіне жол ашылады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, кәсіби білім беруде терминологиялық сөздіктер тек анықтамалық құрал ғана емес, сонымен бірге маманның кәсіби құзыреттілігі мен тілдік мәдениетін қалыптастыратын маңызды әдістемелік құрал болып табылады. Оларды оқу процесіне тиімді енгізу және заманауи талаптарға сай сапалы сөздіктерді дайындау – құрылысшы, атап айтқанда кірпіш қалаушы мамандарды даярлаудың сапасын арттыруға тікелей әсер етеді.

Терминологиялық сөздіктер арқылы студенттер тек кәсіби білімді меңгеріп қана қоймай, сонымен бірге өздерінің білімін жүйелеп, өз бетінше ізденуге және кәсіби ортадағы қарым-қатынасын сауатты жүргізуге үйренеді. Бұл, өз кезегінде, еңбек нарығындағы бәсекеге қабілетті мамандар санын арттыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Заңы. Білім туралы: 2007 жылғы 27 шілдесі, № 319 қабылданған // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs>.

2. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография – Алматы: Сардар, 2014. – 928 б.

3. Момынова Б.Қ. Қазақ тіліндегі сөздер және тіл тазалығы проблемалыс / ҚР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., профессор М.С. Серғалиевтің 80 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Рухани жаңғыру және тіл білімі мәселелері. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 2018. – 47-51 бб.

4. Римшин В.И., Кецко Е.С., Трунтов П.С. Большой строительный словарь: учебное пособие. Москва: Изд-во АСВ, 2022. Т. 1, 572 стр.

Қ. КЕМЕҢГЕРҰЛЫ РЕДАКЦИЯСЫН БАСҚАРҒАН «ҚАЗАҚША – ОРЫСША ТІЛМАШТАҒЫ» ҚОС СӨЗДЕРДІҢ ЖАСАЛУЫ

Айгерім ҚОЖАХМЕТ*

Аңдатпа. Мақалада Қ. Кемеңгерұлы редакциясын басқарған «Қазақша – орысша тілмаштағы» қос сөздердің жасалуы қарастырылады. Еңбектің лексикографиялық және тарихи маңызы айқындалып, қазақ тіліндегі қос сөздердің құрылымдық және мағыналық қырлары көрсетіледі. Зерттеу барысында сөздіктегі қайталама, қосарлама қос сөздердің мағыналық қызметі, қолданыс аясы, терминдік мүмкіндіктері талданады.

Түйін сөздер: қос сөз, сөзжасам, лексикография, терминология, қазақ тілі, қазақ тіл білімі.

Abstract. The article examines the formation of double words in the dictionary «Kazakh - Russian interpreter», edited by K. Kemengeruly. The lexicographic and historical significance of the work is determined, and the structural and semantic aspects of double words in the Kazakh language are shown. In the course of the study, the semantic function, scope, and terminological possibilities of repeated, double words in the dictionary are analyzed.

Keywords: double words, word formation, lexicography, terminology, kazakh language, kazakh linguistics.

Кіріспе

Қазақ тіл білімінің қалыптасу тарихы ХХ ғасырдың басындағы Алаш зиялыларының есімдерімен тығыз байланысты. Қазақ тілінің ғылыми тұрғыда жүйеленуінде Қ. Кемеңгерұлының ерен еңбегі бар. Қ. Кемеңгерұлының еңбектері қазақ тілін жүйелеу, оның орфографиясы мен грамматикасын қалыптастыру, сөздік жасау және тіл тазалығын сақтау мәселелерін қамтыған. Ғалымның бүгінге дейінгі белгілі еңбектерінің ішінде 1925 жылы Мәскеуде жарық көрген «Қазақша – орысша тілмаштың» [1] орны ерекше. Тілмаш авторлары алғысөзде бұл еңбектерін типі жағынан терминологиялық немесе оқулық сөздік емес, жалпыға арналған екі тілді аударма сөздік ретінде ұсынады. Тілмаш құрамында тұрмыстық және шаруашылық сөздер, табиғат құбылыстары, әкімшілік, оқу-ағарту терминдері, қоғамдық-саяси атаулар, халықтық фразеологизмдер мен тұрақты тіркестер қамтылған.

Негізгі бөлім

Қ. Кемеңгерұлы редакциясын басқарған «Қазақша – орысша тілмашта» сөздер түбір сөз, туынды сөз, қос сөз, тіркес түрінде келеді. Солардың ішінде кеңінен қолданылғаны – қос сөздер. Қос сөздер – екі сыңардан тұратын, сыңарлары бір сөздің қайталануынан немесе бір тектес синоним я антоним

---

* Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы Терминология бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, PhD, a_kozhakhmet@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4993-917X

сөздерден жасалып, бір ырғақпен тұтас айтылатын сөздер [2; 118]. Ғалым А. Байтұрсынұлы сөздерді тұлғасына қарай беске бөледі: 1) Түбір сөз; 2) Туынды сөз; 3) Қос сөз; 4) Қосалқы сөз; 5) Қосымшалар [3; 76]. Ал Қ. Жұбанов «сөз тұлғаларын алты арысқа» бөліп көрсетеді. Олар: түбір сөз, қосымшалы сөз, кіріккен сөз, қиюулы сөз, қосар сөз, қосалқылы сөз [4; 89]. Н. Оралбай, К.Құрманәлиев, Ж.Балтабаева сынды ғалымдардың «Қазақ тілінің сөзжасамы» оқулығында күрделендіру тәсілі дей келе, оларды былайша жіктейді: 1) сөзқосым, 2) қосарлау, 3) тіркестіру, 4) қысқарту [2; 79]. 2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасында» жаңа сөз жасауға тілдегі түбірлердің барлық түрі қатыса алатындығы айтыла келіп, оларға негізгі түбір, туынды түбір, біріккен сөз, қос сөз, қысқарған сөздерді жатқызады [5; 199]. А. Байтұрсынұлы қос сөзді қосарынан айтылатын бір өңкей есімді сөздер десе, Қ. Жұбанов сөздің қосарлануын қосақталып біткен нормалардан айыру үшін қос сөз деп атағаннан гөрі қосар сөз деп атауды дұрыс көрдік деп тұжырымдайды. Ғалым І. Кеңесбаев пікірінше, «Қос сөз бірімен-бірі жымдасып, бірінен-бірін ажыратуға болмайтын арнаулы сөз тобы. Ол өзінің алғашқы, не соңғы компонентімен қатар тұрса ғана қос сөз болады» [6; 134]. Қос сөз де, қосар сөз де, қосарлау да – қазіргі қазақ грамматикасындағы қос сөздер.

Ғалымдар қос сөздерді жасалуына қарай әртүрлі топтастырған. А. Байтұрсынұлы қос сөздердің екі түрін көрсетеді: біріншісі – жалпылағыш қос сөздер, екіншісі – жалқылағыш қос сөздер. Жалпылағыш қос сөздердерге *аяқ-табақ, төсек-орын, ер-тұрман, киім-кешек, жүн-жұрқа, бақа-шаян, құрт-құмырсқа, бұта-бұтанақ, жер-су, түйе-мүйе, бұзау-мұзау, қой-қозы*, т.б. жатады. Жалқылағыш қос сөздерге *жел-бау, төсек-ағаш, жүк-аяқ піспек-сап, шеге-б(алға, қауға-шелек, асыл-бек, ес-құл, төре-тай, ер-батыр, есен-аман, өмір-қожас, шекті-бай*, т.б. тілдік бірліктерді мысал ретінде келтіреді. Ғалымдардың ішінде қос сөздердің түрлерін барынша жасалуы мен жұмсалыуына қарай терең зерттеген ғалымдардың бірі – Қ. Жұбанов. Ол қосар сөздерді түрліше терминдермен төмендегідей жіктейді:

1. Теңдес қосар (*аяқ-табақ, бала-шаға*);
2. Сөздес қосар (*биік-биік, жылы-жылы*);
3. Матаулы қосар (*бетпе-бет, кезбе-кез*);
4. Тіркеулі қосар (*жігіт-мігіт, шай-пай*);
5. Қосақты қосар (*қып-қызыл, сап-сары*) [4; 165].

Қазіргі ұйғыр тіліндегі қос сөздерді зерттеген Ә. Қайдардың «Парные слова в современном уйгурском языке» атты еңбегі қос сөзге байланысты жазылған алғашқы көлемді еңбек болып саналады. Кітап ұйғыр тіліндегі қос сөздердің семантикасын ашуға бағытталған. Мысалы: *тұрақ* – арық-тұрақ қос сөзінің екінші компоненті көне сөз [7; 244]. Ғалым қос сөздерді қосарлы қос сөздер, қайталама қос сөздер деп екі топқа бөледі. «Қазақ грамматикасында» да қос сөздер осы жүйемен екіге топтастырылған. Қос сөздердің бұл түрлері ғылымда танылған және қалыптасқан. Ғалымдар қос сөздерді талдауда көбіне осы жіктемені негізге алады. Осы мақалада қос сөздерді талдау барысында Н. Оралбай, К. Құрманәлиев, Ж. Балтабаева сынды ғалымдардың «Қазақ

тілінің сөзжасамы» оқулығындағы қос сөздердің жасалуына қатысты жіктемесі негізге алынды. Нақтырақ айтсақ:

1. Қос сөздердің екі сыңары да бір сөз табынан болады.
2. Қос сөздердің сыңарлары мағыналық жағынан қатысы, байланысы бар не синоним, не антоним сөздерден болады. Ешбір мағыналық байланысы, бір-біріне ешбір қатысы жоқ сөздер бір-бірімен қосылып, қос сөз жасай алмайды.
3. Қос сөздердің сыңарлары бір сөздің қайталануынан жасалады.
4. Қос сөздердің екі сыңары да мағыналы сөздерден жасалады.
5. Қос сөздер сыңарларының буын саны үндесіп келеді.
6. Қос сөздердің басым көпшілігінде буын үндестігі яғни сингармонизм сақталады.
7. Қос сөздердің екі сыңары да көбіне не бірыңғай жуан сөздерден, не бірыңғай жіңішке сөздерден жасалады [2; 119-121].

Қос сөздердің әртүрлі жолдармен жасалуына олардың лексикалық мағынасы мен құрылымы негіз болады.

1926 жылы Мәскеу қаласында жарық көрген «Қазақша – орысша тілмашта» барлығы 88 қос сөз жинақталған.

Қос сөздердің ішінде бір сөздің қайталануынан жасалатын формасы кең қолданылады. «Қазақша – орысша тілмашта» бұндай формадағы 17 қос сөз анықталды: *алиаң-алиаң, әлсін-әлсін, алуан-алуан, ауық-ауық, бақ-бақ, быж-быж, жар-жар, шау-шау, шошаң-шошаң, даң-даң болмақ, қор-қор, қомша-қомша, құр-құр, маң-маң баспақ, оқтың-оқтың, еміс-еміс, әлди-әлди* [1]. Қазақ тіл білімінде бұндай қос сөздерді қайталама қос сөздер тобына жатқызады. Түбір сөздің ешбір қосымшасыз қайталануы арқылы жасалған қайталама қос сөздер тілімізде көп кездеседі. Бұндай қос сөздердің мағынасы сыңарының дара қолданысындағы мағынасын бермейді. Яғни бұдан қайталама қос сөздердің сыңарларының негізгі мағынасы басқа мағынаға көшетінін аңғарамыз.

«Қазақша – орысша тілмашта» екі сыңары да мағыналы сөздерден жасалатын көптеген қос сөздер бар. Атап айтсақ: *ата-баба, аталы-балалы, ат-шапан айып, арақ-қор, алып-сатар, аяқ-табақ, жүк-аяқ, жер-ошақ, ерлі-байлы, салт-сая, қос-ауыз, ер-тоқым, тас-бақа, ат-шоңқай, адал-бақан, адам-зат, ақ-бор, ақ-борлы, ақ-жаға, ақ-жаулық, ақ-тамақ, ақ-жол, ала-аяқ, әжеп-тәуір, әліп-би, бас-бармақ, бақы-аяқ, тас-жарған, жүк-болмақ, жел-бау, шаш-таразы, дос-жар, мая-жон, өкіл-ата, үрім-бұтақ, ійт-арқа, ійт-мұрын* [1]. Бұл қос сөздердің сыңарлары екі түрлі сөз болғанымен, олар бір сөз табына жатады. Қазіргі таңда бұл сөздер тілмаштағы тұлғасында қолданылмайды. *Тас-бақа, адам-зат, адал-бақан, әжеп-тәуір, әліп-би, арақ-қор, жер-ошақ, тас-жарған, жел-бау, шаш-таразы, ійт-мұрын* сөздері қазіргі әдебиеттерде, соның ішінде 2015 жылы жарық көрген «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» бірге *тасбақа, адамзат, адалбақан, әжептәуір, әліпби, араққор, жерошақ, тасжарған, желбау, шаштаразы, ійтмұрын* [8] түрінде қолданылады. Тілмаштағы *ақ-бор, ақ-борлы, ақ-жаға, ақ-жаулық, ақ-тамақ, ақ-жол, бас-бармақ, жүк-болмақ, өкіл-ата* сөздері қазіргі әдебиеттер мен

тілдік қолданыста сөздердің тіркесуі арқылы жұмсалып, дефиссіз жазылып жүр.

Кейбір қос сөздер бірінші немесе екінші сыңарының басына бір дыбыстың қосылуы арқылы жасалады. Көбіне ондай қос сөздердің бір сыңарының лексикалық мағынасы көмескі келеді. Тілмашта бұндай 8 қос сөз анықталды. Нақтырақ айтсақ: *анақ-сапақ*, *апыл-тапыл баспақ*, *алау-жалау*, *үргін-сүргін*, *ығын-шығын*, *ым-жым*, *ыбыр-сыбыр*, *алқам-салқам* [1]. Бұл жөнінде «Қазақ грамматикасында» былайша тұжырымдайды: «Қос сөздердің сыңарларының дыбыс қосылу, дыбыс түсу, дыбыс алмасу арқылы айтылуына қарай фонетикалық тәсілдің қатысы бары сөз болып жүр. Бірақ сол өзгерістің бәрі де фонетикалық заңға қайшы немесе фонетикалық заңмен түсіндіруге көнбейді» [5; 163]. Сөздердің қосарлануы кезінде сыңарларының бірінде дыбыстық алмасу болуы мүмкін. Оның дәлелі ретінде тілмаштағы қос сөздерден мысал келтіре аламыз: *мәңкір-нәңкір*, *мәре-сәре болмақ*, *айқұш-ұйқыш*, *быт-шыт*. Бұл қос сөздерде бірінші дыбыстары алмасқан болса, екінші дыбыстары да алмасқан қос сөздер тілмаштан табылды. Атап айтсақ: *сатыр-сұтыр*, *қалт-құлт*, *тақ-тұқ*, *жалт-жұлт етпек*. Мысалдағы қос сөздер еліктеуіш сөздер болып саналады. Басқа сөзтабынан жасалған қос сөздер сияқты екі түрлі еліктеуіштер де қосарланып, қос сөз бола алады.

«Қос сөздердің жасалуында тағы бір заңдылық бар. Ол – қос сөздердің сыңарларының буын санының үндесіп келуі. Тілдегі қос сөздердің 80-90 пайызы буын саны жағынан тең буынды сөздерден, сыңарлардан тұрады» [5; 257]. Тілмаштан мысал келтірер болсақ: *оқта-текте*, *бұрқ-сарқ*, *бұлан-талан*, *жсек-жат*, *әмпей-күмпей*, *алай-дүлей*, *астан-кестен*, *апыл-құпыл*, *апалаң-топалаң*, *абыр-жұбыр*, *астан-кестен* [1] және т.б. Дегенмен, қос сөздердің жасалуындағы бұл заңдылыққа бағынбайтын да қос сөздер бар. Ондай қос сөздер тілмашта да кездеседі: *құр-құрмалақ*, *шым-шытырық*, *шартпа-шұрт*. Бұндай қос сөздер қазақтың тілдік қорында көптеп кездеседі.

Қос сөздердің сын есімнің күшейтпелі шырайы арқылы жасалатын формалары да қолданылады. Бұл жөнінде Қ. Жұбанов толықтай тұжырымдап көрсеткен: «Бұрын қос сөздердің күшейтпе буынын жасаушы дыбыс тек қана «п» деп танылатын болса, енді соған «з», «с» және «м» дыбыстары да қосылады. Сөйтіп, күшейтпе буынды қос сөздер жасайтын дыбыстар біреу емес, *п*, *з*, *с*, *м* болып төрт дыбысқа жетеді. Күшейтпе буындар тек қана сын есім түбірлерден жасалады делініп келсе, енді зат есім түбірден де, еліктеуіш сөздер түбірлерінен де, етістік түбірлерден де жасалатындығы айқындалады» [4; 89]. Тілмашта *жырт* еліктеуішінің күшейтпелі формасы арқылы жасалған *жым-жырт* қос сөзі берілген.

Қазіргі таңда әдеби тіл қорындағы бірге жазылып жүрген *бейбақ*, *баспахана* сөздері тілмашта қос сөз түрінде көрсетілген: *бей-бақ*, *баспа-хана*, *кесел-қана*. *Кесел-қана* қазіргі кезде қолданыста жоқ. Тілдегі *-хана* – иран тілінен ауысқан кірме жұрнақ. Ол иран тілінде жеке қолданылып, «үй» деген мағынаға ие [5; 303]. Қазақ тіл білімінде ол жұрнақ орнына жұмсалып, жеке сөз ретінде қолданылмайды. Бұл жұрнақ буын үндестігіне бағынбағандықтан, тілмашта да сол жуын түрінде берілген (*баспа-хана*, *кесел-хана*). Бүгінде

кесел-хана сөзін окказионал қолданыс деп қарастыру да орынды. Бұл жұрнақпен қатар тілімізге енген жұрнақтардың бірі – бей (би). Қазақ тілінде префикс деген тұлға жоқ, дегенмен *беймаза, бейшара, бейбақ, бейқам, бейкүна* сияқты *-бей* грамматикалық тұлғасы бар сөздер әдебиеттерде қолданылады. Тілмаш авторлары *бей-бақ* сөзін қос сөз түрінде пайдаланып, «несчастнй» сөзінің қазақша баламасы ретінде ұсынған. Тілмаштағы кірме жұрнақтармен жасалған осы сөздер қазіргі қазақ тілінде дара сөз ретінде пайдаланылады.

Қазақ терминдерін зерттеуші ғалымдар тілмаштағы сөздердің терминдік сипаты мен мүмкіндіктерін қарастыра келе, тілмаштағы терминқорды толықтырған көптеген терминдерді талдап көрсетті. Оларға *әдістеме – методика, әкім – администратор, власть, әкімдік – административность, зиялы – интеллигент, мінездеме – характеристика, отаршыл – колонизатор, отаршылдық – колонизаторство, сарап – экспертиза, сарапшы – эксперт* [9] сынды қолданыстағы терминдерді жатқызуға болады. Тілмаштағы сөздердің терминдік әлеуеті қазіргі терминқордағы орнынан айқын көрінеді. Тілмаштағы кейбір қос сөздер сол күйінде және тілдік реформалар нәтижесінде біріккен сөзге айналып, Республикалық терминология комиссиясында термин ретінде бекітілді.

№	Қазақша	Орысша	Бекітілген жылы	«Қазақша – орысша тілмашта» берілуі
1	Адамзат	Человечество	2018	Адам-зат
2	Алаяқтық	Мошенничество	2006	Ала-аяқ
3	Ата-баба	Предки	2005	Ата-баба
4	Әліпби	Алфавит	2003	Әліп-би
5	Қосауыз	Двустволка	2019	Қос-ауыз
6	Итмұрын	Шиповник	1971-1981	Ійт-мұрын

Кесте-1. Термин ретінде бекітілген сөздер

Сонымен қатар тамақ өнеркәсібі және тұрмыстық қызмет, биология, мәдениет және өнер салаларында қолданылып жүрген *шапшараз – парикмахер, тасбақа – черепаха, ертоқым – верховое седло* терминдері Тілмаштағы қос сөздердің терминдік мүмкіндіктерін тағы да дәлелдей түседі.

Қорытынды

Қ. Кеменгерұлы редакциясын басқарған «Қазақша-орысша тілмаштағы» қос сөздерді саралай келе, олардың бір сөздің қайталануы, сыңарларының біріне дыбыстың қосылуы немесе дыбыстардың алмасуы арқылы жасалатындығын көреміз. Тілмаштағы қос сөздердің сыңарларында бірдей буын саны сақталып, бірін-бірі мағыналық тұрғыда толықтырып тұрады. Дегенмен бұл мақалада осы заңдылыққа бағынбайтын қос сөздердің болатыны тілмаштағы тілдік деректер арқылы талданды.

Сонымен қатар тілмаштағы көптеген сөздердің терминдік әлеуеті жоғары екені анықталды. Еңбектегі көптеген сөз бүгінде Республикалық терминологиялық комиссия отырысында бекітіліп, қос сөздердің терминологиялық мүмкіндіктерін анық көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кемеңгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. 3-том. Кіміе (химия). Қазақша-орысша тілмаш. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 382 б.
2. Оралбай Н., Құрманәлиев К., Балтабаева Ж. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы: Інжу-Маржан, 2014. – 290 б.
3. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл – құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. – 384 б.
4. Малбақов М. Құдайберген Жұбанов. – Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2013. – 448 б.
5. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
6. Қайрат А.А., Бүркітбаева Ш.Д. Көне ұйғыр және қазіргі қазақ тілдеріндегі қос сөздер / А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. – 2024. – №2. - б. 133-139.
7. Құрманбайұлы Ш., Әділов М.Е. Абай шығармаларындағы қос сөздердің семантикалық ерекшеліктері / Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. – 2023. – № 3 (144). - б. 242-256.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – Алматы, 2011.
9. Қошке Кемеңгерұлы және ұлттық терминжасам // <https://termincom.kz/terminology/?id=3>

ҚАЗІРГІ ҚОЛДАНЫСТАҒЫ ТЕРМИНОЛОГИЯ

Нұрғұл ҚҰРАЛБАЕВА*

Андатпа. Мақалада терминжасам мен терминология жүйесінің дамуы туралы ғылыми сипаттағы талдау жүргізілген. Мұнда қазіргі кезеңдегі терминжасамның күрделі мәселелері, аффикстер, өнімді және өнімсіз тұлғалар, күрделі сөздердің стандартты бөліктері, терминологиялық жүйелердің «ақпараттық табиғаты мен құрылымы», когнитивтік процестердің рөлі, терминжасамдағы «концептуалдық және функционалдық» аспектілер қарастырылған. Осылайша, қазіргі қолданыстағы терминология саласына жан-жақты талдау жүргізіліп, ғылыми негізделген сараптама жасалған.

Түйін сөздер: терминжасам, терминология, когнитивтік процесс, ақпараттық табиғат.

Abstract. The article provides a scientific analysis of the development of term formation and the terminology system. It examines the complex issues of modern term formation, including affixes, productive and non-productive forms, standard components of compound words, the “informational nature and structure” of

---

* МТҚБ «Парламентаризми институты» ШЖҚ-дағы РМК әкімшілік жұмыс бөлімінің аудармашысы, Kuralbayeva@umto.kz

terminological systems, the role of cognitive processes, as well as the “conceptual and functional” aspects of term formation. Thus, a comprehensive analysis of the current field of terminology is presented. Thus, a comprehensive and scientifically grounded analysis of the contemporary field of terminology has been conducted.

Keywords: term formation, terminology, cognitive process, informational nature.

Кіріспе

Қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамы мен терминологиялық жүйесі жаңа терминдермен күн сайын толығуда. Ғылым мен техниканың дамуы, жаңа ұғымдар мен атаулардың шет тілінде пайда болуы қазақ терминологиясының гетерогенді сипат алуына алып келді. Қазіргі инновациялық технологияларға байланысты терминдік атаулар шет тілінде жасалатындықтан, ол ұғымдар қазақ тіліне енгенде лексикологияның не кірме қабатын не будан қабатын толықтырады. Ғалым Ә. Қайдар «Терминдерді қазақ тілінде жасау және енгізу көбінесе мерзімді баспасөз, мектептер мен жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар, терминологиялық сөздіктер, арнайы және ғылыми әдебиеттер арқылы жүзеге асырылды. Қазақ сөздерінің негізінде жасалған ғылыми терминдердің көпшілігі белгілі бір дәрежеде орыс тілінің терминологиялық модульдерінің ізін қалдырады», – деп баға береді [1; 174]. Сонымен қатар Ә.Қайдар префикстар мен терминбөлшектер жайлы егер халықаралық терминдер болса, дәл сол күйінде (орыс тілдегі нұсқасы, мысалы: реконструкция, синхрония, контрреволюция), ал орыс тілімен келсе, орыс тілді бөлігі қазақ тіліне аударылатындығын айтады (мысалы, автотиегіш «автогрузовик», автосауыт «автопоилка», авторучка «автоқалам». -изация, -ация суффикстері қазақтың -лау/-леу, -дау/-деу, -тау/-теу және -ландыру/-лендіру, -тандыру/-тендіру беріледі: амальгамалау «амальгамация», коагуляттау «коагуляция», автоматтандыру «автоматизация», газдандыру «газафикация», электірлендіру «электрофикация» және т.б. Кейбір халықаралық және орыс кірме терминдері қазақ жұрнақтарымен келтіріліп қолданылады. Мысалы, алгебралық символика «алгебраическая символика», бинантты электрометр «бинантный электрометр», совет мемлекеті «советское государство» және т.б. Осы тұста бір бөлігі кірме, бір бөлігі төл морфемадан тұратын будан сөздер туралы А.Р. Кошекова: «Будан сөзжасам – қазіргі тілдердегі нағыз тренд», – деген пікір айтады [2; 91].

Негізгі бөлім

Қазіргі қазақ терминологиясы өзінің даму тарихында бірнеше кезеңдерден өтті. Оның осы даму тарихын, терминтанудың ғылым ретінде қалыптасу жолын, ұлттық терминдер қорын жасауда ұстанатын бағыт-бағдар, ұстанымдарды анықтау, терминологияның өзге де көптеген ғылыми-теориялық, практикалық мәселелерін жан-жақты зерттеу өте маңызды. Бұл қатарға термин сөз бен терминдер жүйесінің лингвистикалық табиғатын, әр саланың ұғымдар жүйесінің өзіндік ерекшеліктерін, терминологияны біріздендіру, реттеу, стандарттау сынды терминологиялық жұмыстарды

жоғары кәсіби деңгейде жүргізудің ғылыми негізі мен әдістемесін жетілдіру де кіреді.

Терминтануда осы терминқорды халықаралықтандыруға қарсы интернационализация деген процесс те бар. Бұл – бұрын тарихи, саяси-экономикалық немесе басқа да жағдайларға байланысты өзге тілдерден дайын терминдерді шектен тыс көп қабылдап келген халықтардың сол халықаралық терминдердің орнын өз тілдерінің сөздерімен жаппай алмастыру үдерісі. Мұндай құбылыс әдетте қабылдаушы тілдердің иесі болып табылатын халықтың ғылым-білімі, экономикасы дамып, ұлттық мемлекеттің негізі нығая бастаған уақытта басталады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде бізде де бұл құбылыс пайда бола бастады. Ұлттық мемлекетіміздің сипаты мен тіліміздің қоғам өмірінде алып отырған орнына, яғни елдегі тілдік ахуалға сәйкес «деинтернационализация» үдерісі бізде өте әлсіз, мардымсыз түрде жүріп жатқаны байқалады [3].

Тіліміздегі өзге тілдік (кірме) терминдердің көпшілігі орыс тілі арқылы қабылданған грек, латын т.б. тілдердің сөздері де, қалған бөлігі араб, парсы және орыс сөздері болып табылады. Мысалы, латын тілінен: бейімделу – аккомодация, кемсіту – дискриминация, үдеме – градация т.т.; грек тілінен: қолтаңба – автограф, кезең, мезгіл – период, ақсүйек – аристократ т.т.; ағылшын тілінен: сұхбат – интервью, көшбасшы – лидер т.т.; неміс тілінен: сауыт, қап – футляр, азат жол – абзац, бедел – авторитет т.т.; француз тілінен: ырғақ, әуез – тембр, сән – декор, шумақ – куплет, тандаулы – элита т.т.; араб-парсы тілдерінен: құран, мешіт, қажы, халифат, хадис, шахмат, шах, медресе тәрізді сөздер енген.

Қазіргі қазақ терминологиясының синхронды жағдайы оның қалыптасуының дереккөздері мен арналары, жеке терминдер мен терминологиялық жүйелердің жасалу уақыты, әдіс-тәсілдері оның қаншалықты күрделі және сан алуан түрлі ерекшелігін көрсетеді. Әрбір ұлттық тілдің терминологиясы сол ұлт өкілінің танымдық және тәжірибелік іс-әрекетінің нәтижесі, қоғамның кәсіби қызметінің барлық салаларындағы арнаулы ұғымдар атауларынан көрініс береді. Осы тұрғыдан келгенде жеке қарастыруды қажет ететін өзекті мәселелер қатарына кәсіби тіл атаулары жатқызылады. Қазіргі таңда жалпы терминологиялық жүйе теориясы тиісті дәрежеде зерттелгенімен, кейбір арнаулы лексика саласындағы терминологиялық жүйенің қалыптасу мәселелері әлі күнге дейін толық шешімін тапқан жоқ. Себебі терминология саласындағы барлық жаңа болып саналған, мейлі ол ұлттық тілдің негізінде болсын немесе ұлттық тілден тыс, өзге халықтан қабылданған болсын, ең алдымен кәсіби лексикада, кәсіби тілдесімде көрініс табады. Өйткені арнаулы лексика үнемі толықтырып отыруды қажет етеді. Ал бұл өз кезегінде терминологиялық жүйе қалыптастыру амал-тәсілдері мен жаңа жолдарын үнемі іздестіруге алып келетіні сөзсіз.

Жаңа терминологиялық жүйелердің зерттелуі, терминжасамның бірқатар өзекті әрі күрделі мәселелерін анықтауға септігін тигізеді. Олардың қатарына мыналар жатқызылады: терминжасамның қазіргі таңдағы даму

үдерісін анықтау, қазақ тілінің терминжасамындағы өнімді, өнімсіз тұлғалар, терминжасаушы элементтерді (аффикстер, күрделі сөздердің стандартты бөліктері т.б.) нақты бағалап, саралау және тілдік мәртебесін айқындау т.б. Соңғы жылдары терминологиялық жүйелерде орын алатын сипаттамалы терминологиялық бірліктер табиғаты ғылыми қызығушылық танытып жүргені белгілі. Әсіресе бұл құрылымдардың ақпараттық табиғаты, олардың қолданылу уәждері аффиксті сөзжасам мүмкіндіктерінің шектеулігінен деген тұжырымға келуге болады.

Бұл ретте терминологиялық жүйенің белгілі бір даму кезеңдерінде құрама атаулар өнімді болса, кейбір кезеңдерде универб түріндегі терминдер өнімділік танытады. Осыған орай бұл арнаулы бірліктің сипатына байланысты ма, әлде ұғымдық аппараттың күрделенуінің дәлелі ме деген мәселелер аса маңызды болып саналады. Терминнің тіркелуі білім қалыптасуының соңғы кезеңі болып саналады. Ал бұған дейінгі когнитивтік процестің кезеңдері, яғни ғылыми концептілердің пайда болуы мен қалыптасуы міндетті түрде терминжасам процестерінде өтеді. Сондықтан да терминжасам терминологиялық бірлік жасалымының ең бір динамикалық кезеңі болып саналады. «Өз кезегінде терминжасам екі аспектіде қарастырылады: концептуалдық және функционалдық. Концептуалдық аспектіде терминжасамның мазмұны айқындалады, яғни мәтін сипатындағы терминологиялық бірліктің құрастырылу процесі (ғылыми білімнің вербалдануы). Бұл процес тілде бар, дайын тілдік бірліктер негізінде жүзеге асады» сипатымен айқындалады [4; 15].

Терминологиялық жүйе терминдерінің тілдік табиғатына, оларға қойылатын нақты талаптарға жете мән берген жөн деп санаймыз. Ерекше қолданыс, жұмсалым саласына ие терминдер міндетті түрде белгілі бір терминология құрамына енетіні сөзсіз. Қазіргі таңда кез келген тілдің терминологиясы ғылым мен қоғамдағы үдемелі өзгерістерді айқындайтын сөздік қордың ең бір белсенді дамушы бөлігін құрайды [5]. Ал терминологияның семантикалық құрамы мен құрылымын, ондағы жүзеге асып жатқан өзгерістерді зерттемей, жалпы тіл дамуының заңдылықтарын дұрыс сипаттау мүмкін емес. Яғни терминдер жалпы әдеби тіл лексикалық жүйесінің негізгі, аса маңызды және ақпараттық бөлігін көрсетеді. Осы тұрғыдан келгенде терминология дегеніміз – терминдердің жалпы жиынтығы немесе белгілі бір қызмет (медицина терминологиясы, әскери терминология т.б.) және білім саласының терминдер жиынтығы болып анықталады. Біз жұмысымызда Ө.Айтбаевтың «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» еңбегінде жазылғандай, А.В.Суперанскаяның мұндай лексикалық бірліктер жиынтығы тек белгілі бір білім саласына ғана қатысты емес, «жалпы бүкіл ғылыми білім жиынтығына байланысты» болып келеді деген пікірге келісеміз, себебі кез келген ғылым арнаулы білімді қажет етеді [6; 37]. Ал терминология нақтылықты талап етеді. Сондықтан да терминологиялық сөздіктер де өз кезегінде аса қажет және олар терминография саласының құрамында көрінеді.

Терминологияның халықаралық сипатын арттыру, советтік терминологиялық қор қалыптастыру бағыты алаш оқығандарының қаламынан

туындаған көптеген терминдердің қолданыстан шығуына себеп болды. Соның салдарынан көптеген сәтті жасалған атаулар лексикалық қорымыздан орын ала алмады. Керісінше, өміршеңдік танытып, терминқорымызды толықтырғандары да аз емес. Олардың қатарына осы сөздікте қамтылған мынадай атауларды жатқызуға болады:

Әдістеме – методика, **әкім** – администратор, **власть**, **әкімдік** – административность, **зиялы** – интеллигент, **мінездеме** – характеристика, **отаршыл** – колонизатор, **отаршылдық** – колонизаторство, **сарап** – экспертиза, **сарапшы** – эксперт, **тозаң** – пыль, **үндестік** – сингармонизм, **отаншыл** – патриот, **отаншылдық** – патриотизм, **дәріс** – лекция, **урок**, **салым** – вклад, **сөгіс** – выговор, **сезікті** – подозрительный (подозреваемый. юр.), **сұйықтық** – жидкость, **құқық** – право, **ұйым** – организация, **етістік** – глагол, **етіс** – залог, **балама** (эквивалент), **бақылаушы** (наблюдатель) т.б. Бұл терминдердің едәуір бөлігі тілдік қолданысқа бірден еніп кетсе, ал кезінде заман ағымына байланысты шеттетілген әдістеме, әкім, әкімдік, зиялы, сарап, сарапшы, отаншыл, отаншылдық, дәріс, салым, құқық сынды бірқатарын кейінгі кезеңде 90-жылдардан бастап қайта қажетімізге жарата бастадық.

Жалпы қолданыстағы сөздер мен терминжасам процесі арасында айырмашылықтардың бар екені даусыз. Терминдер негізгі жасалу жолынан басқа, атаулық мазмұнымен де айрықшаланады. Атаулық мазмұны болмаса, термин толық термин бола алмайды. Бұлардың қайсысы терминденуге лайықты деп тауып, тани білуде әмбебап ереже ұсыну мүмкін емес. Әрбір ғылым саласының терминжасау практикасы нақты жағдайға орай өзіндік жолды нұсқайды. Аталған нұсқалардың қайсысының семантикалық өрісі қазіргі терминдену процесіне дәл келе алады деген тұрғыдан ажыратуға болады. Әрине, ол үшін терминдік ұғымның ғылыми анықтамасы берілуі тиіс және айрықша лингвистикалық түйсік те керек. Терминқорда орыс тіліндегі «сооружение» деген сөзді және оған қатысты терминдік тіркестерді аударуға байланысты 164 атау көрсетілген. «Сооружение» сөзі 1971-1981 жылдары 1. ғимарат; 2. құрылыс (құрылыс) деп аударылып, бекітілген екен [7; 85]. Энергетика, механика және машинатану, көлік және қатынас жолдары, сәулет және құрылыс, статистика, стандарттау және зияткерлік меншік, әскери іс, ауыл шаруашылығы, экология, философия және саясаттану салаларында «имарат», «ғимарат», «құрылыс» деген нұсқалары қатар көрсетілген.

Енді жалпыхалықтық тілдегі сөздердің қалай терминденетіндігіне көңіл аударып көрелік. Көп жағдайда жалпы қолданыстағы сөздің терминденуіне терминделуші ұғым мен тілде бұрыннан бар ұғымның қандай да бірұқсастықтары себеп болады. Мысалы, жалпы қолданыста *кебек* деп «ұнды елегенде, алғаш түйілген астықты ұшырғанда шығатын қауызды» айтса, жол шаруашылығы терминологиясындағы *кебек* (высевка) термині «тау жыныстары мен жасанды тастарды майдалағанда алынатын, мөлшері 3-5 мм майда тас қалдықтары» деген ұғымды білдіреді.

Кебек термині биологияда да кездеседі. Биологияда *кебек* (отруби) деп «ұн елеген кезде, дәнді дақылдарды түйгенде түсетін протеин, май, клетчатка және күлге бай қалдықты» айтады.

Жалпы алғанда, осындай жасанды сөзжасам үлгілері көбейіп кетуінен сақтанудың жолдары қандай? Демек, терминдер уақыт тезінен өтіп, олардың қолданылуына мониторинг жүргізіліп, термин ретінде мәтін жүйесіндегі барлық қызметі мен қолданысын жан-жақты қарастыра отырып, сөйлем ішіндегі түрлену ерекшеліктері қалыптасқаннан кейін ғана қабылдау керек деген қорытынды жасауға болады.

Бұл жайында академик Ә.Қайдаров төмендегідей себептермен айқындайды: «Бірінші себеп – әрбір өркениетті ел ғылыми-техникалық прогрестің айнасы іспетті терминологияның таптұйнақтай сындарлы болуына ерекше мән беріп, заман талабына сәйкес оқтын-оқтын оның бағыт-бағдарларын анықтап, үрдісін байқап, ширатып шынықтырып отыруға тиіс, біз де енді сондай ел санатына жатамыз. Екінші себеп – қазақ әдеби жазба тілі мемлекеттік тілдің негізі болса, терминология мен ғылым тілі – оның жон арқасы, бүкіл рухани мәдени өміріміздегі жаңалықтардың бәрін сергек сезініп, сол ыңғайда өзгеріп отыруға бейімді құбылыс, сондықтан да мемлекеттік әдеби тіліміздің бүгінгі күйі мен ертеңгі жағдайы терминологияның реттілігімен, жүйелілігімен, тұрақтылығымен және қолданыс аясының кеңдігімен өлшенеді» [6; 3].

Қорытынды

Қорытындылай келе, адам қызметінің арнаулы салаларының қайсысын алсақ та сол салалардың әрқайсысының өзіне тән ұғымдар жүйесі болады. Ондай арнаулы ұғымдардың атаулары да ұғымдар жүйесінің ерекшеліктерін көрсетіп тұруы қажет. Ғылым мен техника дамыған сайын мыңдаған жаңа ұғымдар пайда болып жатады. Олардың әрбірі өзінің таңбалаушысын тауып, тілдік тұрғыдан да жүйелеуді қажет етеді.

Ұлт тілінде термин жасап, ғылыми-техникалық терминологияны ұлт тілі негізінде қалыптастыру үшін термин шығармашылығында іске қосылатынамал-тәсілдер мен термин жасауда пайдаланылатын ішкі көздерді айқындап, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктерін көрсетудің маңызы айрықша.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қайдар. Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
2. Кошекова А.Р. Современные словообразовательные тенденции казахского языка / Весник Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова. Серия Филологическая.– 2018. – №1 (1). – С. 89-94.
3. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы, 2014. – 952 б.
4. Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. - Алматы: Ғылым, 1982. – 159 б.
5. Айтбаев Ә. Қазақ тіл білімінің мәселелері. - Алматы: Арыс, 2007. – 627 б.
6. Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. - Алматы: Рауан, 1993. – 420 б.

7. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік/ жалпы ред. басқ. М. Б. Қасымбеков, жобаның ғыл.жет. А.Қ. Құсайынов. – Алматы: «ҚАЗАқпарат» баспа корпорациясы, 2014. (Т.1: Физика және астрономия. – Алматы, 2014. - 388 б., Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Т.2: Математика. – Алматы, 2014. - 440 б.

МАКАРОВ ТАПАНШАСЫ БӨЛШЕКТЕРІНІҢ ҚАЗАҚША АТАУЛАРЫН ЖҮЙЕЛЕНДІРУ МӘСЕЛЕСІ

Гүлжан МАМАЕВА*
Дина КАРСЫБАЕВА**

Аңдатпа. Ғылыми мақалада «Атыс дайындығы» пәні бойынша қару бөлшектері атауларын қазақ тіліне аудару мәселесі көрсетілген. Автор қару бөлшектері атауларын қазақ тіліне аудару кезінде пайдаланылатын арнайы сөздіктің жоқтығын және оны дайындау қажеттігі мәселесін ортаға салған. Пән бойынша арнайы сөздіктің жоқтығынан Макаров тапаншасы бөлшектерінің атауларын қазақша аударуда варианттылықтарды дәлелдеп жеткізген.

Түйін сөздер: жалпыхалықтық термин, көпнұсқалы сөздер, қару бөлшектерінің атаулары, ұтымды аударма, терминдерді жүйелендіру, мағыналық аударма, калька аудармасы.

Abstract. The scientific article presents the problem of translating the names of weapon parts into the language in the discipline «Fire training». The author pointed out the lack of a special dictionary used when translating the names of weapon parts into Kazakh, and the need to prepare it. Due to the lack of a special dictionary on this topic, variations in the Kazakh translation of the names of the parts of the Makarov pistol are shown.

Key words: international term, variant words, names of weapon parts, systematization of terms, semantic translation, tracing translation.

Кіріспе

Қазіргі таңда әскери ғылым салаларында (атыс дайындығы, инженерлік жабдықтау, жаппай қырып-жою қаруынан қорғану, ұрыс тактикасы, т.б.) басты міндет – кәсіби терминдерді біріздендіріп, бір нұсқада әзірлеу, жүйелеу. Бұл бағыттағы жұмыс орындалып жатыр: әскери терминологиялық сөздіктер дайындалуда, көп нұсқада қолданылып жүрген кәсіби терминдер әскери жиындарда (конференциялар, дөңгелек үстелдер, т.б.) талқылануда, әскери терминдерді талқылау мақсатында әскери құрылымаралық отырыстар

---

* Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті Шекара академиясының профессоры, ф.ғ.к., gulzhan.m.76@mail.ru

** Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті Шекара академиясының оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі, dkarsybaeva1981@gmail.com

өткізілуде, т.б. Дегенмен, әскери саладағы ғылым тілін қазақша аударуда қиындықтың туындауына келесі жағдайлар себеп болып отыр:

1) Жалпыхалықтық терминдердің аударылу немесе аударылмау мәселесі (*авиа – авиа, әуе*);

2) Әскери ортада қолданыста жүрген сөздердің көпнұсқалығы (*огонь – ату, атыс*);

3) Орыс тілінде қолданыста жүрген терминдердің қазақша баламасы табылмай жүрген сөздер (*шептало, выволоч, поволок*).

Қазіргі әскери салада халықаралық терминдерді қазақ тіліне аудару мен оған қарсы жалпы қолданыстағы нұсқасында қалдыру үдерісі қатар жүруде. Әскери салада қолданыста жүрген халықаралық терминдер қазақ тіліне аударылып, қолданысқа енгенімен де кейбір әскери салада тәжірибесі мол мамандар тарапынан қабылданбай, халықаралық нұсқасы мен қазақша баламасы қатар қолданылып, варианттылық (көпнұсқалық) тудыруда [1]. Тәжірибе жүзінде байқағанымыздай және арнайы әскери сала мамандарының пікірінше, барлық халыққа ортақ, түсінікті халықаралық сөзді жойып, бәрін қазақшалау арқылы олқылықтарға жол береміз, сондай-ақ кейбір халықаралық терминнің мағынасын қазақ тіліндегі баламасы ашпайды. Осындай пікірталастардың салдарынан терминдер екі жақты қолданысқа еніп, құжат (ғылыми әдебиет) мәтініндегі ақпараттарды түсінуге кедергі жасайды.

Негізгі бөлім

Тіл мамандары мен сала мамандары арасындағы осындай тартыстың салдарынан кәсіби тіл тығырыққа тіреліп, ғылым тілін қазақ тіліне көшіруге кедергі келтіруде. Әсіресе әскери салада, оның ішінде атыс дайындығы бойынша кәсіби терминдер бір жүйеге келе алмай, көп нұсқада қолданылып жүр.

«Атыс дайындығы» пәні бойынша арнайы сөздіктер жоқтың қасы. Дегенмен сала мамандары қару бөлшектерінің атауларын қазақша аудару кезінде қолда бар орысша-қазақша сөздіктерді пайдалануда. Бұл жағдай терминдердің варианттылығына алып келуде: бір терминнің қазақша атауы әр түрлі сөздіктерде әр түрлі беріледі. Маман терминнің қазақша баламасын таңдау кезінде қиналады.

Терминолог ғалымдар тарапынан жалпы әскери салада жаппай қолданыста жүрген сапалы сөздіктер бар және қолданылып жүр. Әскери қызметшілер арасында кеңінен қолданылатын ҚР Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігі дайындаған «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Әскери іс» сөздігі 5000 астам кәсіби терминдерді қамтып, ҚР Үкіметі жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясы бекіткен [2]. Сөздіктің мазмұнында қару бөлшектерінің негізгі атаулары (*курок – шүріппе, взвод – қайырма*, т.б.) жүйеленіп, қазақша-орысша баламасы берілген. Бұл сөздік «Атыс дайындығы» пәні бойынша аударма сөздігін дайындауға негіз бола алады.

Бұдан кейін 2022 жылы ҚР ҰҚК Шекара академиясының тіл мамандарының күшімен дайындалған «ҚР ҰҚК Шекара қызметінде қолданылатын кәсіби сөздер мен терминдердің орысша-қазақша, қазақша-

орысша сөздіктерінде» атыс дайындығы бойынша терминдер кеңінен қамтылған [3]. Сөздік мазмұнында қарудың негізгі бөлшектерінен басқа жеке механизмдерінің де орысша-қазақша атаулары қамтылған. Атыс дайындығы бойынша шатасып қолданылып жүрген атаулардың реті жүйелі түрде түсінікті етіп берілген.

Мақаланың мақсаты. Жоғарыда аталған сөздіктер сала мамандары үшін құнды еңбектер болғанымен, әрбір саланың өзіне ғана тиесілі салалық аударма сөздігі болғаны жөн. Сондықтан мақаланы жазудың басты мақсаты – «Макаров тапаншасы бөлшектері атауларын қазақ тіліне аударғанда кездесетін проблемаларды көрсете отырып «Атыс дайындығы» пәні бойынша орысша-қазақша салалық терминдер сөздігін дайындау қажеттігін алға тарту.

Зерттеу әдістері. Макаров тапаншасы бөлшектерінің қазақша атауларына *талдау* жасалды, оны қазақша атаудағы проблемалық мәселелер көрсетілді.

Негізгі материалды баяндау. Әскери пәндердің ішінде «Атыс дайындығы» пәнін қазақ тіліне көшіру мәселесі кенжелеп тұрған проблема деп нақты айтуға болады. Өйткені бұл салада өзара шатасып, жүйеленбей, ретсіз қолданылып жүрген терминдердің салдарынан ғылым тілі қазақ тіліне көше алмауда. Сонымен қатар басқа ғылым салаларына қарағанда бұл ғылым саласында жалпыхалықтық терминдер өте көп кездеседі және ол терминдерді қазақ тіліне аудару-аудармау жөнінде көптеген пікірталастар жүр. Тіл мамандары жалпыхалықтық сөздерді аудару қажеттігін және қазақ тілінің терминжасам мүмкіндігінің зор екенін алға тартса, сала мамандары жалпыхалықтық сөздің қазақ тіліндегі баламасы мәнін ашпайтынын айтып қарама-қайшы пікірлер пайда болады. Кейде филолог тіл маманы тұрмақ, сала мамандарының өзі кейбір бөлшек атауларын қазақшалауда тығыраққа тіреледі, бөлшек атауының қазақша баламасын табуда қиналады.

«Атыс дайындығы» пәні тек шекара саласында ғана емес, барлық қуатты құрылымдарда, әскери жоғары оқу орындарында пән ретінде оқытылады, орта мектептерде атыс дайындығы бойынша алғашқы әскери дайындықтан өтеді, азаматтық оқу орындарында әскери кафедраларда да бұл пән меңгертіледі. Оларға жасалған талдау кезінде байқағанымыз, барлық пәндер қазақша өткізілгенімен, қару бөлшектерінің атаулары осы күнге дейін тек орысша аталады. Сондықтан қарулардың ішінде Макаров тапаншасы бөлшектері атауларына талдау жасай отырып оның қазақша аталу тәртібіне тоқталып кеткенді дұрыс көрдік.

Ғылыми әдебиеттерде Макаров тапаншасына мынадай анықтама беріледі: «Соғыстан кейін пайда болған Макаров тапаншасы алғашқы қысқа ұңғылы қару жүйесінің кемшіліктерін жою негізінде құрастырылған. Ол дәл көздеп атуға арналмаса да, атуға машықтанбағандар ұната бермесе де, батыс елдерінің басым бөлігі оны қолдануды дұрыс көреді және ол қысқа арақашықтықтағы ұрыста қолдануға тиімді», - делінген [4; 3].

Макаров тапаншасы туралы қазақша әдебиеттерге шолу жасай отырып сөздіктерде берілген оның бөлшектерінің бірнеше атауларының қазақ тіліндегі ұтымды аудармасын байқауға болады:

Задвижка – ысырма
Возвратная пружина – қайтармалы серіппе
Магазин – оқжатар
Протирка – сүрткіш
Ударник – соққыш
Досылатель – айдауыш
Затвор – бекітпе
Отражатель – қайтырғыш
Выбрасыватель – лақтырғыш
Взвод – қайырма
Курок – шүріппе
Сердечник – темір өзек

Бұл бөлшек атаулары қазақ тіліне дұрыс аударылған. Қазақша баламаларына лингвистикалық талдау жасай отырып оларды жұрнақ жалғану арқылы терминденгенін байқауға болады. Мәселен, бөлшек атауларын қазақша атау кезінде етістіктен есім жасайтын *ыш/іш, қыш/кіш, ғыш/гіш* жұрнақтары қызмет атқарған: *айдауыш, қайтарғыш, лақтырғыш, сүрткіш*, т.б. Сонымен қатар етістік сөзге жалғанып, термин жасайтын *ма/ме, ба/бе, па/пе* жұрнақтары да қару бөлшектері атауларын жасауда ұтымды пайдаланылған: *ысырма, серіппе, бекітпе, қайырма, шүріппе*, т.б.

Бұл қосымшалардың терминжасам мүмкіндігі туралы белгілі терминтанушы Ш.Құрманбайұлы былай деп айтып кеткен: «Бұл тұрғыдан келгенде қазіргі терминжасам барысында ең жиі қолданылып жүргендердің қатарына етістіктен зат есім тудыратын *-ма /- ме (-ба/-бе, -па/-пе)* жұрнағын да қосуға болады. Бұл жұрнақтың ХХ ғасырдың бас кезінде, дәлірек айтқанда А.Байтұрсынұлының терминжасам тәжірибесінде кеңінен қолданылғанын білеміз. Оған Ахаң қаламынан туындаған *сауықтама, зауықтама сарындама, салттама, ғұрыптама, қалыптама, кескіндеме* сияқты терминдері мысал бола алады. Осы үлгімен жасалған *анықтама, міндеттеме, мінездеме* сияқты бірқатар терминдер өткен ғасырдың 90-ыншы жылдарына дейін-ақ тілімізде орныққан болатын. Термин шығармашылығында ұлт тілінің ішкі мүмкіндігі біршама пайдаланыла бастаған қазіргі кезеңде де бұл жұрнақ өнімділік танытып отыр. Мәселен, *кепілдеме (рекомендация), көшірме (выписка), құжаттама (документация), бұрыштама (виза), аңдатпа (аннотация), жазба (записка), тізімдеме (опись), дайындама (заготовка), үстеме (надбавка), сараптама (экспертиза), ұңғыма (скважина), үстеме (нагрузка), қаптама (кожух), орама (обмотка), т.б.* [1; 238].

Қазақ тілінің термин жасау мүмкіндігі тек жұрнақтарды жалғаумен шектелмейді, сондай-ақ екі сөздің қосындысы арқылы термин жасауға да болады. Бұл туралы тіл мамандары кеңінен қарастырып кеткен. Терминологияда бір арнаулы ұғымның екіншісімен түрлі байланысын көрсететін, тегі бір ұғымдардың түрлерін білдіретін атаулар жиі ұшырасады. Әдетте ондай атауларды бір сөзбен беру оңай бола бермейді. Сондықтан екінші бір себебі – түр атаулары болып келетін терминдер, логикалық жүйеге сәйкес ұғым мазмұнын дәл беру мақсатымен көп сыңарлы болады. Тек

терминологияда емес қазақтың жалпыхалықтық тілінде де сөзтіркесімнің өнімді тәсіл болғандығын сөзжасам саласын зерттеген тіл мамандары көрсетеді: «Сөзтіркесім – жаңа сөз жасаудың ең өнімді жолы. Қазақ тілінде зат немесе құбылыстың атын тіркестіріп, қосып атау жиі ұшырайды. Бұл сөздер аталым (номинация) дәрежесіне жеткен сөздер. Егер сөз тіркесі лексикалық тұтастыққа айналып, аталым дәрежесіне ие болғанда сөз тіркесі қызметін тоқтатады. Мұндағы басты қасиет – ұғымның атауы дәрежесіне жетуі» [5; 290]. Осындай номинация дәрежесіне жеткен және қолданыста жүрген қару бөлшектері атауларын да байқауға болады:

Магазин – оқжатар

Кобура – тапаншақап

Гильза - оқсауыт

Дегенмен бұл терминдер жаңадан пайда болғандықтан өзара шатасып қолданылып жатады:

Гильза – оқсауыт

Патронник – оқтық

Магазин – оқжатар

Патронтаж – оқшантай

Яғни ғылыми әдебиеттерде кейде *патронниктің оқшантай, гильзаның оқтық* деп шатасып аталуын жиі кездестіруге болады.

Макаров тапаншасына қатысты ғылыми әдебиеттерді оқу кезінде көзге түсетін басты қателік – ондағы кейбір есім және етістік атаулардың тура аудармамен, яғни калька тәсілімен аударылуы. Мәселен, «разборка оружия» тіркесімі калька тәсілімен «қаруды шашу» деп аударылып жүр. *Шашу* сөзі *шашып тастау* мағынасын беріп, мағыналық аударма болмайтындықтан, *қаруды бөлшектеу* деп аударған дұрыс. Сонымен қатар қаруды бөлшектеудің орыс тілінде екі түрі көрсетіледі: *полная разборка* және *неполная разборка*. Біріншісі *толық бөлшектеу* деп аударылса, екіншісі екі нұсқада қолданылып жүр: *жартылай бөлшектеу* және *толық емес бөлшектеу*. *Жартылай бөлшектеу* тіркесімін қайтадан орыс тіліне аударсаңыз, *наполовину разборка* болып кетеді. Сондықтан *неполная разборка* тіркесімінің дұрыс баламасы – *толық емес бөлшектеу*.

Сондай-ақ қаруды қазақшалау кезінде жиі кездесетін және қате аударылған термин – *назначение оружия* тіркесімі. Бұл сөзді кейбір сала мамандары *қарудың тағайындалуы* деп қазақшалап жүр. Дегенмен *назначение* сөзінің контекске қарай екі нұсқадағы қазақша баламасы болатынын ескерген жөн: *назначить личный состав* тіркесімі – *жеке құрамды тағайындау*, ал *назначение оружия* – *қарудың арналуы* (неге арналғандығы) деп атаған дұрыс.

Макаров тапаншасы бөлшектері өте көп болғандықтан басқа қару атауларын аударғанда бұл қаруды қазақшалау күрделі жұмыс болып табылады. Өйткені шағын ғана қарудың құрылыс ерекшеліктеріне қарай бірнеше саңылаулары бар және оларды атауда жиі шатасып жатамыз:

Кольцевая проточка – дөңгелек тесік

Выем – ойық

Продольные выступы – бойындағы шошағы

Паз рамки – қаңқаның саңылауы

Цапфенное гнездо – цапфалық ұяшық

Окно – терезе

Прорез – ойық

Прилив - құйылма

Отверстие – саңылау

Срез – кесік

Пазовое отверстие – ойылған саңылау

Әрине, мұнда көрсетілген қазақша баламалары тек тіл мамандары тарапынан (қару бөлшектері құрылысын нақты білмейтін) болжам түрінде көрсетілген, сала мамандары тарапынан олардың қазақша атауларына байланысты ұсыныстар жоқ. Дегенмен бұл ойық түрлерін атауда сала мамандарымен бірлесе және пікірлесе отырып олардың қатысуымен әр атауға жеке дара қазақша балама табуға болар еді.

Жоғарыда айтып кеткендей, қару (Макаров тапаншасы) бөлшектерінің атауларын қазақ тіліне аудару кезінде қиындықтардың туындауына көптеген себептер бар. Соның бірі – тапаншаның ойығы мен қырының көп болуы. Мәселен, қарудағы кертіктер, тесіктердің әр түрлілігіне қарай бірнеше атаулары бар және олардың кейбіреуінің қазақша баламасын аударма (орысша-қазақша) сөздіктерге табуға болғанымен, кейбіреуінің контекске қарай қазақша баламасын табу қиын іс:

Насечка – кертік

Выступ – ?

Уступ – ?

Гребень – ?

Отбойный конец – ?

Ребро – ?

Выточка? – ?

Виток – ?

Наковалька – ?

Паз – ?

Перо – ?

Рычаг – ?

Қару ерекшеліктеріне байланысты бұл атауларды жай сөздіктерге қарап аудару салу оңай емес. Өйткені бұл атаулардың әрбір ой-қырының қандай функция атқаратынын, неге арналғанын білмей жатып аударуға болмайды.

Сонымен қатар Макаров тапаншасын бөлшектеу мен жинау кезінде аталатын ілмектің түрлері көп және олар қолданыста барлығы *ілмек* деп қате аталып жүр:

Застежка – ілмек

Зацеп - ілмек

Петля - ілмек

Бұл атауларды да пән мамандарымен бірлесе отырып олардың неге арналғанына қарай ақылдасып аударған жөн.

Сонымен қатар Макаров тапаншасы бөлшектерінің атауларының ішінде жалпыхалықтық (барлық халықтарға ортақ) кәсіби термин сөздер бар. Әдетте пән мамандары осы атауларды аудару қажеттігі мен қажет еместігі туралы қиындыққа тап болады. Өйткені ҚР Үкіметі жанындағы Республикалық терминологиялық комиссиясы бекіткен электрондық сөздікте бұл атаулардың қай салада қолданылатыны нақты берілмеген:

Проточка – ?

Капсюл – ?

Штифт - ?

Порох – дәрі?

Рычаг – иінтірек?

Антабка - ?

Цапфа – шетмойын?

Корпус - ?

Фиксатор – бекіткіш?

Компенсатор – теңгергіш?

Регулятор – реттеуіш?

Заряд - ?

Макаров тапаншасы құрылысының ішінде кейбір орыс тіліндегі сөздер қазақ тілінде бір нұсқамен аударылады. Яғни әр түрлі бөлшектің бір қазақша ортақ баламасы бар. Бұл пәнді қазақ тілінде меңгеруге кедергі келтіреді:

Канал – түтік

Трубка - түтік

Боек – соққыш

Ударник – соққыш

Қарудың бұл түрін бөлшектеу кезінде пән аясында сөздіктің жоқтығынан мамандар әдетте әр түрлі сөздіктерді пайдаланады. Әр сөздікте терминнің атауы әр түрлі беріледі. Бұдан бір терминнің көпнұсқалығы пайда болып, қазақ тілінде бірнеше аудармасы қолданыста жүреді:

Рамка – ергенек, жақтау, қаңқа

Винт – бұранда, қарақша

Основание рукоятки– түбі, негізі, асты

Затворная задержка – бекітпе кедергісі, кідірісі

Предохранитель – сақтауыш, сақтандырғыш, тежегіш

Қорытынды

Міне, осындай қиындықтарға тап болған пән маманының көкейінде «Макаров тапаншасы бөлшектерінің атауын қазақша аудару мүмкіндігі жоқ», «ғылым тілін қазақ тіліне көшіруге болмайды» деген қате пікір пайда болады. Қазақ тілінің бай сөздік қорынан терминдердің қазақша баламасын іріктеп алып, қолданысқа енгізу, жалпыхалықтық терминдерді қазақ тіліне аудару/аудармау мәселесі осыдан барып туындайды. Бұл тек Макаров тапаншасына қатысты мәселе емес, барлық қару түрлерін қазақшалауда осындай қиындықтарға тап боламыз. Сол үшін қару бөлшектерінің атауларын

бір жүйеге келтіру үшін әр қаруға қатысты жеке дара сөздік дайындау қажеттігі бар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы: «Сардар», 2014. - 952 б.
2. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Әскери іс. – Алматы, 2001.- 128 б.
3. Мамаева Г.Б., Жолдасова Ж.С. ҚР ҰҚК Шекара қызметінде қолданылатын терминдер мен кәсіби сөздердің қазақша-орысша сөздігі. Алматы: ҚР ҰҚК Шекара академиясы. – 2022. - 221 б.
4. Исимбаев Е.К., Ибрагимов Ф.Р., Сорокин С.Н. Макаров тапаншасы. Тәжірибелік нұсқаулық. – Алматы: ҚР ҰҚК ӘИ. -2011 ж. – 120 б.
5. Қазақ грамматикасы. - Астана, 2002. – 784 б.

ӘСКЕРИ ТЕРМИНДЕРДІҢ АУДАРМА СӨЗДІГІН ЖАСАУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН

Гүлжан Мамаева*
Мейрамкүл Садвакасова**

Аңдатпа. Кез-келген сала бойынша терминдердің аударма сөздігін дайындау оңай іс емес. Сөздік дайындаудың кезеңдері мен реті болады. Ғылыми мақалада қазіргі таңда кәсіби терминдерді жүйелеуге байланысты проблемалар көрсетілген. Әскери сала бойынша терминдер сөздігі жоқтың қасы. Шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, терминдер сөздігін дайындаудың әдістемелік нұсқаулығы берілген. Мақалада атыс дайындығынан қару бөлшектері атауларының сөздігін дайындаудың реті жеткізілген.

Түйін сөздер: терминография, терминдерді біріздендіру, терминдердің қазақша баламасы, терминдерді бір жүйеге келтіру, көп нұсқалы сөздер, халықаралық терминдер.

Abstract. Preparing a glossary of terms in any field is not an easy task. The process of compiling a dictionary involves specific stages and a defined sequence. The scientific article highlights current issues related to the systematization of professional terminology. In the military field, glossaries of terms are almost non-existent. Based on the works of both foreign and domestic scholars, a methodological guideline for compiling a glossary of terms is provided. The article

---

* Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті Шекара академиясының профессоры, ф.ғ.к., gulzhan.m.76@mail.ru

** Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті Шекара академиясының оқытушысы, филология ғылымдарының магистрі, Aida_mira@mail.ru

presents the procedure for preparing a glossary of firearm parts within the framework of marksmanship training.

Key words: international term, variant words, names of weapon parts, systematization of terms, semantic translation, tracing translation.

Кіріспе

Қазіргі таңда кез-келген ғылым саласында тұрған өзекті проблема – ғылым тілін қазақ тіліне көшіру, ғылым тілін қазақша кәсіби қарым-қатынас тіліне айналдыру. Кез-келген ғылымды қазақшаландыру үшін ең алдымен оның негізгі бірлігі терминдері мен кәсіби сөздерін жүйелендіріп, бір ізге келтіріп алған жөн. Ғылым салаларында терминдерді жүйелендіріп, сөздік дайындау ісі қолға алынғанымен, сөздіктер аударма жасау ісінде дұрыс қолданылмай отыр. Оған бірден-бір себеп – салааралық терминдер сөздіктерінде бір терминнің қазақша бірнеше баламасы кездеседі де аудармашы тарапынан «қайсысын таңдауым керек» деген сұрақ туындайды.

Салааралық сөздіктерді дайындауда қиындықтар туындауда: сала мамандарының терминдер сөздігін дайындауға құлшынысының болмауы (олардың пікірінше, бұл тек тіл мамандарының ісі); тіл мамандары терминдер сөздігін дайындауды қолға алғанымен сол терминнің қолданыс аясын, саладағы функциясын жете біле бермей, терминдердің қазақша баламасын өз беттерінше аударып, ол көпшіліктің көңілінен шықпауы әрбір саладағы кәсіби терминдердің көпнұсқалығына алып келуде.

Негізгі бөлім

Жоғарыда аталған проблемаларға байланысты салааралық терминдер сөздігін дайындау қажеттігі туындайды. Әсіресе әскери салада, оның ішінде атыс дайындығында қолданыста жүрген терминдерді жүйелендіре отырып кәсіби терминдер сөздігін дайындау қажеттігі өзекті мәселе болып тұр.

Соңғы зерттеулер мен жарияланымдарға талдау жасау. Бізде терминологиялық сөздіктер жасаудың бір ғасырға жуық тарихы мен тәжірибесі бар десек болады. Оған XX ғасыр басында жарық көрген «Орысша-қазақша әскерлік атаулары» (Қызылорда, 1926.-135.), «Пән сөздері (Құрастырған: Н.Қаратышқанов. Қызылорда, 1927.), «Атаулар сөздігі» (Қызылорда, 1931.) сияқты алғашқы сөздіктерден бастап, 2014 жылы ҚР Үкіметі жанындағы Республикалық терминология комиссиясы мақұлдауымен басылған 30 томдық «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздікке» дейінгі ондаған, жүздеген, одан бергі уақытта да шығып жатқан жекелеген сөздіктер куә бола алады. Лексикография, терминография мәселелерін Ә.Қайдар, Ш.Сарыбаев, Б.Қалиев, М.Малбақов, Е. Әбдірәсілов сынды тіл мамандары арнайы зерттеді.

Әскери сала бойынша терминдер сөздігін жоқ деуге болмайды. Терминолог ғалымдар тарапынан әскери салада жаппай қолданыста жүрген сапалы сөздіктер дайындалған. Әскери қызметшілер арасында кеңінен қолданылатын ҚР Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігі дайындаған «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Әскери іс» сөздігі 5000 астам кәсіби терминдерді қамтып, ҚР Үкіметі

жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясы бекіткен [1]. Авторлық құрам арасында тәжірибелі әскери мамандардың сөздікте қамтылған терминдерді жан-жақты зерделеп, қолданыс аясына қарай шатасып қолданылып жүрген терминдерді жүйелендірудегі еңбегі зор.

Дегенмен сөздіктің аясында қамтылған бес мыңнан аса сөз жалпы Қарулы Күштеріндегі терминдерді қамтитындықтан, шекара саласында қолдануға қажетті сөздік дайындау керек болды. 2007 жылы дайындалған «ҚР ҰҚК Шекара қызметінде қолданылатын терминологиялық сөздік» шекара саласында дайындалған сөздіктердің көшбасшысы деуге болады. Сөздіктің мазмұнында шекара саласында актив қолданылатын терминдер мен кәсіби сөздер қамтылған. Сөздік практикалық тұрғыда құнды еңбек болғанымен, оның ауқымында қамтылған сөздер шекарашыларға қызметтік құжаттарды дайындауда, кәсіби қарым-қатынасын қалыптастыруда жеткіліксіз еді. Мазмұнына қарай кемшіліктері де болды: сөздіктің басым бөлігі әскери ветеринарлық және медициналық терминдерді қамтыған [2].

Осы олқылықтарды толықтыру мақсатында 2022 жылы ҚР ҰҚК Шекара академиясының тіл мамандарының күшімен «ҚР ҰҚК Шекара қызметінде қолданылатын кәсіби сөздер мен терминдердің орысша-қазақша, қазақша-орысша сөздіктері» баспадан шығарылды [3], [4]. Сөздік мазмұнында Шекара қызметінің барлық салаларында (шекара күзетінің тактикасы, шекаралық бақылауды басқару, шекара күзетін инженерлік жабдықтау, т.б.) қолданылатын кәсіби терминдердің орысша-қазақша баламасы енгізілді. Сөздікті дайындау кезінде авторлық құрам әрбір кәсіби терминге сараптама жасады: кәсіби терминнің қазақша баламасын қолданыс аясына қарай таңдап, оның ҚР Үкіметі жанындағы Республикалық терминологиялық комиссия бекіткен нұсқасымен берді. Ал қазақша баламасы табылмаған немесе қазақша баламасы әр түрлі нұсқада қолданылып жүрген кәсіби терминдерді академияаралық отырыс өткізе отырып талдап, талқылап, ҚР Үкіметі жанындағы Республикалық терминологиялық комиссия қарауына талқылауға және бекітуге жіберілді. Терминком талқылап, бекіткен нұсқасы ғана сөздіктің мазмұнына енгізілді. ҚР ҰҚК Шекара академиясының тіл мамандарының күшімен «ҚР ҰҚК Шекара қызметінде қолданылатын кәсіби сөздер мен терминдердің орысша-қазақша, қазақша-орысша сөздіктері» ауқымды, жан-жақты зерделеу жұмысының нәтижесінде пайда болған сөздік болғанымен, Шекара қызметінің салаларына қатысты кәсіби терминдердің орысша-қазақша және қазақша-орысша сөздігін дайындау қажеттігі әлі де алда тұрған проблема. Әсіресе «Атыс дайындығы» пәнінен терминдер сөздігін дайындау қажеттігі бар: пән бойынша қару бөлшектерінің қазақша атаулары көп нұсқада қолданылып, жүйеленбегендіктен пән бойынша сабақтарда (тек шекара саласында ғана емес, барлық Қарулы Күштерінде, орта мектептердегі алғашқы әскери дайындықтарда, азаматтық оқу орындарының әскери кафедраларында) білім алушыларға қарудың арналуы мен қызметін түсіндіру кезінде бөлшек атауларын орысша атауға тура келеді. Сондықтан қару бөлшектері атауларының аударма сөздігін дайындау алда тұрған келелі проблема болып табылады.

Мақаланың мақсаты. Кез-келген сала бойынша терминдердің аударма сөздігін дайындау оңай іс емес. Сөздік дайындаудың кезеңдері мен реті болады. Сөздікті дайындаушы терминологтар бірлесе отырып өз жұмысын жоспарлауы, орындайтын іс-әрекетін жүйелеп алуы қажет. Сондықтан мақаланы жазудың басты мақсаты – терминдер сөздігін жасау қажеттілігі проблемасын ортаға сала отырып сөздікті дайындаудың әдістемесін, ретін, тәртібін сипаттау.

Зерттеу әдістері. Отандық және шетелдік терминолог ғалымдардың сөздік дайындау тәжірибесіне *талдау* жасалды. Треминография саласындағы сөздік дайындауға байланысты ғылыми мақалалардағы деректер жинақталып, синтезделді.

Негізгі материалды баяндау. Треминография – арнаулы сөздіктер түзудің жалпы әдіснамасы мен нақты тәсілдерін жасауды, терминологиялық сөздіктерді түріне қарай топтастыру мен жіктеудің қағидаттарын жасауды, жекелеген типтегі сөздіктерге арнаулы лексиканы таңдап алу мен оларды сөздікте берудің, сипаттаудың, мағынасын түсіндірудің ғылыми негізделген қағидаттарын жасауды қарастыратын терминтанудың саласы.

Треминографияны терминтанудың жеке бір саласы ретінде қарастырушы ғалымдар оны іштей бірнеше тармаққа жіктейді. Мысалы, терминологияның методологиялық, теориялық мәселелерін қарастыратын саласын – жалпы терминология, екі тілді терминологиялық сөздіктер жасаудың ғылыми-практикалық мәселелерін қарастыратын саласын – екі тілді терминология, көп тілді (үш немесе одан көп тіл) терминологиялық сөздіктер жасаудың ғылыми-практикалық мәселелерін қарастыратын саласын – көп тілді терминология, ал бір ғана арнаулы саланың терминологиялық сөздіктерін жасау мәселелерін қарастыратын саласын – салалық терминология деп атаушы ғалымдар бар.

Ресейлік ғалым В.Андрюшенко салалық терминологиялық сөздік дайындаудың кезеңдерін белгілейді:

- сөздікте қамтылатын ақпараттардың дереккөздерін өңдеу;
- бастапқы картотеканы дайындау;
- сөздіктің жобасын дайындау;
- сөздікті құрастыру және редакциялау;
- теру, жинақтау және шығару;
- келесі баспаны дайындау үшін өзгерістер енгізу, қателерін түзету.

Сөздік дайындаудың әр кезеңіндегі жұмысты орындау жоғары білікті мамандардан құралған ұжымға жүктеледі. Сонымен қатар әрбір кезеңі бағдарламалық қамтамасыз етіледі [5; 22].

Отандық терминолог ғалым Ш.Құрманбайұлының пікірінше, сөздік жасаушылар алдымен терминтанудың осы мәселені арнайы зерттейтін «**треминография**» деп аталатын саласы бар екенін біліп, оның негізгі ұғымдарымен және сөздік жасаушыларға арналған әдебиеттермен, практикалық, әдістемелік құралдармен танысқаны абзал [6; 7]. Бұл сөздік жасаушының бағыт-бағдарын анықтап, сөздік түзуді неден бастап, қандай принциптерді басшылыққа алып, терминологиялық сөздікті қандай талаптарға

сай жасау қажеттігін біліп, жұмысты қалай ұйымдастырудың тиімділігін арттыру үшін өте қажет. Одан кейін сөздік жасаушылар жұмыс бағытын айқындап, нақтылап алған соң мақсат-міндеттерін белгілейді. Сөздіктің кімге (оқушыға, студентке, ғалымға, жалпы көпшілікке), қандай маманға (кең профильді маманға, белгілі бір сала маманына, шағын сала маманына) арналғанын, яғни салалық, уақыттық, қызметтік, көлемдік бағдарларын білу өте маңызды. Сөздікке қойылатын бұл талап оның мақсатымен тығыз байланысты. Дәлірек айтқанда, терминологиялық сөздіктің мақсатынан туындайды. Сондықтан атыс дайындығынан орысша-қазақша, қазақша-орысша сөздік дайындаудың басты мақсаты – барлық әскери қызметшілерді (барлық әскери сала мамандарын) ғылым тілінде қазақша сөйлету үшін қару бөлшектерінің қазақша атауларын біріздендіру, бір жүйеге келтіру.

Сөздікті дайындаудың мақсат-міндеттерін айқындап алған соң келесі жұмыстар реттілікпен орындалады:

1) Сөздікке қажетті терминдерді іріктеудің дереккөздерін нақтылаған жөн. Сөздікті түзу кезінде деректерді кездейсоқ әдебиеттерден жинамай, ақпараттар көзі ғылыми еңбектерден алынады. Өткен ғасырдың 80-жылдарының ортасында жарық көрген еңбегінде белгілі терминтанушы ғалым А.С.Герд былай деп жазады: «Терминдер сөздігін жасауға негізінен сол салаға қатысты монографиялар мен ғылыми мақалалар жазатын жетекші ғалымдар мен практик мамандардың еңбектері негізгі дереккөз болады. Әдетте жоғары оқу орындарының ірі оқулықтарында ғылыми терминдер мен ұғымдардың нақты әрі айқын анықтамалары берілетіндіктен олар да пайдаланылатын дереккөздер арасында маңызды орынды иеленуі тиіс» [7; 10].

Атыс дайындығы бойынша терминдерді де осы пәнге арналған ғылыми әдебиеттерден теру қажет. Ондағы ғылыми әдебиеттерге оқулықтар, оқу құралдары, нұсқаулықтар, әдістемелік талдамалар, т.б. ғылыми және ғылыми-әдістемелік материалдар жатады. Әрине, бұл жұмысты атқаруда әр маманға әр түрлі міндеттер жүктеледі, терминдерді іріктеу жұмысын тіл маманы мен атыс дайындығы маманы бірлесіп орындағаны дұрыс: әрбір кәсіби терминнің пән үшін маңызын және пән аясындағы қолданылу ерекшелігін пән маманы терең меңгерсе, оның тілдік тұрғыда термин ретінде сөздікке енуін филолог маман біледі. Бірлесіп атқарылған жұмыстың нәтижесінде мәтін ішінде актив қолданылатын есім және етістік мәнді сөздерді атау тұлғалы формасында іріктеп жазып, сөздіктің қаңқасын, яғни картотекасын дайындап алған жөн.

2) Кесте ішіндегі іріктелген қару атауына байланысты арнайы әдебиеттерден іріктелген терминдердің орысша баламасының қасына (келесі кестеге) қазақша баламасы жазылады. Мамандар қазақша баламасын таңдауда да зерделеу жұмыстарын орындайды: барлық орысша-қазақша сөздіктерде берілуі, қазақ тіліндегі әдебиеттерде қолданылуы бірдей болған жағдайда сөздіктің қазақша баламасы сөздік жобасына енгізіледі.

3) Сөздіктің мазмұнында қамтылатын терминдерді іріктеу кезінде оның қазақша баламасының сөздіктерде берілуі, қолданыс аясындағы нұсқасы енгізіледі. Осылай әрбір терминге лингвистикалық сараптама жасалады: кестенің бірінші бөлігінде терминнің орысша нұсқасы жазылып, келесі

бағанасында сөздіктерде берілу тәртібі, үшінші бағанада ғылыми әдебиеттерде берілу тәртібі, нормативтік құжаттарда (заңдар мен заңнамалық актілерде, ҚР ҰҚК Төрағасы мен ШҚ Директорының бұйрықтарында, ҚР Үкіметінің қаулыларында, т.б.) көрсетілуі, төртінші бағанада әскери ортада қолданылатын қазақша баламасы сілтеме арқылы көрсетіледі.

№	Кәсіби терминнің орысша баламасы	Терминнің сөздіктерде берілуі	Пән бойынша ғылыми әдебиеттерде, нормативтік құжаттарда берілуі	Әскери ортадағы қолданыс аясы
1.	рамка	1. ергенек (ШҚ терминдер сөздігі, 2022) 2. жақтау (ШҚ терминдер сөздігі, 2007) 3. рама (Терминком сөздігі)	жақтау («Атыс дайындығы» нұсқаулығы), ергенек («Атыс дайындығы» пәні бойынша тәлімдемелік)	жақтау

Кесте-1. Кәсіби терминдердің сөздікте берілуі

4) Осындай тәртіппен проблемалық терминдер іріктеледі. Оларға жататындар:

- жалпыхалықтық нұсқасы мен аударма нұсқасы қатар қолданылып жүрген терминдер. Мысалы, *жақтау – рама*;

- өзара шатасып қолданылатын терминдер. Мысалы, *гильза – оқсауыт, патронник – оқтық, магазин – оқжатар*;

- аудармасы жоқ терминдер. Мысалы, *антабка, цапфа, штифт, шептало*, т.б.;

- қазақша баламасы вариант қолданылып жүрген терминдер: *рамка – ергенек, жақтау, қаңқа; винт – бұранда, қарақша; основание рукоятки – саптың түбі, негізі, асты; затворная задержка – бекітпе кедергісі, кідірісі; предохранитель – сақтауыш, сақтандырғыш, тежегіш*, т.б.;

- бірнеше орысша сөздің қазақ тіліндегі ортақ баламасы бар терминдер. Мысалы, *канал* сөзі де, *трубка* сөзі де *түтік* деп аударылады.

5) Проблемалық терминдер іріктелген соң тіл мамандары мен сала мамандарының бірлескен отырысында проблемалық терминдер пікірталас нәтижесінде қарастырылады. Әр маманға проблемалық терминнің қазақша баламасын нақтылау үшін міндет жүктеледі: қазақ тілі мамандары қазақ тілінің бай түсіндірме сөздігінен оған қазақша балама бола алатын терминдерді іздестіреді, іріктейді; егер кәсіби терминнің орысша (жалпыхалықтық) нұсқасын қалдыру қажеттігі туындаса, орыс тілінің маманы

этимологиялық сөздікті пайдалана отырып ол терминнің түп-төркінін, қай тілде пайда болғанын (латын, грек, француз), жалпыхалықтық нұсқасын айқындайды; ендігі кезекте терминнің таңдалған бірнеше қазақша баламасы отырыс кезінде талқыланып, оның ұтымды нұсқасы белгіленеді;

б) проблемалық терминнің қазақ тіліндегі баламасы мәнін ашпаған жағдайда қазақ тілінің мамандары (филолог) басқа түркі тектес тілдерден (қырғыз, өзбек, әзірбайжан, т.б.) осы сөздің баламасын іздейді. Егер түркі тектес тілдерде баламалары ұтымды болып шықса, сол баламаны ұсынады, яғни басқа тілдерге талдау жасалады. Терминжасам принципі туралы А.Байтұрсынұлы былай жазып кеткен: «Терминдерді (жат сөз) жүйелеу үшін үш қағиданы ұстанған жөн:

а) жат атаулардың мағынасын түсіндіргендей қазақ сөзін алу;

ә) оған қолайлы қазақ сөзі болмаса, түркі сөзін алу;

б) түркі сөзі де тура келмесе, қазақ тілінің заңына үйлестіріп, еуропа сөзін алу» [8; 27-32];

7) әрбір кәсіби терминге жасалған лингвистикалық сараптамадан кейін сөздікті құрастырушылар арасында талқылау өтіп, ұтымды ұсыныстарға назар аударылады, дұрыс баламасы белгіленеді. Бұл талқылау тек сөздік құрастырушылар арасында ғана емес, әскери ЖОО, әскери құрамалар мен басқармалар арасында өтетін отырыстарда, арнайы терминдерге арналған конференцияда, дөңгелек үстелде, ғылыми жиындарда талқылануы қажет. Барлық әскери мамандар ортақ бір шешімге келген соң нақтыланған қазақ тіліндегі баламасымен бірге ҚР Үкіметінің жанындағы Республикалық терминологиялық комиссия отырысына қарастыруға және бекітуге жіберіледі;

8) ҚР Үкіметінің жанындағы Республикалық терминологиялық комиссия отырысында талқыланып, бекітілген терминдер сөздік жобасына енгізіліп, ғылыми отырыстарда бекітіліп, сөздіктің бірнеше данада баспа және электрондық нұсқасы дайындалады (әліпбилік ретке келтіріледі, ішкі құрылымы жасалады, т.б.);

9) ғаламтор жүйесінде өмір сүріп жүрген қазіргі заман адамдарының кез-келген дайын баспа еңбекті пайдалануға деген талпынысы бола бермейтіндіктен, дайын еңбекті сөрелерге лақтыра салмай, барлық әскери құрылым түрлерінде жарнамалаған, насихаттаған жөн. Яғни қару бөлшектері атауларына қатысты әрбір кәсіби терминнің неге бұлай бекітілгені, т.б. ақпараттар жеткізіледі. Жарнамалай отырып:

а) атыс дайындығы бойынша дайындалған орысша-қазақша, қазақша-орысша сөздікті насихаттауға;

ә) атыс дайындығы пәнінен ғылыми терминдердің қазақша нұсқасын бір жүйеге келтіруге;

б) барлық әскери бөлімдердегі мамандардың пән төңірегіндегі кәсіби тілін қалыптастыруға;

в) атыс дайындығы бойынша ғылым тілін қазақ тілінде сөйлетуге мүмкіндік туады.

Жоғарыда сипатталғандарды қорыта келе, ҚР Қарулы Күштерінде «Атыс дайындығы» пәнінен атыс қаруының түрлері мен олардың

бөлшектерінің атауларын қазіргі таңда ғылыми түрде қазақ тіліне аудару мүмкіндігі аз және ғылыми әдебиеттерді қазақшаға аударған жағдайда ең алдымен сол әдебиеттің ғылымилық белгісі болып табылатын кәсіби терминдерді жүйелеп алу керек. Оны жүйелеу түбегейлі нақты зерттеу жұмыстарын өткізуді, әрбір терминге сараптама жасауды және нәтижесі бойынша әрбір атыс қаруының тетігіндегі бөлшек атауларының сөздіктерін жеке-жеке шығаруды қажет етеді. Сонда ғана пән бойынша қазақ тілінде дайындалған ғылыми әдебиеттерді ұғынып, кәсіби терминдерді кеңінен қолдана аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Әскери іс сөздігі. – Алматы: Рауан, 2000. – 258 б.
2. ҚР ҰҚК Шекара қызметінде қолданылатын терминологиялық сөздік. Астана: ІС-Сервис, – 2007. – 240 б.
3. Мамаева Г.Б., Жолдасова Ж.С. ҚР ҰҚК Шекара қызметінде қолданылатын терминдер мен кәсіби сөздердің қазақша-орысша сөздігі. – Алматы: ҚР ҰҚК Шекара академиясы. - 2022. - 221 б.
4. Мамаева Г.Б., Жолдасова Ж.С. ҚР ҰҚК Шекара қызметінде қолданылатын терминдер мен кәсіби сөздердің орысша-қазақша сөздігі. – Алматы: ҚР ҰҚК Шекара академиясы. – 2022. - 221 б.
5. Андрюшенко В.М. Концепция и архитектура машинного фонда русского языка. – Москва: Наука, 2009 г.
6. Құрманбайұлы Ш. Терминологиялық сөздік жасауға арналған әдістемелік нұсқаулық. – Астана, 2018. – 22 б.
7. Герд А.С. Основы научно-технической лексикографии (как работать над терминологическим словарем). – Ленинград: Издательство ЛГУ, 1986. – 71 с.
8. Байтұрсынұлы А. Тіл - құрал. Сөздің жүйесі мен түрлері. – Семей, 1927. - 105 б.

ЗАҢНАМАДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ҮЙЛЕСІМДІЛІГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Айгүл МАХАМБЕТОВА*

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасында, соның ішінде «Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы» Қазақстан Республикасының Заңындағы терминологиялық қолданыс мәселесіне қатысты семантикалық олқылықтар қарастырылады. Зерттеу барысында «ірі қара мал» мен «мүйізді ірі қара мал» ұғымдарының ара-жігі,

---

* Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институты Лингвистика орталығының ғылыми қызметкері, mak271079@mail.ru, ORCID: 0009-0000-1226-5952

олардың ғылыми-биологиялық мазмұны және дәстүрлі қазақы атаулармен сәйкестігі талданады. Сонымен қатар заңнамалық акт мәтіндерінде мүйізді ірі қара малға қатысты қолданылатын «әкесі», «әкесінің әкесі» сияқты сөз орамдарының дәстүрлі баламасымен, яғни «аталығы», «арғы аталығы» деген атауларымен сәйкестендіру қажеттігі негізделеді. Осы зерттеп-талдау заңнамалық нормаларды талдау мен түсіндіру үдерісінде лингвистикалық тәсілдерді қолданудың теориялық-әдіснамалық маңызын айқындайды.

Түйін сөздер: құқықтық норма, этнолингвистика, мүйізді ірі қара мал, құқықтық терминология.

Abstract. The article examines semantic gaps in the current legislation of the Republic of Kazakhstan, particularly in the Law of the Republic of Kazakhstan «On livestock breeding» («Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы»), associated with terminological usage. In the course of the study, we analyzed the differences between the concepts of «ірі қара мал» and «мүйізді ірі қара мал» («pedigree beef cattle»), their scientific justification, and correspondence to traditional Kazakh designations. The necessity of correlating the expressions used in the legal acts «әкесі», «әкесінің әкесі» (paternal ancestry) with their traditional equivalents – «аталығы» and «арғы аталығы» (ancestry) – is substantiated. This research defines the theoretical-methodological significance of using linguistic approaches in the process of analyzing and interpreting legal norms.

Keywords: legal norm, ethnolinguistics, pedigree beef cattle, legal terminology.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде қабылданатын заңнамалық актілердің сапасын арттыру – маңызды міндеттердің бірі. Заң нормаларын айқын етіп жазу әрі семантикалық үйлесімділікті сақтау құқық қолдану тәжірибесінде олқылықтың алдын алу кепілдерінің бірі бола алады.

Негізгі бөлім

Мәтіннің нақты болуына жеткілікті түрде көңіл бөлінбеген жағдайда құқық нормаларында, мәселен, аграрлық салада әртүрлі түсіндірмелер орын алып жатады. Мәселен, «Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабына жаңа 23-3) тармақша 2015 жылғы 27 қарашада Қазақстан Республикасының № 424-V Заңымен толықтырылып енгізілген. Ол мынадай редакцияда берілген (1-кесте):

мынадай мазмұндағы 23-3), 23-4) және 26-1) тармақшалармен толықтырылсын: «23-3) бірінші санаттағы асыл тұқымды ірі қара мал – тұқым стандартына сәйкес келетін, тегінің кемінде үш қатары бойынша	дополнить подпунктами 23-3), 23-4) и 26-1) следующего содержания: «23-3) племенной крупный рогатый скот первой категории – чистопородный крупный рогатый

акпараты, әкесі бойынша шығу тегінің генетикалық сараптамасы бар және республикалық палатада тіркелген таза тұқымды ірі қара мал; ...»; «23-4) екінші санаттағы асыл тұқымды ірі қара мал – тұқым стандартына сәйкес келетін, әкесі бойынша тегінің кемінде үш қатары бойынша акпараты бар және республикалық палатада тіркелген таза тұқымды ірі қара мал»; «26-1) зауытшы – мал туылған кездегі оның енесінің иесі».	скот, соответствующий стандарту породы, имеющий информацию не менее чем по трем рядам предков, генетическую экспертизу происхождения по отцу и зарегистрированный в республиканской палате; ...»³ «23-4) племенной крупной рогатый скот второй категории – чистопородный крупный рогатый скот, соответствующий стандарту породы, имеющий информацию не менее чем по трем рядам предков по отцовской стороне и зарегистрированный в республиканской палате»; «26-1) заводчик – владелец матери животного на момент его рождения».

Кесте-1. Бастапқы 23-3) тармақша

Ал осы тармақшаға 2022 жылғы 10 қазанда өзгеріс енгізілген⁴. Ол өзгеріс төмендегі 2-кестеде көрсетілді, яғни:

<u>23-3), 23-4) және 24) тармақшалар</u> мынадай редакцияда жазылсын: «23-3) бірінші санатты етті бағыттағы асыл тұқымды ірі қара мал – тұқым стандартына сәйкес келетін, тегінің кемінде үш буыны бойынша акпарат бар, әкесі жағынан шығу тегі молекулярлық генетикалық сараптама негізінде расталған және республикалық палатада тіркелген таза тұқымды ірі қара мал;	подпункты 23-3), 23-4) и 24) изложить в следующей редакции: «23-3) племенной крупный рогатый скот мясного направления первой категории – чистопородный крупный рогатый скот, соответствующий стандарту породы, имеющий информацию не менее чем по трем рядам предков, подтвержденное происхождение по отцу на основе молекулярной генетической экспертизы и

³ «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне органикалық өнім өндіру және агроөнеркәсіптік кешенді дамыту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2015 жылғы 27 қарашадағы Қазақстан Республикасының Заңы. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000424/compare>. Қаралған күні: 20.10.2025

⁴ «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне асыл тұқымды мал шаруашылығы және биоотын айналымы мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2022 жылғы 10 қазандағы Қазақстан Республикасының Заңы. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000144/compare>. Қаралған күні: 20.10.2025

...»	зарегистрированный республиканской палате; ...»	В

Кесте-2. Түзетілген 23-3) тармақша

Көрсетілген кестелердегі тармақшада «по отцу» деген тіркес алдымен «әкесі бойынша» деп жазылса, кейіннен ол «әкесі жағынан» деп түзетілген. Сонымен қатар «ірі қара мал» деген тіркес «крупный рогатый скот» деп қолданылған. Бұған қоса, Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің «Асыл тұқымдық өнімнің (материалдың) барлық түрлеріне асыл тұқымдық куәліктердің нысандарын және оларды беру (жою) қағидаларындағы»⁵ куәлікте «ірі қара мал» деген тіркес «крупный рогатый скот» деп алынған. Ал ондағы асыл тұқымды мүйізді ірі қара малдың деректемелерінде «әкесі», «әкесінің әкесі», «әкесінің әкесінің әкесі», «әкесінің әкесінің енесі» («отец отца», «отец отца отца, отец матери отца») деген сөз орамдары кездеседі. Бұл дәйектер толықтай төмендегі 1 және 1.1-суреттерде келтірілді.

Республикалық палатаның логотипі (бар болса) (Асыл тұқымдық куәлікті берген ұйымның атауы) (Асыл тұқымдық куәлікті берген ұйымның мекенжайы, телефондары, факсы, электрондық почтасы) Бірінші санаттағы сүтті және сүтті-етті тұқымды ірі қара малдың асыл тұқымдық куәлігі Асыл тұқымдық куәлік нөмірі: _____ Берілген күні: _____			
Лақап аты	Әкесі*	Әкесінің әкесі*	Әкесінің әкесінің әкесі **
Тіркеу нөмірі			
Бірдейлендіру нөмірі			
Жастық-жыныстық тобы			
Тұқым			
Тұқымдылығы			Әкесінің әкесінің енесі**
Генетикалық паспорты			
Желісі			
Туған күні			
Туған жері			
Малдың иесі		Әкесінің енесі*	Әкесінің енесінің әкесі**
Кімге сатылды			
Сатылған күні			

Активация Windows
Чтобы активировать Windows, перейдите в раздел "Параметры".

1-сурет. Қағидалардың 1-нысаны (қазақ тілінде)

Логотип: Республиканской палаты (при наличии)* (Наименование организации, выдавшей племенное свидетельство) (Адрес организации, выдавшей племенное свидетельство, телефоны, факс, электронная почта) Племенное свидетельство крупного рогатого скота молочных и молочно-мясных пород первой категории Номер племенного свидетельства: _____ Дата выдачи: _____			
Кличка	Отец*	Отец Отца*	Отец Отца Отца**
Регистрационный номер			Мать Отца Отца **
Идентификационный номер			
Половозрастная группа			
Порода			
Породность		Мать отца*	Отец матери отца**
Генетический паспорт			
Линия			
Дата рождения		Продуктивность	Мать матери отца**
Место рождения		Ла	
Владелец животного		ст	
Кому продано		ац	
Дата продажи		ия	
		и	
		Удой, килогра	
		мм	
		Жир, процент	
		Белок, процент	

1.1-сурет. Қағидалардың 1-нысаны (орыс тілінде)

⁵ Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2015 жылғы 11 желтоқсандағы № 3-2/1079 бұйрығымен бекітілген «Асыл тұқымдық өнімнің (материалдың) барлық түрлеріне асыл тұқымдық куәліктердің нысандарын және оларды беру (жою) қағидалары». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500013035/compare>. Қаралған күні: 20.10.2025

Аталған нормалардан асыл тұқымды мүйізді ірі қара малдың әкесі, әкесінің әкесі, әкесінің әкесінің әкесі бар екенін түсінуге болады. Бұл ретте олардың бекітілген нұсқалары мен тиісті анықтамаларына жүгінген дұрыс.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінің 11-томында «қара мал (ірі қара мал) – аша тұяқты ірі мал, сиыр» деп анықтама берілген [1; 31]. Мүйізді ірі қара мал ұғымы тар мағынасында – *Bos taurus* (латынша *bos* – сиыр немесе өгіз; *taurus* – бұқа) түріне жататын қуысмүйізді тұқымдастарды (*Bovidae*) білдіреді. Ал кең мағынасында оларға *Bos* тұқымдастарының барлық түрі, яғни бантенг (*B. javanicus*), қолға үйретілген бали, гаура (*B. gaurus*) гаял, купрей (*B. sauveli*) және як (*B. grunniens*) және басқа түрлері кіреді. Кейбір сарапшылар бұл тұқымдастарға американдық бизон, еуропалық бизон және азиялық буйволды қосса, ал басқалары мүйізді ірі қара малды өркешсіз *B. taurus* және өркешті *B. indicus* деген екі дербес түр ретінде қарастырады. Жойылып кеткен жабайы түрі – тур немесе қарабайыр бұқа (*B. primigenius*) саналады⁶.

Ал Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігінде «**мүйізді ірі қара** – сиыр малы» деп, ал «**ірі қара** – жылқы, түйе, сиыр» деп түсіндірілген [2; 204, 205]. Бұдан қазақ тілінде «ірі қараға» немесе «ірі қара малға» сиыр, жылқы, түйе жатады, ал «мүйізді ірі қараға (мүйізді ірі қара малға)» тек сиыр жатады деп тұжырымдауға болады. Осы тұжырымға қосымша ретінде «Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы» Заңның 28-2-бабына тоқталған орынды. Осы баптың 5-тармағында «түйе шаруашылығы», «жылқы шаруашылығы» деген сөздер «верблюдоводства», «конеководства», ал 6-тармағында «разведение племенных животных одной породы **крупного рогатого скота** или по направлениям продуктивности овец и лошадей» деген бөлігі «**ірі қара малдың** бір тұқымы бойынша немесе қой мен **жылқының** өнімділік бағыттары бойынша асыл тұқымды жануарларды өсіру» деп алынған. Яғни нормада «ірі қара мал» деп сиыр малы, ал жылқы мен түйенің одан бөлек жазылғаны анық. Дегенмен профессор Рәбиға Сәтіғалиқызы өз анықтағышында «ірі қара мал» тіркесінің жазылу емлесін көрсеткен кезде «ірі қара» нұсқасын қолданбаған [3; 462].

Халықаралық тәжірибе мысалы ретінде Швейцарияны қарастырсақ, онда заңдар ресми түрде төрт тілде қабылданады. Актілердегі терминдер арасында мәні жағынан айырмашылық туындаған. Бұл құқықты қолдану барысында түсінбеушіліктерге алып келгендіктен, кейіннен заң мәтіні қайта қаралып, тіл үйлесімділігі қалпына келтірілген [4]. Осы сынды олқылықтың алдын алу үшін көптілді елдерде заң жобаларын қабылдамас бұрын тілдегі барлық нұсқаның семантикалық сәйкестігін арнайы лингвистикалық сараптама арқылы тексеру қалыптасқан. Ал Қазақстанда мұндай арнайы сараптама жүйесі іске қосылмаған. Шетел тәжірибесін негізге алып, әлімізде заң жобаларын әзірлеудің қорытынды кезеңінде оған лингвистикалық тұрғыдан мониторингілеу жүргізу рәсімін енгізген дұрыс.

⁶ Энциклопедия Кольера. – Открытое общество. 2000. URL: <https://niv.ru/doc/encyclopedia/collier/articles/1187/krupnyj-rogatyj-skot.htm>. Қаралған күні: 30.10.2025

Тұжырымдай келе, талданған актілерге түзетулер енгізу барысында сиырға қатысты «мүйізді ірі қара мал» (крупный рогатый скот) деп қолданып, көрсетілген нормалардағы сөздерді «мүйізді» деген сөзбен толықтыру ұсынылады.

Сонымен қатар Республикалық терминология комиссиясы «ірі қара» деген сөз тіркесін «крупный рогатый скот» деп 1971 – 1981 жылдары бекіткен⁷. Ал «скот» терминінің бекітілмегеніне қарамастан, 2022 жылы «выпас скота» деген тіркестің «мал жаю» деп, ал 1971 – 1981 жыл аралығында «скотоводство» терминінің «мал шаруашылығы»⁸ деп бекітілгенін көруге болады. Қазіргі уақытта бұл терминнің «мүйізді ірі қара мал» деп орныққанын ескеріп, «ірі қара» баламасын «мүйізді ірі қара мал» деп қайта бекіткен жөн.

Талданып отырған нормалардағы екінші мәселе – осы сиырдың «әкесі», «әкесінің әкесі», «әкесінің әкесінің әкесі», «әкесінің әкесінің енесі» («отец», «отец отца», «отец отца отца, отец матери отца») деген сөз орамдары.

Қазақ халқы малды аса қастерлеп, түр-түсіне, тұқымына, ерекшелігіне қарап өсіріп, көбейткен. Мәселен, қойдың қошқарын – **аталық**, саулығын – **аналық** қой, ешкінің шікіразын – жасқа толғанын **еркегі**, тушасын – жасқа толған **ұрғашысы**, ешкіні – **аналық**, текесін – **аталық** деп бөлген. Сонымен қатар жылқының үш жастағы **ұрғашысы** – құнажын, төрт жастағы **еркегі** – дөнен, айғыр – **аталық** жылқы, бие – **аналық** жылқы, түйенің төрт-бес жасар **ұрғашысы** – буырлыш, төрт-бес жасар **еркегі** – буыршын, **аталық** түйе – бура, **аналық** түйе – інген, сиырдың жастан асқан **еркегі** – тайынша, жастан асқан **ұрғашысы** – тана, бұқа – аталық, сиыр – аналық деп [5], ал ұрпақ бере алатын еркек мал түлік түріне қарай айғыр, бұқа, бура, қошқар, теке деп аталады [6].

Аталық мал – үйірге салатын тұқымдық, құтпан мал. Өлбетте көшпелі мал шаруашылығында аталық малға суыққа төзімді, өсімтал, денесі шомбалдау келген кесек сүйектілері іріктелінді. Аталық малды жас кезінен таңдайды. Мысалы, қошқар болар қозының маңдай жағы дөң болады, бұқа болар бұзау желкесі жуан келеді сияқты сөз орамдары қазақтың аталық малды таңдаудағы дәстүрлі ұстанымдарын білдіреді. Өйткені құтпан малдың құты ретінде оларды бөле-жаладан, ауру-сырқаудан сақтайды-мыс. Фольклорлық дәстүрде құтпан малға айрықша қасиет дарытады. Мысалы, құтпан айғыр, құтпан қошқар, құтпан бура қазақтың көптеген қиял-ғажайып ертегілерінің басты образдарының біріне айналды [7; 257]. Ал аналық мал – төлдейтін ұрғашы мал, жан-жануар (зоологияда) [8; 500].

Жоғарыда келтірілген негіздемелерге сүйене отырып, қолданыстағы Заңның 23-3) тармақшасындағы «әкесі жағынан» (по отцу) деген тіркесті «аталығы жағынан» деп, ал қағидалардағы «әкесі», «әкесінің әкесі», «әкесінің әкесінің әкесі», «әкесінің әкесінің енесі» («отец», «отец отца», «отец отца отца,

⁷ «Termincom.kz» бірыңғай республикалық терминологиялық электрондық база. URL: <https://termincom.kz/search/?termin.iri-қара>. Қаралған күні: 30.10.2025

⁸ «Termincom.kz» бірыңғай республикалық терминологиялық электрондық база. URL: <https://termincom.kz/search/?termin.мал-жаю/мал-шаруашылығы>. Қаралған күні: 30.10.2025

отец матери отца») деген сөз орамдарын «аталығы», «арғы аталығы», «арғы аталығының аталығы», «арғы аталығының аналығы» деп түзету ұсынылады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, талдау түйіндері аграрлық салада ғана емес, жалпы заңнамалық актілерді жетілдіру ісінде де маңызды. Тіл бірліктерінің мағыналық сипатын дұрыс түзу – заңнаманың сапасын арттыру алғышарттарының бірі. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде «Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы» Қазақстан Республикасының Заңында және оған енгізілген өзгерістерде, бекітілген бұйрықта бірқатар олқылық айқындалып, тиісті ұсыныстар берілді. Атап айтқанда:

1. «Ірі қара мал» ұғымының мазмұны кең ауқымды болатыны (жылқы, түйе, сиырды қамтиды), ал нақты ғылыми тұрғыдан тек сиыр тұқымдасына байланысты «мүйізді ірі қара мал» деген атауы қолданылуға тиіс екені дәлелденді. Сондықтан заң мәтіндерінде «мүйізді ірі қара мал» терминін сиырға қатысты орнықтыру ұсынылды.

2. Малдың тұқымын сипаттайтын «әкесі», «әкесінің әкесі» сияқты сөз орамдары дәстүрлі қазақы атауларға сәйкес «аталығы», «арғы аталығы» деп түзетілуі қажет. Бұл өзгерістер құқықтық нормалардың анық болуы мен ұлттық дәстүрді ұштастыруға мүмкіндік береді.

3. Заң мәтіндеріндегі тілдік сәйкессіздік құқық қолдану тәжірибесінде түсінбеушілікке жол беретіні анықталды. Осыған байланысты норма шығаруда тілдік бірізділікті сақтау ұсынылды.

Заңнамадағы терминологияның бірізді әрі нақты болуы құқықтық нормалардың түсінікті болуын әрі орындалу тиімділігін арттырады; дәстүрлі атауларды ескеру заң мәтіндеріндегі ғылыми негізділікті күшейтеді; ұсынылған түзетулер енгізілген жағдайда құқық қолданудың оң тәжірибесі қалыптасады деп тұжырым жасауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ әдеби тілінің сөздігі: Он бес томдық. 11-том / Құраст.: Ж. Манкеева, С. Бизақов, Ә. Жүнісбек және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 752 б.

2. Құралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1997. – 368 б.

3. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. – 532 б.

4. Paolo Canavese. Translation and clarity in Swiss multilingual legislation: A qualitative study on textuality. Translation & Interpreting. – 2023. - №2.

5. Мұса Н. Төрт түлік мал төлдерінің қазақша атауы. Stan.kz ақпарат агенттігі // <https://stan.kz/tort-turlik-mal-tolderinin-ataui-346343/>

6. Несіпбаев Т. Физиология терминдерінің түсіндірме сөздігі – 2-басылым. – Алматы: Агроуниверситет, 2004. – 226 б.

7. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. – Алматы: DPS, 2011. – 736 б.

8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі: Он бес томдық. 1-том / Құраст.: Т. Жанұзақов, С. Омарбеков, Ә. Жүнісбек, Б. Момынова, Ғ. Әнес, Б. Әбілқасымов, Ж. Манкеева, Ж. Қоңыратбаева, Ғ. Қалиев. – Алматы: Арыс, 2006. – 752 б.

ТУРИЗМ ТЕРМИНДЕРІН ЭЛЕКТРОНДЫҚ СӨЗДІКТЕ БЕРУ ӘДІСТЕРІ

Айнұр НЕСІПБАЙ*

Аңдатпа. Мақалада туризм саласына қатысты терминдердің электрондық сөздіктерде берілу ерекшеліктері және оларды ұсынудың тиімді әдістері қарастырылады. Зерттеу жұмысының өзектілігі туризм индустриясының дамуына байланысты жаңа терминдердің жиі пайда болуы және олардың қазақ тіліндегі баламаларын жүйелеу қажеттілігінен туындайды. **Туризм саласы терминдерін электрондық сөздікте ұсынудың ғылыми-тәжірибелік негіздерін айқындау**, яғни терминдерді құрылымдық, семантикалық және функционалдық тұрғыдан талдай отырып, цифрлық форматта дұрыс беру жолдарын анықтау мақаланың негізгі мақсатын айқындайды. Зерттеу барысында сипаттамалық, салыстырмалы – талдаулық және модельдеу әдістері қолданылды. Туризм терминдерінің қазақ, ағылшын және орыс тілдеріндегі нұсқалары салыстырылып, электрондық сөздік интерфейсінде көрсету тәсілдері талданды. Зерттеу нәтижесінде электрондық сөздікте туризм терминдерін берудің тиімді әдістемелік үлгісі ұсынылды. Бұл үлгі қазақ тілінің терминологиялық қорын байытуға, кәсіби коммуникация мәдениетін жетілдіруге және электрондық лексикографияны дамытуға мүмкіндік туғызады.

Түйін сөздер: туризм, электрондық сөздік, терминология, лексикография, цифрлық лингвистика, аударма, көптілді сөздік.

Abstract. The article examines the features of presenting tourism-related terms in electronic dictionaries and explores effective methods for their representation. The relevance of the research is determined by the rapid development of the tourism industry, which leads to the frequent emergence of new terms and the necessity of systematizing their equivalents in the Kazakh language. The main objective of the study is to identify the theoretical and practical foundations for presenting tourism terminology in electronic dictionaries by analyzing the structural, semantic, and functional aspects of terms and determining effective ways of their representation in digital format. The methods which were used in the research: descriptive, comparative-analytical, and modeling. The Kazakh, English, and Russian equivalents of tourism terms were compared, and the techniques for their

---

*Alikhan Bokeikhan University Филология кафедрасының аға оқытушысы, PhD., ainur-nesipbaeva@mail.ru, ORCID: 0000-0002-3317-2007

presentation in electronic dictionary interfaces (definition, translation, example, audio sample, and illustration) were analyzed.

As a result, an effective methodological model for presenting tourism terms in electronic dictionaries was proposed. The suggested model contributes to enriching the Kazakh terminological corpus, improving professional communication culture, and advancing the development of electronic lexicography.

Keywords: tourism, electronic dictionary, terminology, lexicography, digital linguistics, translation, multilingual dictionary.

Кіріспе

Қазіргі таңда туризм индустриясы жаһандық экономиканың ең серпінді дамып келе жатқан салаларының бірі болып табылады. Қазіргі уақытта туризм саласы әлемдік экономиканың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Туризммен байланысты ұғымдар мен терминдер көлемі жыл сайын артып келеді. Сондықтан бұл терминдерді жүйелеп, оларды электронды форматта ұсыну қажеттілігі туындап отыр. Электронды сөздіктер дәстүрлі қағаз сөздіктерге қарағанда, қолжетімділігі мен ақпаратты жылдам іздеу мүмкіндігі арқылы ерекшеленеді. Электронды туризм сөздігін жасау тек аудармалық мақсатта ғана емес, кәсіби лексиканы оқыту, халықаралық стандарттарды енгізу және мәдени ақпарат алмасу тұрғысынан да маңызды.

Заманауи ғылыми әдебиетте туризм (франц. *turisme* – саяхаттау, серуендеу) түсінігі аясында уақытша қаражат табу мақсатынан тыс жергілікті жерден тыс мекенде болған саяхаттау кезіндегі барлық қарым-қатынастар мен құбылыстардың жиынтығы. Туризм - географияның қолайлы нысаны. Туризмдегі барлық құбылыстар мен үрдістер аумақтық, кеңістіктік, динамикалық өзгерістерге ие. Сонымен қатар туризм рекреациялық қажеттіліктерді қанағаттандырудағы тиімді әдістердің бірі. Ол өзіне тек демалыс, сауықтыруды ғана біріктірмейді, мәденитанымдық әрекеттерді де біріктіреді. Адамдарды бір-бірімен жақын қарым-қатынас орнатуға, әртүрлі елдердің тарихымен, мәдениетімен, салт-дәстүрімен танысуға мүмкіндік береді.

Туризм терминдері көпсалалы сипатқа ие, себебі олар география, мәдениеттану, экономика, қонақжайлылық индустриясы және маркетинг, менеджмент, көлік, экскурсия сияқты салалармен тығыз байланысты. Мұндай терминдердің көпшілігі ағылшын тілінен енген және халықаралық сипатқа ие. Сондықтан электронды сөздікте олардың семантикалық, мәдени және қолданбалық ерекшеліктерін нақты көрсету қажет. Цифрландыру дәуірінде салалық терминдердің электрондық форматта берілуі тілдік ресурстарды жетілдірудің және кәсіби коммуникацияны тиімді ұйымдастырудың маңызды тетігі ретінде сипатталады. В. Прима зерттеуінде туризм терминологиясының функционалдық ерекшеліктері мен семантикалық өрістері талданған [1; 69].

Электрондық сөздіктердің артықшылықтарына: сөзтізбенің кең көлемі, ақпаратты іздеудің жылдамдығы мен ыңғайлылығы, сөздің дыбыстық және графикалық суреті, сөз жайында мәліметтердің толығы мен жаңару

мүмкіндігі, сөз мағынасын жан-жақты ашу мүмкіндігі, т.б. жатқызуға болады. Электрондық форматтағы сөздік дәстүрлі қағаз нұсқасымен салыстырғанда келесі артықшылықтарға ие:

- терминдердің көптілді нұсқаларын ұсыну;
- іздеу, сұрыптау және сүзгілеу функцияларының болуы;
- контекст пен мысалдарды көрсету;
- мультимедиалық элементтерді (аудио, бейне, сурет) қосу.

А. Авагян еңбегінде көптілді туристік терминдер сөздігін құрудың артықшылықтары мен техникалық тәсілдері баяндалады. Ғалым туризм тілі өзіндік ерекшелігі бар дискурс түрін білдіреді және терминологиялық сөздіктердің негізін құрайтынын атап көрсетеді. Лексиканың ерекше бөлігі ретінде туризм терминологиясын жалпы, формалды, семантикалық және функционалдық өлшемдер бойынша талдауға болады. Соңғы екі онжылдықта туризм индустриясында қолданылатын негізгі терминдердің анықтамаларын қамтитын екі және көптілді сөздіктердің бірнеше сәтті үлгілері жасалды [2; 31].

Қазіргі таңда ғаламтор желісінде онлайн-сөздіктер көптеп таралуда. Оларды көптеген іздестіру порталдары (*google.com, yandex.ru, rambler.ru*) өздеріне орналастырады. Ал ғаламтор желісінде электрондық сөздіктерді пайдалану ақпарат алмасу қашықтығын жояды, қабылдайтын ақпарат көлемі бірнеше мәрте артады, деректерді мол көлемде сақтай алады, көшіру, өңдеу, жаңарту мүмкіндіктері бар сөздер дыбысталады, қажет деген ақпаратпен толыққанды танысу барынша тез жүзеге асады, тіл тұтынушының сөздік жасауға қатыса алады, тіл үйренушілер осы сөздіктердің көмегіне арқа сүйеп, тілді тез үйреніп, меңгере алады, жаңа сөздер сол уақытта енеді. Сондықтан да электрондық сөздіктің ақпараттық әлеуеті зор, және де әртүрлі себептермен дәстүрлі қағаз сөздіктерге енбей қалған көптеген мәліметтер ене алатын ерекше лексикографиялық нысан болып табылады.

Негізгі бөлім

Туризм терминдерін электронды сөздікте беру әдістері лингвистикалық талдаумен қатар ақпараттық технологияларды қолдануды қажет етеді. Мұндай сөздіктер кәсіби коммуникацияны жеңілдетіп, білім беру процесін жетілдіреді. Электронды туризм сөздігін жасау болашақ мамандардың кәсіби тілдік құзыреттілігін арттыруға бағытталған тиімді құрал болып табылады.

Қазіргі таңда терминдерді тек бір тілде емес, бірнеше тілде ұсыну туризм индустриясында халықаралық коммуникацияның басты шарты. С.Атикеева және С. Сальменова «*Туризм негіздері*» атты еңбегінде көрсетілгендей, туризм саласы мамандарын даярлау үдерісінде көптілді оқу құралдары мен сөздіктердің маңызы айрықша екені атап өтіледі [3; 7-8].

Н. Кала өз еңбегінде туризм саласындағы заңнаманы салыстырмалы талдау арқылы терминдерді құқықтық тұрғыдан жүйелеудің және біріздендірудің маңыздылығын көрсетеді [4; 70].

Ж. Балмагамбетова мен А. Кәрімбектің пікірінше, туризм саласына арналған ғылыми терминологиялық сөздіктердің аздығы бұл бағыттың қазақ тіл білімінде әлі қалыптасу кезеңінде екенін аңғартады. Олар атап өткендей,

ағылшын тілінде туризмге қатысты арнайы сөздіктер әлдеқайда көбірек, ал қазақ және орыс тілдерінде мұндай еңбектердің саны шектеулі. Мысал ретінде Тоқтабаева Г. Р., Рахова К. М., Омарова Г. Ж., Кораблев В. А. құрастырған *«Халықаралық туризм бойынша ағылшын-орыс-қазақ сөздігін»* және Бедельбаева Р. К., Кораблев В. А., Поздеев А. Г. дайындаған *«Туристтік терминдердің ағылшын-орыс-қазақ сөздігін»* келтіруге болады [5; 130].

Ағылшын, араб, испан, қытай, орыс және француз тілдерін қамтитын электрондық сөздік құру туризм индустриясының басты ұғымдарын көпмәдени ортада дәл және біркелкі түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл бастама халықаралық ұйымдардың (ЮНЕСКО, БҰҰ) ресми тілдеріне негізделгендіктен, жаһандық коммуникацияда терминологиялық сәйкестікті қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар қазіргі жаһандану дәуірінде цифрлы аударма мәселесі қарқынды даму үстінде. Ғалым Бакеева А.Т: «Цифрландыру кезінде қажетті сөздер мен терминдерді компьютер автоматты түрде өзі орындайтын болса, автоматтандырылған аударма кезінде аудармашы түрлі бағдарламалық жасақтамалар арқылы қосымша ақпаратты іздеумен жеке айналысады. Жоғарыда аталған бағдарламаларға қоса басқа да ақпараттық репозиторийлар мен параллель мәтіндер сақталған бағдарламалық жасақтамалар арқылы жеткіліксіз деңгейде қамтылған лексикалық бірліктерге балама іздеу мүмкіндігіне ие. Мұндай бағдарламаларға мыналарды жатқызамыз: Abbreviations.com, EC Speech Repository, Euroterm bank, Glosbe, Glossary Assistant, Interpreter Training Resources, IATE, Interpret Bank's Glossary Bank, Look up Terminology Management, Multitran, Reverso Context, Terminus, TERM plus, Termincom.kz, Sozdik.kz» атап өтеді [6].

Туризм терминдерін электрондық сөздікте беру әдістері төмендегідей:

1. Корпустық әдіс (Corpus-based approach)

Бұл әдіс нақты мәтіндік материалдарға сүйене отырып, терминдердің контекстік қолданысын анықтауға мүмкіндік береді. Корпустық әдіс әртүрлі типтегі және стильдегі мәтіндер дерекқорларын пайдалану негізінде тілді үйренуге және үйретуге мүмкіндік беретін әдістің бір түрі. А. Fauzi және Suradi еңбегінде онлайн корпус пен электрондық сөздікті біріктіру нәтижесінде студенттердің туризм саласындағы ағылшын тілін меңгеруі жақсарғаны айтылады [7].

2. Көптілді модель (Multilingual approach)

Туризм – халықаралық сала болғандықтан, терминдердің көптілді баламасын ұсыну аса маңызды. А. Авагян ұсынған модель әр тілдегі эквиваленттер мен транслитерация нұсқаларын қамтиды [2].

3. Навигациялық құрылымдау және семантикалық топ құру

Электрондық сөздіктегі ақпаратты семантикалық өрістер мен тақырыптық блоктар арқылы жүйелеу пайдаланушыға қолайлы интерфейс ұсынады. Бұл тәсіл В. Прима зерттеуінде де ұсынылған [1; 70].

4. Интерактив элементтер мен мультимедиа қолданысы

Қазіргі электрондық сөздіктерде дыбыстық жазбалар, бейне контекст және суретті иллюстрациялар қолданылады. Т. Orel Frank еңбегінде

терминдерді үйрету процесінде визуалды элементтердің тиімділігі көрсетілген [8; 149].

5. Қолданушы кері байланысы және жаңарту жүйесі

Электрондық сөздіктегі «crowdsourcing» элементтері арқылы пайдаланушылар жаңа терминдер ұсынуы немесе түзету енгізуі мүмкін. Бұл тәсіл лексикографияда динамикалық дамуды қамтамасыз етеді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері туризм терминологиясының тек тілдік емес, мәдени және кәсіби ерекшеліктерді де қамтитынын көрсетті. Қазақстандық зерттеушілердің еңбектері бұл бағыттағы отандық тәжірибенің дамуына айқын үлес қосып отыр. Көптілді электрондық сөздіктер туризм саласындағы ақпараттық бірізділікті қамтамасыз етудің тиімді тетігі ретінде қарастырылады.

Зерттеу нәтижесінде туризм терминдерін электрондық сөздікке енгізудің тиімді әдістері анықталды. Олар: корпустық және контекстік талдау; көптілді құрылым; навигациялық жүйелеу; интерактив және мультимедиялық элементтерді пайдалану; қолданушылардың кері байланысын енгізу. Бұл әдістерді біріктіру арқылы электрондық сөздік тек анықтамалық құрал емес, сонымен қатар тіл үйренушілер мен мамандар үшін интерактивті оқу-зерттеу платформасына айналады.

Туризм терминдерін электрондық форматта ұсыну қазіргі лексикография мен цифрлық білім беру жүйесінің өзекті бағыты. Мұндай сөздіктер тілдік деректерді жылдам өңдеуге, терминдердің контекстік және көптілді баламаларын дәл беруге мүмкіндік береді. Осылайша, электрондық сөздік тек ақпарат көзі ғана емес, сонымен қатар туризм саласында кәсіби тілдік құзыретті дамытудың тиімді құралы бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Prima, V. Terminological Field «Tourism» in English. Language Teaching Research Quarterly, 14, 12-20.
2. Avagyan, A. Towards Creating a Multilingual Dictionary of Tourist Terms. - CyberLeninka. Том 16. №1, 2022.
3. Атикеева, А., Сальменова С., Основы туризма: Учебное пособие.- Астана: Университет «Туран-Астана», 2023.
4. Кала, Н. С. Comparative analysis of legislation in the sphere of tourism in Kazakhstan and Georgia // ЕҰУ Хабаршысы. Құқық сериясы. - Астана, 2021. №4.
5. Балмагамбетова, Ж. Т., Кәрімбек, А. Е. Туризм саласындағы термин қалыптасу ерекшеліктері // Вестник Торайғыров университеті. Филологиялық серия. – Павлодар, 2020. № 3.
6. Бакеева А.Т. Көптілді терминологиялық базалар және цифрлы аударманың бүгіні мен болашағы. Ресми сайты // <https://termincom.kz/articles/?id=153>

7. Fauzi, A. R. Suradi. Integrating Online Corpus and Online Dictionary to Expand Student's English Vocabulary for Tourism. International Journal of English Language and Teaching (IJIELT). - 2019. - №5 (1).

8. Tina, O. Frank. Model of Tourism Terminology Implementation in Language for Tourism Purposes University Courses. Journal of Languages and Language Teaching. - 2022. - №10(2), 148-160.

ЗАҢ ТІЛІНДЕГІ ТЕРМИНДЕРДІҢ МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Нұрқыз НҰРБАЕВА*

Аңдатпа. Заң тіліндегі терминологиялық дәлдік – құқықтық нормалардың түсінікті және бірізді болуына тікелей әсер ететін лингвистикалық және заңнамалық мәселе. Көптілдік кеңістікте терминдердің қолданылу ерекшелігін ескере отырып, олардың мағынасын дәл беру аударма мен терминология саласындағы маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Бұл мақалада заң тіліндегі терминдердің маңызы, қазіргі кездегі басты мәселелері қарастырылады. Терминологиялық дәлдіктің құқық қолдану тәжірибесіне тигізетін ықпалы сараланып, заң мәтіндерінде терминдер мен терминдік тіркестерді аудару сапасын арттыру жолдары ұсынылады. Сондай-ақ мақалада ғылыми лингвистикалық сараптамаға келіп түскен Заң жобаларының мәтіндерінде кездескен «ремесло» және «ремесленничество», «классификация», «профилактика» және «предупреждение», «отзыв» терминдерінің қазақ тіліндегі баламалары, олардың мағыналық айырмашылығы мен қолданылу ерекшеліктері талданады.

Түйін сөздер: заң терминдері, заң тілі, заңнама, аударма мәселесі.

Abstract. Terminological accuracy in legal language is a linguistic and legislative issue that directly affects the clarity and consistency of legal norms.

Given the peculiarities of the use of terms in the multi-language space, the accurate rendition of their meaning is one of the most important tasks in the field of translation and terminology. This article discusses the importance of terms in legal language and the main contemporary issues related to their usage. The influence of terminological accuracy on law enforcement practice is analyzed, and ways to improve the quality of translation of terms and terminological phrases in legal texts are proposed. The article also provides an analysis of the Kazakh-language equivalents of the terms "remeslo" and "remeslennichestvo", "klassifikatsiya", "profilaktika" and "preduprezhdenie", and "otzyv", as found in the texts of draft laws submitted for scientific-linguistic expertise, detailing their semantic differences and features of use.

Keywords: legal terms, legal language, legislation, the problem of translation.

---

* Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институты, филология ғылымының магистрі, nurkiz_82@mail.ru, ORCID: 0009-0007-3795-6902

Кіріспе

Қоғамдық өмірдің кез келген басқа саласы сияқты заң саласында да қоғамдық қатынастарды реттеу үшін арнаулы терминология қолданылады. Заң лексикасының негізін терминология құраса, ал оның негізгі қорын жоғары заңдық мәртебесі бар заңнамалық актілердегі терминдер құрайды.

«Құқықтық норманың нақтылығы мен лексикалық, мағыналық үйлесімнің болуы – заң терминін өз мәнінде сапалы қолданудың бірден-бір шарты. Заңнамалық-лингвистикалық аспектілер тұрғысынан келіп, ұлттық заңнаманың негізінде заң терминдері қорын қалыптастыру – бүгінгі таңдағы өзекті мәселе. Бұл мәселе – заңнама лингвистикасы саласындағы мемлекеттік тілдің өрісін ашатын, оған басымдық берудің арнасы. Тіл білімінде әлі толықтай зерттелмеген, тілтану ғылымының жаңа бағыты болып табылатын заңнама лингвистикасы тіл мен құқықтық норманың өзіндік үйлесімді арақатынасынан туындайтын сала болса, оның негізгі өзегі – заң терминологиясы, заң тілінің өзіндік стилі» [1; 209].

Негізгі бөлім

Заң ғылымы қалыптастырған ұғыммен тығыз байланысты терминология заң тілінің ерекше сипатын білдіреді. Заң тілінде заң ұғымдары мен терминдері маңызды рөл атқарады. Термин норма шығару практикасындағы символ әрі нормада қамтылған ұғымдарды толық және дәл беру, оны түсіну құралы болып табылады. Сондықтан заңнамада құқық қолданушыға да, басқа да заңды пайдаланушыға да түсінікті термин қолданылуы қажет.

Нормативтік актілерде заң терминдерін пайдалануға қатысты бірқатар талап бар:

«1. Термин бірмағыналы болуы және белгіленетін ұғым мәнін дәл беруі керек, сондықтан полисемантикалық және көнерген сөздерді қолдануға болмайды.

2. Термин жалпыға бірдей белгілі болуы керек, жасанды терминдер жасауға болмайды.». Жалпы заң термині – нормативтік құқықтық актінің мазмұнын қалыптастыратын өзек. Заң терминінің мәніне енетін ұғымдардың бұрыс және нақты емес мағынасы қателіктерге және заңсыз, негізсіз және әділетсіз шешімдер шығаруға алып келеді, сондай-ақ азаматтардың заңға деген сенімін әлсіретеді.

3. Заң терминологиясы тұрақты болуы керек: көнерген терминдерден бас тартып, оларды жаңаларымен алмастырып отыруға болмайды. Бұл процесс кезең-кезеңмен болуы керек.». Дегенмен заң терминологиясы өзгерістер мен түзетулерге ұшырап отырады, мұның кейбірі заң тілін жетілдіру мақсатында нысаналы түрде жасалады. Мәселен, тәуелсіздіктің алғашқы жылдары «акт» термині «кесім», «закондательные акты» тіркесі «заң актілері», «норма» термині «қалып» деп алынса, қазір тиісінше «акт», «заңнамалық актілер», «норма» деп қолданылады.

4. Нормативтік құқықтық актілерде заң терминдерін қолдану кезінде біртұтастықты сақтау керек. Біртұтастық бір ұғымды белгілеу үшін бір терминді қолданудан тұрады, яғни түрлі ұғымдарды белгілеу үшін бір терминді пайдалана беруге жол берілмейді.

5. Кей жағдайларда заң терминдерін нақты түсіндіру үшін олардың жазбаша түсініктемесі қажет. Нормативтік актілерде терминдердің немесе негізгі ұғымдардың анықтамасы жекелеген бөлігінде беріледі» [2].

Елімізде заң көбіне екі тілде қабылданатындықтан, заң шығару процесінде терминологияны аудару, атап айтқанда бастапқы тілдегі терминдердің аударма тіліндегі терминдерге барабар сәйкестігін іздеу, терминнің мағынасын дәл беру мәселесі одан әрі өзекті болып қала береді. Терминологиялық дәлдік заң мәтіндеріндегі ұғымдардың нақты берілуін және екіұшты мағынасы болмауын қамтамасыз етуді қажет етеді. Бұл ретте «аударманың қиындығы аударма тілінде терминнің баламасының болуына немесе болмауына байланысты. Терминнің баламасы болмаған жағдайда экстралингвистикалық және лингвистикалық факторларды (ықтимал сәйкестіктердің референциялық және денотаттық мағынасы, олардың стилистикалық тиесілігі, мәнмәтіндік ортасы, тілдік нормалар, сөздердің үйлесімділігі және т.б. ескере отырып), нұсқамалық сәйкестіктерді мұқият іздеу қажет болады [2].

Заң терминологиясы құқықта ерекше рөл атқарады және оған тікелей әсер етеді, өйткені әр құқықтық норма өзінің адресатына жету үшін тиісті тілдік құралдардың көмегімен беріледі. Заң терминологиясын аудару оңай шаруа емес, терминді дұрыс таңдау түсініссіздікке, тіпті теріс салдарға алып келуі мүмкін. Мәселен, 2025 жылы ғылыми лингвистикалық сараптамаға келіп түскен «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне денсаулық сақтау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Заңы жобасының 61) тармақшасының он бірінші абзацында және 62) тармақшасының он екінші абзацында «закупа единым дистрибьютором лекарственных средств и медицинских изделий, поставляемых международными организациями, учрежденными Генеральной ассамблеей Организации Объединенных Наций, и (или) преквалифицированных Всемирной организацией здравоохранения» деген нормада «преквалифицированных» деген сөз «алдын ала біліктілік берген» деп аударылған. Норманы аудару барысында қызметкердің нақты жұмыс түрін орындауға деген кәсіби дайындық дәрежесін білдіретін «біліктілік» сөзі белгілі бір субъектіге емес, объектіге, атап айтқанда дәрілік заттар мен медициналық бұйымдарға қатысты қолданылып, қатеге жол берілген. Жалпы аталған нормадағы «преквалификация лекарственных средств и медицинских изделий Всемирной организацией здравоохранения» ұғымы дәрілік заттар мен медициналық бұйымдардың сапасын, қауіпсіздігін және тиімділігін бағалау үшін Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы көрсететін қызметті білдіреді. Сондықтан аталған сөзге «терең саралаудан өткізген» деген тіркес балама болады.

Заң терминдерін аудару кезінде қате жіберу және оны дәл бермеу үлкен жауапкершілікті талап етеді. Ұғымдарды атау кезінде мазмұны жағынан бірдей заң терминін таңдаудағы қателік заң мәтінінің мазмұнын түсінбеу ғана емес, сол немесе өзге нормативтік ұғымдарды құқықтық тұрғыдан қолдану ерекшеліктерін түсінбеу салдарына әкеп соғады. Сондықтан заң мәтіндерін

аудару ісін көбіне заң мәтінін аударуға маманданған, заң білімі немесе заң мәтіндерін аударуда едәуір тәжірбиесі бар заңгерлер мен кәсіби аудармашылар атқаруы қажет. Әйтпесе, мына сынды қателер заң шығару жұмысы барысында толастамайды.

Қазақ тілінде, оның ішінде заңнама тілінде кейбір терминдер орныққанына қарамастан, заң шығару жұмысы барысында Заң жобасын әзірлеушілер терминдерді дұрыс қолданбай жататын жайттар көптеп кездеседі. Мәселен, жоғарыда аталған Заң жобасының қазақ тіліндегі мәтінінде «профилактика» терминін аудару кезінде орыс тіліндегі «предупреждение» сөзінің баламасы болып табылатын «алдын алу» сөзі қолданылған.

«Профилактика» және «предупреждение» сөздерінің шығу тегі әртүрлі. «Предупреждение» (ескерту, алдын ала сақтандыру) – «предупредить» (алдын ала хабарлау, күні бұрын сақтандыру, шаралар қабылдау) етістігінің мағынасы бойынша дара әрекетті білдіретін орыстың сөзі, ал «профилактика» (сақтандыру шараларының жиынтығы) гректің πρόφύλακτικός – сақтандыру деген сөзінен шыққан» [3; 52].

«Профилактика» ұғымы ғылым мен техниканың көптеген саласында кең таралған. Медицинада профилактика аурулардың пайда болуы мен дамуының алдын алуды білдіреді. «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» 2020 жылғы 7 шілдедегі Қазақстан Республикасы Кодексінің 1-бабының 207) тармақшасына сәйкес «профилактика – аурулардың пайда болуының, аурулардың ерте сатыларда өршуінің алдын алуға және өршіп кеткен асқынуларды, ағзалар мен тіндердің зақымдануын бақылауға бағытталған медициналық және медициналық емес іс-шаралар кешені» [4].

«Профилактика» әртүрлі сипаттағы шаралар жиынтығы ретінде, ал «предупреждение» белгілі бір субъектілердің өз құзыреті шегіндегі қызметі ретінде айқындалады. Осылайша медицинадағы «профилактика» мен «предупреждение» арасындағы негізгі айырмашылық: «профилактика» іс-шаралардың кең спектрін және медициналық емес аспектілерді де қамтиды, ал «предупреждение» ауруларды болғызбау бойынша нақты шараларға бағытталады. Сондықтан Заң жобасының мәтінінде терминнің мағынасын дәл беру мақсатында «профилактика» сөзін сол күйінде аудармай қалдыру, ал «предупреждение» терминіне балама ретінде «алдын алу» сөзін қолдану қажет деп пайымдаймыз.

Заң мәтінінде әрбір сөздің бір лексикалық мағынасы болуы, яғни бір мәнді болуы керек және сол бір ұғымды бірдей атауы керек. Басқаша айтқанда, бір сөз – бір ұғым ережесі сақталуы, бір заңның шеңберінде көп мағыналы сөздерді, омонимдерді және барабар синонимдерді қолдануға жол берілмеуі керек.

Заң терминдерінің қолданылуына қатысты тағы бір мысал ретінде «отзыв» терминін алсақ. «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы жобасында «отзываться» етістігінен туындайтын «отзыв» термині

қолданылған. Барлық жағдайда бұл термин бір нәрсенің – өкілеттіктің, мәртебенің немесе құқықтың ресми түрде тоқтатылуын білдіреді. Мысалы:

1) «отзыв депутата» – сайлаушылардың бастамасы бойынша депутаттың өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтату;

2) «отзыв лицензии» – бұрын берілген лицензияны кері қайтарып алу;

3) «отзыв работника из отпуска» – өндірістік қажеттілікке байланысты жұмыскердің демалысын оның жазбаша келісімімен ұзу, яғни ақы төленетін еңбек демалысын ресми (уақытша немесе толық) тоқтату.

Үш жағдайда да «отзыв» термині нормативтік шешіммен ресімделген ресми, заңды әрекет болып табылады және құқықтардың, өкілеттіктердің немесе мәртебенің және т.б. жойылуын білдіреді. Қазақ тілінде ол мәнмәтінге қарай әртүрлі аударылады, мағына бір әмбебап сөз арқылы емес, әртүрлі сөз тіркестері арқылы дәлірек беріледі.

Орыс тілінде «отзыв» – бірнеше мағынасы бар әмбебап сөз. Ал қазақ тілінде іс-қимылдың мәнін дәл көрсету үшін (қайтару, айыру, күшін жою және т.б.) заң мәнмәтініне қарай әрбір мағына үшін өз нұсқасы таңдалады.

Қолданыстағы заңнамалық актілерде «отзыв лицензии» деген тіркесте «отзыв» терминінің баламасы ретінде «кері қайтарып алу» нұсқасы, «отзыв работника из отпуска», «отзыв депутата» деген тіркестерде «кері шақырып алу» нұсқасы қолданылады. Бұл ретте «отзыв депутата» деген ұғым депутатты мандатынан мерзімінен бұрын айыруды білдіретіндіктен, неғұрлым дәл және заң тұрғысынан дұрыс «депутат мандатын кері қайтарып алу» деген тұжырымды қолдану орынды болады деп ойлаймыз.

Сонымен қатар лингвистикалық сараптамаға келіп түскен «Қолөнер қызметін дамыту туралы» Қазақстан Республикасының Заңы жобасының мәтінінде «ремесленничество» термині «қолөнер» және «қолөнершілік» деген екі нұсқада қолданылған. Бұл жағдайда осы сөздердің мағынасы барабар емес екенін ескеру маңызды, өйткені «қолөнер» сөзі – «ремесло» терминінің баламасы, оларды қолдану мәнмәтінге қарай ерекшеленуі керек.

Орыс тіліндегі «ремесло» және «ремесленничество» терминдерін бір мәтінде қолдану кезінде олардың мағыналық және стилистикалық ерекшеліктерін сақтау – аудармашылар үшін өзекті мәселе. Бұл ұғымдарды дұрыс қолдану тек тілдік дәлдік үшін емес, сонымен қатар тарихи-мәдени және әлеуметтік мазмұнды бұрмалаусыз жеткізу үшін де маңызды.

Ең алдымен, «ремесло» және «ремесленничество» ұғымдарының мағынасын ажыратып алу керек. Екі термин де қол еңбегімен және шеберлікпен байланысты, бірақ әртүрлі мағыналық және функционалдық жүктемесі бар.

«Қолөнер – қарапайым еңбек құралдарының көмегімен қажетті әр түрлі бұйымдар жасайтын қол өндірісі» [5]. Қолөнер – адамның жеке шығармашылығы мен шеберлігі арқылы жасалатын, негізінен тұрмыстық, сәндік, көркем және ұлттық мәдениетке қатысты бұйымдарды, жеке адамның кәсіби іс-әрекетін, дағдысын сипаттайтын ұғым. Бұл термин тарихи, мәдени және эстетикалық мағынада жиі қолданылады. Қолөнер арқылы халықтың рухани мұрасы, ұлттық құндылықтары мен дәстүрлері көрініс табады.

Қазақтың төл өнері – мол өнер, оны бірнеше салаға бөлуге болады, мысалы:

- зергерлік өнер – металды өңдеу және әшекей бұйымдарын жасау;
- тоқыма өнері – киізден, жүннен, жіптен түрлі бұйымдар жасау;
- тері және былғары өңдеу – былғарыдан аяқ киім, белбеу, қамшы, ат әбзелдерін және т.б. жасау;
- ағаш өңдеу – ыдыс-аяқ, үй жиһаздарын жасау және т.б.

«Қолөнершілік – з а т. Қолөнермен айналысушылық» [5], белгілі бір кәсіби дағдыларды меңгеріп, бұйымдарды өндірістік мақсатта жасауға бағытталған қызмет. Бұл термин, әдетте, экономикалық немесе кәсіпкерлік мәнмәтінде қолданылады, яғни қолөнершілік белгілі бір салада кәсіби қызмет атқару дегенді білдіреді. Қолөнершілік көбінесе жеке кәсіппен айналысатын адамдардың қызметін сипаттайды. Оған:

- шеберлер – әртүрлі бұйымдарды жасауға арналған шеберханаларда жұмыс істейтін адамдар;
- шағын өндіріс – кішігірім цехтар немесе жеке шеберханалардағы қолөнершілердің кәсібі жатады.

Қолөнершілер өздерінің өнімдерін жергілікті базарларда сату арқылы табыс тапқан. Сонымен қатар олар көбінесе өздерінің қолөнер бұйымдарын әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жасаған, осылайша «қолөнершілік» әлеуметтік және экономикалық мағынада үлкен рөл атқарған. Демек «ремесленничество» термині тек өнімді жасау процесін ғана емес, сонымен қатар шағын өндірістер мен отбасылық шаруашылықтар шеңберінде туындайтын қоғамдық қатынастар жүйесін де қамтиды. Сондықтан жасалу құрылысы жағынан «егіншілік», «мақташылық», «тоқымашылық» деген және т.б. сөздерге ұқсас қазақтың «қолөнершілік» сөзі «ремесленничество» терминінің мазмұны мен сипатын дәл береді.

Заң жобасын аудару барысында терминге қатысты кездесетін қиындықтардың бірі – заң тіліндегі кейбір терминдердің терминологиялық комиссияның сүзгісінен өтпегені, бекітілмегені. Бұл заң шығарушы органды терминді қалауынша аударып, дұрыс қолданбауына, сондай-ақ Заң жобасына ғылыми лингвистикалық сараптама жүргізетін маманның бір терминнің айналасында көп ізденіс жасап, терминнің баламасын іздеу жұмысымен айналысуына алып келеді. Айталық, «Материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы жобасында «носител ь нематериального культурного наследия» деген ұғым «материалдық емес мәдени мұра мұрагері» деп аударылған. Мұнда «держатель» терминінің аудармасы ретінде орыс тіліндегі «наследник» терминінің баламасы болып табылатын «мұрагер» сөзі қолданылған. Бұл ретте терминге тікелей аударма ретінде «жеткізуші» сөзі балама бола ма немесе сөздің түпкі мағынасына зер салсақ, «ұстаушы», «ұластырушы», «дәріптеуші» деген сөздердің бірі балама бола ма деген сұрақ туындайды. Дегенмен аталған термин оның этнолингвистикалық сипатына үңіле отырып, бір мақалаға арқау болардай жан-жақты зерделеуді, пысықтап, терминологиялық комиссияның қарауына ұсынуды қажет еді.

Бұл ретте мынаны да ескеру керек, «Ана тілімізде орнықты заң фраземасын қалыптастыру, яғни тұрақты тіркестердің дұрыс қолданылуы мен өз мәнінде орнығуы шығармашылық көзқарасты талап етеді. Ал шығармашылық көзқарас дегеніміз – әрбір сөз бірлігінің мәтіндегі қолданылу ерекшелігіне, оның құқықтық нормамен мағыналық үйлестігіне егжей-тегжелі зер салу, керек болса әрбір сөз бірлігі ұғымының этимологиясын, түптамасын зерделеу. Түптеп келгенде өміріміздің әр саласында тілімізді таза қалпында қолданудың іргелі ізденістері – рухани қазынамыз, ата-бабадан, ғасырлар қойнауынан бізге жеткен ұлы да қасиетті мұрамыз тілімізді жаңа кезеңдердің талабымен үйлестіре жетілдірудің аясында жүзеге асырылуы тиіс» [6; 93].

Ғылыми терминологияның маңыздылығы туралы К. Аханов былай дейді: «ғылым мен техникада терминдердің мәні күшті. Ғылым мен техниканың белгілі бір саласын меңгеру үшін сол салаға тән терминдердің мағынасын, ғылыми мәні мен білдіретін ұғымын жете түсіну қажет» [7; 91]. Сол сияқты заң терминдерін меңгеру, оның дефинициясын анықтап алу, дәлдік, жүйелілік, дара мағыналық сияқты қасиетін ескеру құқықтық нормаларды нақты, айқын беру үшін қажет.

Қорытынды

Қорыта келгенде, «тіл – бұл өзіндік бір құрылыс материалы. Берік материалдан жақсы немесе жаман үй салуға болатыны сияқты тілден де мінсіз немесе жетілмеген құқықты жасауға болады.». Заң қаншалықты мінсіз, белгілі бір дәрежеде қаншалықты айқын және дәл болатыны тілге, оның даму деңгейіне байланысты» [8; 20]. Яғни тілдің маңызды саласы болып табылатын терминологияны заң тілінде, атап айтқанда Заң жобаларын аудару кезінде ұлттық, тілдік ерекшеліктерін ескере отырып, тиімді, жүйелі қолдану, терминдік тіркестердің баламасын дәл беру заң сапасының жақсаруына бірден-бір себепші болады.

Осы мақсатта заң терминологиясының сапасына қойылатын талаптарды арттыру, бекітілмеген заң терминдерін терминология комиссиясының қарауына ұсыну және қолданыстағы терминдерді жетілдіру, терминологиялық сөздіктер мен базаларды жаңарту бойынша үлкен жұмыс жүргізілу қажет. Осылайша заңнаманың сапасын арттырудың маңызды факторы болатын, заң мен тіл ғылымы бойынша бірлескен үйлесімді жұмыс атқарылуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Айымбетов М.А. Заңнама термині: нақтылық және үйлесімділік. Қазақстан Республикасы Заңнама институтының жаршысы. № 2 (47) 2017. – 242 б.
2. Кузнецова О.Г. Лексический компонент юридического дискурса https://www.elibrary.ru/download/elibrary_48316956_46479775.pdf
3. Кожуховский Е.С. Понятия и соотношение категорий «профилактика» и «предупреждение». Алтайский юридический вестник. № 3 (31) 2020 г. – с. 174.

4. «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» 2020 жылғы 7 шілдедегі Қазақстан Республикасының Кодексі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000000360> (қаралған күні: 16.10.2025 ж.).
5. Sozdikqor.kz ресми сайты // <https://sozdikqor.kz/about>
6. Айымбетов М.А. Заңнама терминдерінің тұрақты тіркестік сипаты. Қазақстан Республикасы Заңнама институтының жаршысы, № 1 (42) 2016 ж. – Б. 148.
7. Ашинова К.А. Салалық терминдер табиғаты / ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, №1(131). 2011. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/650>
8. Чинарян Е.О. Язык как средство выражения правовой мысли. Особенности языка законодательства // <https://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-kak-sredstvo-vyrazheniya-pravovoy-mysli-osobennosti-yazyka-zakonodatelstva/viewer>

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТЕРМИНОГРАФИЯСЫНДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ СӨЗДІКТЕРДІҢ МАҢЫЗЫ

Гульзада НУРЖАНОВА*

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ терминографиясының даму үрдістері мен ақпараттық сөздіктердің маңыздылығы қарастырылады. Ақпараттық технологиялардың тіл саласына енгізілуі қазақ тіліндегі терминологиялық бірізділікке ықпал ететіні дәлелденеді. Электронды және онлайн форматтағы сөздіктердің қызметі, артықшылықтары мен кемшіліктері сараланып, терминологиялық платформалардың қазіргі жай-күйіне талдау жасалады. Мақалада қазіргі қазақ терминографиясындағы ақпараттық сөздіктердің маңызына жан-жақты талдау жасалған.

Түйін сөздер: терминография, терминология, ақпараттық сөздік, электрондық сөздік, онлайн платформа, Termincom.kz, Sozdikqor.kz, қазақ тілі.

Abstract. The article examines the development trends of asp Kazakh terminography and the significance of informational dictionaries. It is demonstrated that the introduction of information technologies into the field of linguistics contributes to terminological consistency in the Kazakh language. The article provides a comprehensive analysis of the significance of informational dictionaries in contemporary Kazakh terminography.

Keywords: The functions, advantages and disadvantages of electronic and online dictionaries are analyzed, Termincom.kz, Sozdikqor.kz, kazakh language.

---

* «Халықаралық Цифрлық Технологиялар, Сәулет және Құқық» колледжінің қазақ тілі мен әдебиеті пәні оқытушысы, бюджеттік-гуманитарлық бөлімінің меңгерушісі, nurzhanova.73@mail.ru

Кіріспе

XXI ғасыр – цифрлық технологиялар мен жаһандану дәуірі. Бұл үрдістер қоғамның барлық саласына, соның ішінде тіл саясаты мен терминологияға да әсер етіп отыр. Тілдің өміршеңдігін қамтамасыз ететін маңызды салалардың бірі – терминология, ал оны жүйелеп, реттеп отырушы сала – терминография. Соңғы жылдары қазақ терминологиясында ақпараттық сөздіктердің маңызы ерекше арта түсті. Электронды сөздіктер мен онлайн платформалар мамандарға да, көпшілікке де тілдік білім көзіне айналды.

Қазақ тіліне жаңа ғылыми-техникалық ұғымдарды дұрыс енгізу, оларды бейімдеп қолдану үшін нақты, бірізді және заманауи талаптарға сай терминологиялық сөздіктер қажет. Осы орайда ақпараттық сөздіктердің мүмкіндіктері мен оларды тиімді пайдалану мәселесі өзекті болып отыр.

Терминологиялық бірізділікті қамтамасыз ету, салалық ұғымдарды дұрыс беру және тіл мәдениетін сақтау – осының бәрі қазіргі қазақ терминографиясының басты міндеттері.

Терминография – белгілі бір ғылым, техника, өнер саласына қатысты терминдерді жинақтап, жүйелеп, арнайы сөздіктер мен анықтамалықтар түрінде ұсынатын лингвистикалық сала [1]. Терминография тек тіл мамандарына ғана емес, түрлі сала өкілдеріне де аса қажет, себебі әрбір ғылыми бағыт өзіне тән терминологиялық жүйемен жұмыс істейді.

Негізгі бөлім

Өзге тіл білімдеріндегі терминологиялық сөздіктерді шығару, терминдерді реттеу, бірізге түсіру, үйлестіру жұмыстарының теориясы мен тарихына зер салсақ, бұл мәселелер терминография саласының ауқымында қарастырылып, терминологиялық сөздіктердің құрылымы мен жүйесіне қатысты теориялық, тәжірибелік мәселелер түрлі дәрежеде өз шешімін тауып жатады [2]. Қазақ ғылымының тарихында терминологиялық сөздіктер шығару ісі лексикографиялық сөздіктерге қойылатын талаптар деңгейінде шығарылып, терминдерді сөздіктің түрлерінде беру барысында термин табиғатының өзіндік ерекшеліктері ескерілмей, қазақ терминографиясы теориясының тарихында анықталмай, тиісті дәрежеде зерттелмей келгендігі де дау туғыза қоймайтын шындық.

Қазақ терминографиясының дамуы тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде қарқын алды. Бұған себеп – ұлттық тілдің мәртебесін арттыру, мемлекеттік тілді ғылым мен білім, технология салаларында кеңінен қолдану қажеттілігі.

Қазіргі таңда қазақ терминографиясы терминологиялық саясаттың маңызды бөлігіне айналды.

Бұл бағытта атқарылатын жұмыстар қатарында: жаңа терминдерді жасау; бар терминдерді сараптау; терминдерге ғылыми-лингвистикалық талдау жасау; салалық терминдерді біріздендіру; терминдерді ақпараттық жүйеге енгізу [3].

Мемлекеттік тіл ретіндегі қазақ тілі өзінің ғылыми және техникалық әлеуетін арттыруы тиіс. Осы мақсатта заманауи терминография ақпараттық технологиялармен тығыз байланыста болуы қажет.

Ақпараттық сөздіктер дегеніміз – цифрлық (электрондық) түрде жасалған, желіде немесе арнайы платформаларда ұсынылатын лексикалық-терминологиялық ресурстар. Бұл сөздіктердің дәстүрлі қағаз нұсқаларынан басты артықшылығы – үнемі жаңарып отыруы, тез іздеу мүмкіндігі және интерактивтілігі [4].

Қазіргі таңда қазақ тіліндегі ең танымал ақпараттық сөздік түрлері:

Электрондық сөздіктер – сөздердің, терминдердің немесе мәтіндердің мағынасын цифрлық форматта түсіндіретін немесе аудармасын беретін арнайы бағдарламалар немесе онлайн жүйелер. Олар дәстүрлі қағаз сөздіктерден айырмашылығы – қолжетімділігі, жылдам іздеу мүмкіндігі және интерактивті функцияларымен ерекшеленеді.

Мысалы, электрондық сөздіктер clip book, PDF, e-book форматтарындағы сөздіктер.

1. Электрондық сөздіктердің түрлері:

Түсіндірме сөздіктер:

– Сөздердің мағынасы мен қолданылуын түсіндіреді.

Мысалы: Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (электронды нұсқасы).

Аударма сөздіктер.

– Бір тілден екінші тілге аудару үшін қолданылады.

Мысалы: Kazakh-English Dictionary, Google Translate.

Терминологиялық сөздіктер.

– Белгілі бір саланың (медицина, заң, техника т.б.) терминдерін түсіндіреді.

Орфографиялық және орфоэпиялық сөздіктер.

– Сөздердің дұрыс жазылуы мен айтылуын көрсетеді.

Энциклопедиялық сөздіктер.

– Сөзге немесе атауға байланысты толық ақпарат береді.

Электрондық сөздіктердің артықшылықтары:

- Жылдам іздеу мүмкіндігі;
- Кез келген құрылғыда (компьютер, смартфон) қолдануға болады;
- Тұрақты жаңартылып отырады;
- Дыбыстық сүйемелдеу (айтылуын тыңдау);
- Автоматты оқыту және жаттығу функциялары (кейбір сөздіктерде).

Танымал электрондық сөздіктер:

- sozdik.kz — Қазақша-орысша және орысша-қазақша онлайн сөздік;
- glosbe.com — Көптілді аударма платформасы;
- [ABYY Lingvo](http://ABYY.Lingvo) — Кәсіби аударма сөздігі;
- Google Translate — Көп тілге автоматты аударма;
- Multitran.ru — Орыс тілді кәсіби аударма сөздігі;

2. Онлайн платформалар:

Termincom.kz – ҚР Үкімет жанындағы Республикалық терминология комиссиясының ресми сайты. Мұнда бекітілген терминдер тізімі, аудармалар мен қоғамдық талқылау ұсыныстары бар [5].

Sozdikqor.kz – Қазақстан Республикасының Ұлттық сөздік қоры. Бұл платформада 15 миллионнан астам сөздік бірліктер мен тіркестер бар [6].

Atau.kz – жаңа термин ұсыну, пікір білдіру, ономастикалық сараптама жүргізу алаңы [7].

Tilqural.kz – тілді үйренуге, жазылым мен оқылымды дамытуға бағытталған веб-платформа, терминдер де қамтылған [8].

3. Мобильдік қосымшалар:

Кейбір сөздіктер мобильді форматта да қолжетімді (мысалы, Kazakh Dictionary, Sozdik.kz ҚОСҰмобильді нұсқалары).

Электронды сөздіктердің тағы бір ерекшелігі – салааралық байланысты жеңілдетуі. Мысалы, медицина, заң, техника салаларында арнайы лексика жиі қолданылады және бұл терминдер дұрыс аударылмаса, мағынасы бұрмалануы мүмкін. Сондықтан мұндай сөздіктер тек тілшілерге емес, практик-мамандарға да қажет.

Терминологияны біріздендірудегі ақпараттық сөздіктердің рөлі.

Қазақ терминологиясында бірізділік – ең күрделі мәселелердің бірі. Бір ұғымға бірнеше балама ұсынылуы – ғылыми және ресми құжаттарда шатасуға алып келеді. Осы тұрғыдан алғанда, ақпараттық сөздіктер үлкен рөл атқарады.

Ақпараттық сөздіктер:

- Терминнің бір ғана нұсқасын ұсына отырып, стандарт қалыптастырады;
- Терминдердің дұрыс жазылуын, мағынасын, қолдану аясын көрсетеді;
- Терминдерге лингвистикалық сипаттама береді (фонетикалық, морфологиялық, семантикалық);
- Пайдаланушыларға кері байланыс жасауға мүмкіндік береді (пікір қалдыру, балама ұсыну);
- Терминдердің қай жылы, қандай салада бекітілгенін, қай ғалым немесе мекеме ұсынғанын көрсетеді.

Мысалы, **«Information Science» (ақпараттану / информатика саласындағы түсінік)**. Бұл термин XX ғасырдың орта-шамасында қалыптасты. Мысалы, ғалым **Jason Farradane** 1950-жылдары “information science” терминін қолданған [9]. Сонымен бірге, американдық құжаттану институты (American Documentation Institute), саланы кеңейту кезеңінде “information science” атауына ауысты (1968 жылы) [10].

«Атаулар сөздігі» және қазақ терминологиясы саласындағы терминдердің бекітілуі.

1931 жылы «Атаулар сөздігі» алғашқы терминологиялық сөздік ретінде 5000 таралыммен жарияланған [11].

Сол сөздікте қазақ тіліндегі ғылыми және техникалық салалардың терминдері жинақталған [12].

Түрлі салалық терминдер кейіннен республикалық терминологиялық комиссиялардың бекітуімен ресми түрде бекітілген [13].

«Терминология» сөзі және ұғымы.

Терминология (яғни, терминдердің жүйесі, олардың жасалуы мен қолданылуы) лингвистика мен филология саласында әу бастан қарастырылған [14].

Қазақ ғылым тілінде терминология мәселесі алғаш рет 1924 жылы Орынборда өткен Қазақ ғылыми қызметкерлерінің бірінші съезінде көтерілген.

Сол съезде терминологияны қалыптастыру қағидаттары талқыланған, баяндамашы ретінде Елдес Омарұлы болған деп көрсетіледі [15].

Мұндай функционалдық мүмкіндіктер салалық мамандарға да, аудармашыларға да, журналистер мен оқытушыларға да көмекші құрал бола алады.

4. Терминқорды қалыптастырудағы қазіргі жобалар мен бастамалар.

Қазіргі таңда Қазақстанда бірнеше ірі терминологиялық жоба жүзеге асырылуда.

Мысалы:

Termincom.kz – Мұнда 40 мыңнан астам термин бекітіліп, салалар бойынша жіктелген. Терминдердің қай жылы бекітілгені, қандай құжатта қолданылғаны көрсетіледі.

Sozdikqor.kz – Ұлттық сөздік қорында сөздер мен тіркестер, олардың қолданыс жиілігі, аудармалары мен фразеологиялық тіркестері ұсынылған. Бұл ресурс тілдің шынайы қолданысын көрсетеді.

Tilqural.kz – Оқу мен тестілеу арқылы қазақ тілін үйренуге мүмкіндік беретін платформа. Мұнда терминдердің қолданылу мысалдары да жиі кездеседі.

Бұл – қазақ тілін үйретуге бағытталған инновациялық платформалар. Мұнда да салалық терминдер жиі қолданылады және сөздіктер интеграцияланған.

5. Ақпараттық сөздіктердің артықшылықтары мен кемшіліктері.

Артықшылықтары: қолжетімділік – кез келген уақытта, кез келген құрылғыдан қолжетімді; жаңартылу мүмкіндігі- уақыт өте келе жаңарып, толықтырылып отырады; пайдаланушыға ыңғайлылығы- тез іздеу, түсінікті интерфейс; интерактивтілік- кері байланыс, пікір қалдыру, ұсыныс беру мүмкіндігі.

Кемшіліктері: бірізділік мәселесі – әртүрлі платформаларда бір терминнің бірнеше нұсқасы қатар жүруі мүмкін; сапа бақылауы- барлық ұсынылған терминдер ғылыми негізде бекітілмеуі мүмкін; кері байланыстың аздығы- кейбір платформаларда пайдаланушылар белсенді емес; интернетке тәуелділік-электронды сөздіктерге қол жеткізу үшін интернет қажет.

Қорытынды

Қазіргі қазақ терминографиясында ақпараттық сөздіктер – тіл дамуының қозғаушы күші. Олар тек тілді бейімдеуге емес, оны ғылым тілі ретінде қалыптастыруға мүмкіндік береді. Терминологиялық платформалар мен электронды сөздіктер арқылы тілдің ақпараттық кеңістіктегі ауқымы кеңейіп, заманауи талаптарға сай бейімделіп келеді.

Осы үрдісті тұрақты дамыту, терминологияны жүйелеу, сапалы сараптамалық ортаны қалыптастыру – қазақ тілінің ғылым тіліне айналуының алғышарты. Сондықтан ақпараттық сөздіктер мен электрондық лексикографияны одан әрі жетілдіру – маңызды әрі стратегиялық бағыт.

Алдағы уақытта бұл сөздіктерді жетілдіру, сапасын арттыру, пайдаланушылармен байланысты күшейту – қазақ терминологиясы үшін стратегиялық маңызды қадам болмақ. Сондықтан терминография мен цифрлық лексикография бағытында жүйелі, ғылыми негізделген, ашық және қолжетімді жұмыс жүргізу – уақыт талабы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аманжолов А. Қазақ терминологиясы және тіл саясаты. – Алматы, 2010.
2. Әбдірәсілов Е. Қазақ терминографиясының жүйесі. – 2005. – 208 б.
3. Құрманбайұлы Ш., Исакова С., Мизамхан Б. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі. – Алматы, 2019. – 596 б.
4. Құсайынов А.Қ., ж.ред.басқ. Қасымбеков М.Б. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. – Алматы, 2014. – 452 б.
5. Termincom.kz ресми сайты // <https://termincom.kz>
6. Sozdikqor.kz ресми сайты // <https://sozdikqor.kz>
7. Atau.kz ресми сайты // <https://atau.kz>
8. Tilqural.kz ресми сайты // <https://tilqural.kz>
9. Isko.kz ресми сайты // https://www.isko.org/cyclolis?utm_source.
10. Isko.kz ресми сайты // https://www.isko.org/cyclo/lis?utm_source
11. Adiletportal.kz ресми сайты // <https://adilet.zan.kz/kaz/search/docs/va=%D0%9A%D0%97%D0%90%D0%9A>
12. Adiletportal.kz ресми сайты // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2200000176>
13. Тоғанбек А. Қоғамдағы ұлттық тілдің мәртебесі // <https://egemen.kz/article/371703-qoghamdaghy-ulttyq-tildinh-martebesi>
14. Қайдар Ә. Тіл – ғұмыр. Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы, 2018. – 360 б.
15. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы, 2014. – 952 б.

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ТЕРМИНОГРАФИЯ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ РЕСУРСТАР: ТЕРМИНДЕРДІ СТАНДАРТТАУДЫҢ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕРІ

Аягүл ОМАРОВА*

Андатпа. Цифрлық ресурстар мен жасанды интеллект технологияларының ықпалы электрондық терминографияның жаңа мүмкіндіктерін айқындады. Атап айтқанда, терминдердің синонимдік, будан және вариативтік нұсқаларын автоматты түрде анықтау, ұлттық және

---

* А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Терминология орталығының кіші ғылыми қызметкері, akotyaomarova@gmail.com

халықаралық стандарттармен салыстыру, контекстуалдық талдау жүргізу сияқты міндеттер заманауи терминологиялық жұмыстардың ажырамас бөлігіне айналды. Мақалада электрондық терминография мен цифрлық ресурстарға талдау жасалып, жан-жақты саралау жұмысынан өтеді. Терминдерді стандарттаудың жаңа мүмкіндіктері қарастырылады.

Түйін сөздер: электронды терминография, цифрлық ресурстар, термин, терминдерді стандарттау.

Abstract. The impact of digital resources and artificial intelligence technologies has revealed new opportunities in electronic terminography. In particular, tasks such as automatically identifying synonymic, derived, and variant forms of terms, comparing them with national and international standards, and conducting contextual analysis have become an integral part of contemporary terminological work. This article analyzes electronic terminography and digital resources through a comprehensive review. Furthermore, new possibilities for standardizing terminology are examined.

Keywords: electronic terminography, digital resources, term, terminology standardization

Кіріспе

Қазіргі таңда терминология саласында екі қолданбалы (практикалық) бағыт – терминография және терминдерді стандарттау бойынша зерттеулер басымдық алып отыр [1]. Бұл бағыттар терминологиялық қорды жинақтау, сипаттау және нормалаудың ғылыми-тәжірибелік негізін қалыптастырады. Осы екі бағыттың тоғысында пайда болған электрондық терминография мен цифрлық ресурстар терминдерді жинақтау, жүйелеу және стандарттау ісіне жаңа серпін беріп отыр.

Цифрлық технологиялардың дамуы нәтижесінде дәстүрлі терминографиялық үдерістер электрондық форматқа көшіп, терминологиялық деректерді көпдеңгейлі талдау, автоматтандырылған іздеу, семантикалық байланысты визуалдау және ұлттық стандарттармен сәйкестендіру сияқты жаңа мүмкіндіктерге жол ашты.

Цифрлық ресурстар мен жасанды интеллект технологияларының ықпалы электрондық терминографияның жаңа мүмкіндіктерін айқындады. Атап айтқанда, терминдердің синонимдік, будан және вариативтік нұсқаларын автоматты түрде анықтау, ұлттық және халықаралық стандарттармен салыстыру, контекстуалдық талдау жүргізу сияқты міндеттер заманауи терминологиялық жұмыстардың ажырамас бөлігіне айналды.

Осы тұрғыдан алғанда, электрондық терминография мен цифрлық ресурстарды интеграциялау — қазіргі кезеңдегі терминдерді стандарттаудың инновациялық бағыты, ал олардың тиімді қолданылуы ұлттық терминологиялық жүйенің сапасын арттыруға, ғылыми тілдің дамуын жеделдетуге мүмкіндік береді.

Негізгі бөлім

Терминологиялық стандарт – құқықтық құжат, оның негізі міндеті – терминдердің қолданылуын заңнамалық тұрғыдан бекіту. Ал заңнамалық тұрғыдан бекітілген терминдерді пайдалану міндетті болып табылады, демек терминнің бірнеше жарыспа нұсқалары болмайды, тек заңнамада бекітілген нұсқасы ғана болады деген сөз. Бұл, әрине, терминдерді бір дерекқорға жинақтап, сол арқылы кез келген салада тек бір бекітілген нұсқаны қолдануға мүмкіндік береді. «Терминдерді стандарттау терминологиядағы кемшіліктерді жоюға көмектеседі және офлайн және онлайн форматтардағы үшін терминологияның қолжетімділігін арттырады» [2]. Біз мұндағы «кемшіліктер» дегенді терминдердің жарыспа нұсқалары мен синонимдерінің көптігі, көпмағыналылығы, ал «онлайн және офлайн формат» дегенді стандартталған терминдердің терминологиялық дерекқорының қолжетімділігі деп түсінеміз.

Еуропа елдері терминологияны стандарттауды өткен ғасырдың басында-ақ бастап кеткен еді. Соның айқын үлгісін төмендегі кестеден көруге болады:

1906	Англия-Швейцария	International Electrotechnical Commission (IEC) ұйымы	Электротехника саласындағы терминдер мен белгілерді стандарттау ісін бастаған алғашқы халықаралық ұйым.
1910-1920	Германия, Австрия	Техникалық терминдерді стандарттау жөніндегі алғашқы ұлттық комитеттердің құрылуы	Өнеркәсіп пен инженерия салаларында терминдерді біріздендірудің жүйелі кезеңі басталды.
1926	Германия	DIN Terminology Committee (Deutsches Institut für Normung) комитетінің құрылуы	Алғашқы ресми неміс терминологиялық стандарттар (DIN 2330, 2331 және т.б.) әзірленді; болашақ ISO қағидаттарының негізі қаланды.
1931	Австрия	Эйген Вюстер (Eugen Wüster) «Internationale Sprachnormung in der Technik, besonders in der Elektrotechnik»	Терминдерді стандарттау теориясының алғашқы ғылыми негізделген еңбегі. Вюстер қазіргі заманғы терминология ғылымының негізін

		еңбегін жариялады	қалаушы болып саналады.
1936- 1938	IEC (халықаралық)	International Electrotechnical Vocabulary (IEV) сөздігінің дайындалуы мен жарық көруі	Алғашқы халықаралық көптілді терминологиялық стандарт.
1947	Швейцария	International Organization for Standardization (ISO) ұйымының құрылуы	Терминологияны қоса алғанда, халықаралық стандарттаудың дүниежүзілік платформасы құрылды (ISO/TC 37 техникалық комитеті және т.б.).
1950- 1960	КСРО	КСРО Ғылым академиясы аясында ғылыми терминдерді нормалау жұмыстары жүргізілді	Кеңестік терминтану мектебінің қалыптасуының бастауы (кейін Винокур, Лотте, Даниленко еңбектерімен дамыды).

Кесте-1. Терминологияны стандарттаудың әлемдік тәжірибесі

International Electrotechnical Commission (IEC) терминологияны стандарттау саласында маңызды рөл атқарған және оның жұмысы терминологиялық жүйелілікті, терминдерді халықаралық деңгейде үйлестіруді қамтамасыз етті.

IEC – электр- және электрондық технологиялар саласындағы халықаралық стандарттау ұйымы. Бұл ұйым терминологияны стандарттауды өз міндеттерінің біріне айналдырған: терминдерді, анықтамаларды, белгілер мен символдарды халықаралық деңгейде үйлестіру.

IEC-нің маңызды жобаларының бірі – IEC 60050 – International Electrotechnical Vocabulary (IEV), яғни «Халықаралық электртехникалық сөздік» (IEV). IEC арқылы терминологияның бірізденуі техникалық стандарттар мен халықаралық келісімдерде қолданылатын терминдердің мағынасының түсінікті болуын қамтамасыз етеді – бұл стандарттарды әзірлеуде, құрал-жабдықтар мен жүйелерді салыстыруда, халықаралық ынтымақтастықта маңызды.

IEV сөзі терминдерді тақырыптық кластарға бөлу арқылы құрылды: мысалы, 1-класс – жалпы ұғымдар; 4-класс – электр жабдықтары; 7-класс – ақпараттық және коммуникациялық технологиялар. Бір терминге белгіленген

идентификатор (мысалы «PPP-SS-EE» типіндегі нөмір) беріледі, бұл оның стандарттық жүйеде орналасуын нақтылайды.

IEV-де ағылшын және француз тілдеріндегі анықтамалар ұсынылады, әрі басқа тілдерде эквиваленттер беріледі (араб, қытай, орыс және т.б.). Бұл терминнің әр тілде бірдей мағынада қолданылуын, және техникалық құжаттарда, стандарттарда тілге тәуелді қателіктердің азаюын қамтамасыз етеді.

IEC-нің терминологияны стандарттаудағы жұмысы – техникалық терминдерді, анықтамаларды, белгілер мен символдарды бірдей және түсінікті етіп жасауға бағытталған. IEV және оның онлайн нұсқасы Electropedia осы бағыттағы негізгі құралдар болып табылады. Қазақстан тіліндегі терминология жұмыстарында да осындай халықаралық стандарттарға сүйену – терминдерді ұлттық контексте әрі халықаралық контексте қолдануда үйлесімділік пен сапа қамтамасыз етудің маңызды шарты.

IEC стандарттаған терминдер міндетті емес, бірақ ұсынылатын (recommended) сипатта болады. Егер сіз IEC стандартына сай құжат (мысалы, техникалық нұсқаулық, халықаралық есеп, стандарт, патент, т.б.) жазып жатсаңыз — онда міндетті түрде сол стандартталған терминді қолдануыңыз керек. Ал егер бұл ғылыми мақала, оқулық немесе ұлттық құжат болса — сол терминнің ұлттық нұсқасы қолданылуы мүмкін, бірақ ол IEC-дегі мағынамен мағыналық сәйкестігін сақтауы тиіс.

Көптеген елдер (соның ішінде Қазақстан да) IEC стандарттарын ұлттық стандарттармен үйлестіреді. Мысалы, ҚР СТ IEC 60050 – Халықаралық электртехникалық сөздік нұсқалары енгізілген. Бұл ұлттық аударма нұсқаларында терминдердің бірегей сәйкестігі мен түсіндірмесі сақталады. Сондықтан терминнің баламасы болуы мүмкін (мысалы, қазақ, орыс немесе түрік тілдерінде), бірақ оның мағынасы мен анықтамасы IEC-мен сәйкес келуі міндетті.

Стандартизация саласында терминологияны стандарттау белгілі бір саланы стандарттаудың қажетті алғышарты болып есептеледі. Пайдаланушылар үшін стандарттау ұйымының шығаратын барлық құжаттарында бірдей қолданылатын бірегейлендірілген терминология стандарттардың жалпы сапасы туралы бағалау жасалатын өлшемшарттардың бірі болып саналды. IEC үшін терминология — ақпаратты басқару және стандарттардың мазмұны сапасын қамтамасыз ету құралы [3; 70].

ТС 1 (Terminology) 1908 жылы құрылды. Ол басқа техникалық комитеттер қолданатын терминдер мен анықтамаларды стандарттайды және үйлестіреді; әртүрлі тілдерде терминдердің баламаларын белгілейді; International Electrotechnical Vocabulary (IEV) деп аталатын Халықаралық электротехникалық сөздік әзірлейді.

IEC басқа барлық техникалық комитеттері өз терминологиясының IEV-ге қайшы болмауын қадағалайды [3; 69].

Жоғарыда біз терминологияны стандарттаумен айналысатын бір ғана ұйым туралы қысқаша айтып кеттік.

Енді қазақ терминологиясын стандарттаудың қажеттілігі мен жолдарына тоқталып кетейік.

Қазақ тіл білімінде терминдерді стандарттау мәселелерін С. Исақова «Қазақ терминтанымның когнитивтік-прагматикалық аспектісі» диссертациясында көтерген еді. Ғалым терминдерді стандарттаудың мынадай белгілерін көрсетеді:

- 1) термин белгілі бір затты не құбылысты дәл әрі дұрыс атауы тиіс;
- 2) термин тілдік тұрғыдан дұрыс болуы керек, оған мыналар жатады: а) мағына түсініктілігі; ә) бір салаға қатыстылығы; б) нақтылық; в) бірмағыналы болуы; г) жүйелілігі; е) сөздік ұя құру қабілеті;
- 3) терминнің дара болуына терминдердің көпмағыналылығы мен омонимдердің көп болуы кедергі келтіреді.
- 4) термин өзі атау беретін нысан немесе құбылыс жүйесіне сай келуі қажет [4, 76].

Сонымен қатар С. Исақова терминологияны стандарттауға арналған мынадай лингвистикалық өлшемдер (критерий) ұсынады:

- 1) стандартталған терминдердің сөз табы;
- 2) төл немесе кірме сөздерден, көнерген сөздерден, кәсіби лексикадан жасалған терминдерге қатысты көзқарас;
- 3) терминнің синонимия, көпмағыналылық, омонимия құбылыстарына қатысты көзқарас;
- 4) термин жасаудың тілдегі терминжасам үлгілеріне сәйкес келуі;
- 5) сөзжасам жүйесінің негізгі даму үдерісіндегі сөзжасамдық варианттарға деген көзқарас: сөзжасамдық үлгілерді тиімді пайдалану, сөзжасамдық үлгілер мен жұрнақтардың мағыналарының арнайылануы, ұялы тәсілдер бойынша ұғымы мен құрылысы сәйкес терминдер жасау.
- 6) тіркесті терминдер және олардың анықтамаларына қойылатын стилистикалық талаптарды ескеру;
- 7) терминдердің сауатты жазылуы [4; 76].

Терминологиялық стандарт – құқықтық құжат, оның негізі міндеті – терминдердің қолданылуын заңнамалық тұрғыдан бекіту. Ал заңнамалық тұрғыдан бекітілген терминдерді пайдалану міндетті болып табылады, демек терминнің бірнеше жарыспа нұсқалары болмайды, тек заңнамада бекітілген нұсқасы ғана болады деген сөз. Бұл, әрине, терминдерді бір дерекқорға жинақтап, сол арқылы кез келген салада тек бір бекітілген нұсқаны қолдануға мүмкіндік береді. «Терминдерді стандарттау терминологиядағы кемшіліктерді жоюға көмектеседі және офлайн және онлайн форматтардағы үшін терминологияның қолжетімділігін арттырады» (Jung-Hwoan Choi, 2011). Біз мұндағы «кемшіліктер» дегенді терминдердің жарыспа нұсқалары мен синонимдерінің көптігі, көпмағыналылығы, ал «онлайн және офлайн формат» дегенді стандартталған терминдердің терминологиялық дерекқорының қолжетімділігі деп түсінеміз.

Қазақ тіліндегі терминдердің стандартталуы – терминологияны біріздендіру, оның мағынасын дәл және айқын етіп беру, сонымен қатар тілдің дамуымен байланысты жаңа сөздер мен ұғымдарды жүйелендіру процесі.

Қазақ тіліндегі терминологияны стандарттау, әсіресе ғылым, техника, медицина, құқық және басқа салаларда аса өзекті саналады.

Э. Вюстер «Барлық тиісті ұғымдарды алдын ала жүйелеп алмай, терминдерді дұрыс стандарттау мүмкін емес» [5] деп айтқандай, стандарттаудың маңыздылығын дәлелдеу алдымен үшін терминологиядағы кейбір мәселелерге тоқталып кету керек. Мәселен, қазақ тіліндегі бір терминнің орыс тіліндегі бірнеше ұғымды атауда қолданылып жүргеніне, яғни көпмағыналылығына мынадай мысалдар келтіруге болады:

қазақша	орысша	бекітілген жылы/саласы
анықтау	дознание	2016
анықтау	констатация	2015
анықтау	выявление	2010
анықтау	определение	2010
ұйғарым, анықтама, анықтау	определение	заңтану
топтық тиесілікті анықтау	установление групповой принадлежности	заңтану

Кесте-2. «Анықтау» терминінің бекітілуі

қазақша	орысша	бекітілген жылы/саласы
қосу, енгізу	включить	2020
ендіру, енгізу	внедрение	2016
енгізу	ввод	2016
енгізу	вложение	математика
енгізу	внесение	статистика, стандарттау және зияткерлік меншік
енгізу, жіберу, кіргізу	впуск	әскери іс
енгізу, сұғу, тигізу, шаншу	всадить	тамақ өнеркәсібі және тұрмыстық қызмет

Кесте-3. «Қосу», «енгізу» терминдерінің бекітілуі

қазақша	орысша	бекітілген жылы/саласы
ауытқу	девиация	2018
ауытқушылық, ауытқу	отклонение	1999
ауытқу, ұйытқу	возмущение	2016, физика және астрономия
ауытқу; тербелу	колебание	2015
ауытқу	аномалия	1995
ауытқу	уклонение	математика

ауытқу	флуктуация	механика машинатану	және

Кесте-4. «Ауытқу» терминінің бекітілуі

2-кестеде көрсетілген «анықтау» термині орыс тіліндегі 5 ұғымның атауын білдіріп тұр (дознание, констатация, выявление, определение, установление). Шын мәнінде, «анықтау» термині орыс тіліндегі «дознание» терминінің мағынасын аша алмайды. Оның орнына «тергеу» сөзін қолданған әлдеқайда ұтымдырақ болар еді. Ал «констатация» терминінің мағынасын «тіркеу» термині ашар еді. Әрине, бұл жерде де «регистрация» ұғымында қолданылып жүрген «тіркеу» терминімен көпмағыналық пайда болатыны үлкен мәселе туғызады. Сол секілді «выявление» терминіне «айқындау» термині сәйкес келеді. Көріп отырғанымыздай, біз ұсынып отырған терминдердің өзі басқа ұғымдарды да білдіреді, бекітіліп кеткен нұсқалары да бар. 3 және 4-кестелерде көрсетілген «енгізу» және «ауытқу» терминдерінің мәселесі де дәл осындай. Сондықтан осындай мәселелерден арылу үшін де терминдерді стандарттау және бірыңғай дерекқор құру өте маңызды болып табылады.

Стандарттаудың және басқа салалардың ақпараттық-терминологиялық камтамасыз ету жүйесін жаңа деңгейде ұйымдастыру үшін стандартталған терминдердің **автоматтандырылған банкі (дерекқор)** негіз болып табылады.

Терминологиялық дерекқор құрудың әлі күнге дейін қолға алынбай жатқаны жайында академик Ш. Құрманбайұлы: «Ұлттық терминқорды қалыптастырып, терминологиялық жұмыстарды кәсіби деңгейде жүргізу кез келген мемлекеттің тіл саясатының ерекше көңіл бөлетін, басымдық беріле отырып жүзеге асырылатын жұмыстардың бірі болып табылады. Бұл орайда бізде де Үкіметтің 2003-2006 жылдарға арналған бағдарламасында **терминологиялық базаны** қалыптастыру қажеттілігі айтылып, тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында «Терминологиялық шығармашылық жоспарлы түрде жүзеге асырылатын қызмет жүйесінің бірыңғай принциптеріне сүйенген, орталықтандырылған, ғылыми негізделген болуға тиіс» делінгенімен, іс жүзінде олай болмай отыр. Себебі бізде әлі мұндай ауқымды жұмыстарды жүйелі түрде жүргізудің тетігі жасалмаған», - [6; 179] дейді. Сонымен қатар ғалым терминологиялық база жасауды терминологиялық жұмыстың басты бағыттарының қатарына қосады [6; 268]. Терминологиялық дерекқорлар – мәліметтер ретінде негізгі терминдер мен олардың метадеректерін қамтитын мәліметтер базасы. Терминологиялық дерекқорларда:

- терминнің мағынасы;
- терминнің басқа тілдердегі аударма баламалары;
- терминнің синонимдері;
- терминнің қолданылу саласы туралы мәліметтер;

- терминнің мәнін қолданылуын көрсететін мысалдар (ғылыми еңбектерден, мақалалардан және т.б. алынған үзінділер дереккөздерімен бірге беріледі);

- осы термин бекітілген құжат туралы мәліметтер (ұлттық, халықаралық стандарт және т.б.) беріледі [7].

J.A. Bachrach 1963 жылы Люксембургте Еуропалық көмір мен болат бірлестігі жоғарғы органы аудармашыларының жұмысына көмек көрсету мақсатында DICAUTOM атты **алғашқы терминологиялық дерекқор** құрды [2; 253]. Алғашқы терминологиялық дерекқорлар негізінен жеке терминдердің немесе терминологиялық сөз тіркестерінің сипаттамасы мен аудармасын қамтыды. Ал қазіргі заманғы терминологиялық дерекқорлар терминологиялық лексиканы қамтитын жоғары деңгейдегі автоматты мәліметтер базасы ретінде қарастырылады. Оның негізгі қызметі, Дж. Шульц (J. Schulz) пікірінше, арнаулы техникалық ұғымдарды сипаттау үшін балама терминдерді сақтау (technical concepts) арқылы [8; 153] терминологиялық дерекқорларда терминдердің толық лексикалық сипаттамасы беріліп, терминологияның біркелкілігіне қол жеткізіледі.

Қытай мен Германия арасындағы ғылыми ынтымақтастық аясында жасалған Glot-C дерекқорының жобалауына тікелей қатысқан қытайлық зерттеуші Фэн Чжи Вэй бұл дерекқорды әртүрлі өлшемдерге сәйкес топтастыруды ұсынады. Оның айтуынша, жасалу мақсатына қарай дерекқорлар ғылыми коммуникацияны қамтамасыз етуге, терминжүйелерді кеңейтуге немесе оларды стандарттауға бағытталуы мүмкін. Адресатқа қарай олар аудармашыларға, лингвистер мен лексикологтарға, редакторлар мен сала мамандарына, арнайы пән оқытушылары мен жалпы пайдаланушыларға арналған болып бөлінеді. Ал тілдік сипатына қарай дерекқорлар нормативтік (терминдерді нормалау мақсатында), қолданбалы (ақпаратты түрлі мақсатта ұсыну үшін) және сипаттамалық болып жіктеледі [2; 54-55].

Қорытындылай келе, біз қазіргі электрондық құралдардың дамыған заманында қазақ терминологиясын жасанды зиятпен байланыстыру қажеттілігінің өте маңызды екенін атап өткіміз келеді. Соның негізінде «AI-TERMINOGRAP» атты жоба ұсынғымыз келеді.

Жобаның мақсаты – қазақ тіліндегі терминдерді автоматты түрде анықтау, салыстыру, сараптау және стандарттау үшін жасанды интеллектіге негізделген электрондық платформа құру. Бұл жүйе ұлттық терминологиялық қорды жаңартып, терминдердің жарыспа нұсқалары мен көпмағыналылығын азайтады.

Жобадан мынадай болжалды нәтижелер күтеміз:

- Қазақ тілінің интеллектуалды терминологиялық базасы қалыптасады.
- Терминдер автоматты түрде стандартталып, AI сараптамадан өтеді.
- Ғалымдарға, аудармашыларға, оқытушыларға арналған бірегей онлайн құрал пайда болады.
- Ұлттық тілдің ғылыми әлеуеті мен беделі артады.
- Терминдердің әртүрлі баламалары мен нұсқаларының саны азаяды.

Қорытынды

Осы іспеттес жоба іске асып, терминдер стандартталып, жасанды зиятпен байланыста жұмыс істейтін электрондық құралдар пайда болған жағдайда, біріншіден, кез келген сала мамандары тиімдірек жұмыс істей алады, қажетті терминді және ол термин туралы барлық мәліметті жылдам таба алады. Екіншіден, студенттер, оқытушылар мен ғалымдар әлемнің кез келген аймағында отырып өзекті ғылыми мақалалар, кітаптар, оқулықтар және басқа материалдардағы терминдерге оңай қол жеткізе алады. Бұл жұмыс мемлекет тарапынан қолдау табуы, ғылыми-зерттеу институттары мен мамандардың белсенді қатысуы және қоғамдық пікірді ескеру арқылы жүзеге асуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Даниленко В.П. Терминология и норма: о языке терминологических стандартов. – Наука, 1972. – 120 с.
2. Ляньцэнь В. Лингвометодическое проектирование учебных терминологических баз данных (для иностранных учащихся педагогических специальностей) // дисс. канд. пед. н. – М.: МГУ им. М. В. Ломоносова, 2014. – 196 с.
3. Н. Teichmann. Bilingualism of IEC Standards, – 2000, 85-86 бб.
4. Исақова С.С. Қазақ терминтанымның когнитивтік-прагматикалық аспектісі // филология ғылымының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2018. – 355 б.
5. Вюстер Э. Международная стандартизация языка в технике. – Москва. – Стандартиз, 1935. – 302 с.
6. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы, 2014. – 952 б.
7. Désilets A., Huberdeau L.-P., M., Quirion J. Building a Collaborative Multilingual Terminology System // Proceedings of the ASLIB Translating and the Computer Conference. – London, 2009. // <https://wiki-translation.com/Welcome-to-Wiki-Translation>
8. Schulz J. A Terminology Data Bank for Translators Methods of Interrogation in the Team System. Overcoming the Language Barrier, 3-6 May 1977, vol. 1. München: Verlag Dokumentation, 1977.

ЗАҢ ТЕРМИНДЕРІН БІРІЗДЕНДІРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мадина ОСПАНАЛЫ*
София ЫДЫРЫС**

Аңдатпа. Мақалада қазақ заңнамасы тіліндегі терминдерді біріздендірудің өзекті мәселелері талданады. Заң терминдеріндегі ала-құлалықтың: бір ұғымға бірнеше термин қолдану, сөзбе-сөз аударма, грамматикалық қателердің себептерін талдайды. Оның тарихи алғышарттарына, кеңестік кезеңдегі тіл саясатының әсеріне және жаһандану үдерісіндегі жаңа ұғымдарды енгізудегі қиындықтарға тоқталады. Терминологиялық сәйкессіздіктің құқық нормаларын түсінуді, оларды тәжірибеде қолдануды қиындататыны және азаматтардың құқықтық сауатын арттыруға кедергі келтіретініне нақты мысалдар келтіріледі. Мақалада терминдерді біріздендірудің тиімді жолдары ретінде барлық мемлекеттік орган үшін міндетті, нормативтік күші бар бірыңғай электрондық терминологиялық база құру, терминологиялық комиссияның шешімдерінің орындалуын заңнамалық деңгейде бекіту, заң жобаларын әзірлеуге заң саласында білімі бар лингвист-мамандарды тарту ұсынылады. Қорытындыда заң терминологиясын реттеу – тіл мәселесі ғана емес, құқықтық мемлекеттің іргетасын нығайтудың маңызды шарты екені тұжырымдалады.

Түйін сөздер: заң терминдері, біріздендіру, заңнама тілі, мемлекеттік тіл, құқықтық норма, терминология базасы, заңнама лингвистикасы.

Abstract. The article analyzes the current issues of standardizing legal terms in the legislative language of Kazakhstan. It examines the causes of inconsistencies in legal terminology, such as the use of multiple terms for a single concept, literal translations, and grammatical errors. The author discusses the historical prerequisites, the influence of the Soviet-era language policy, and the challenges of introducing new concepts in the context of globalization. Specific examples are provided to demonstrate how terminological discrepancies complicate the understanding and practical application of legal norms and hinder the improvement of citizens' legal literacy. The article proposes effective ways to standardize terminology, including the creation of a unified electronic terminological database with normative force, mandatory for all state bodies; legally enforcing the decisions of the terminological commission; and involving professional linguists with legal expertise in the drafting of legislation. In conclusion, it is asserted that regulating

---

* Әділет министрлігі Конституциялық заңнама және мемлекеттік басқару департаменті Нормашығармашылық қызметі басқармасының бас сарапшысы, ospanalymadina@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2125-9287

** Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы Қолданбалы лингвистика бөлімінің басшысы, ф.ғ.к., omarovask@mail.ru, ORCID: 0009-0009-0819-0543

legal terminology is not merely a linguistic issue but a crucial condition for strengthening the foundations of a rule-of-law state.

Keywords: legal terms, standardization, legislative language, state language, legal norm, terminology database, legislative linguistics.

Kіріспе

Қоғамдық қатынастардың сан салалы мәселелерін реттейтін, адам тіршілігінің экономикалық, саяси, әлеуметтік және құқықтық сипатын айқындайтын заң – мемлекеттің негізгі тірегі [1; 192]. Осы заң актілерінің мағыналық және нормалық нақтылығын қалыптастыратын басты құрал – заң терминдері. Терминдердің айқындығы, бұлжымастығы және әділдігі – заңның өміршеңдігі мен халыққа қызмет ету деңгейін тікелей анықтайтын маңызды фактор. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстанның құқық жүйесінде мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту мен ұлттық заңнама тілінің термин қорын реттеу – күн тәртібінің өзекті мәселесі. Заң шығару және құқық қолдану тәжірибесінде терминдерді бір ізге түсіру – құқық сауатын арттырып, заң үстемдігін орнықтырудың басты шарттарының бірі. Себебі заң тілінің жалпыға бірдей түсінікті, айқын әрі біркелкі болуы құқықтық мемлекеттің мызғымас қағидаттарын айқындайды. Ал заңнама актілерінде бір ұғымды білдіретін әртүрлі терминдердің қолданылуы, яғни терминологияның ала-құла болуы құқық нормаларының мазмұнын екіұдай түсінуге, тіпті бұрмалауға алып келеді. Бұл азаматтардың өз құқын толыққанды түсініп, қорғауын қиындатады. Ұлттық заң терминдерін жүйелеу мен бір ізге түсіру – тіл мәселесі ғана емес, ең алдымен, заңнаманың сапасын, тұрақтылығын және тиімділігін қамтамасыз ететін, мемлекеттік маңызы зор міндет.

Негізгі бөлім

Заң терминдерін біріздендірудің негізгі қиындықтары бірнеше бағыттан көрініс табады. Ең алдымен, қолданылып жүрген заңнама актілерінде бір құқықтық ұғымды білдіретін «жауапкершілік», «жауаптылық», «міндеттілік» сияқты бірнеше терминнің қатар қолданылуы жиі кездеседі. Бұған қоса, заңнаманың қазақ тіліндегі мәтінінің аударма сипатында болуына байланысты елеулі қателер кетіп жатыр. Ғалымдар мұның себебін бірнеше фактормен байланыстырады: 1990-жылдардан бері жинақталған лексикалық қордың тұрақсыздығы, аудармашы мамандардың субъективтілігі, әзірлеуші мемлекеттік органдардың заң жобаларын дайындауға қойылатын талаптарды бұзуы, тіпті заң жобалары мәтінін компьютерлік бағдарламаларға салып аудару үрдісінің белең алуы [2; 277]. Мемлекеттік тілдегі заңдардың орыс тілінің грамматикалық құрылымының ықпалынан арыла алмауының салдарынан да тіліміздің табиғатына жат, мағынасы бұлыңғыр жасанды терминдер мен тіркестердің орнығып кетуі де заң тілін біріздендіру мәселесіне кері ықпалын тигізіп отыр. Сонымен қатар жаһандану үдерісіне байланысты құқықтық айналымға еніп жатқан «лизинг», «франчайзинг», «хедж» сияқты шет тілден енген ұғымдарға ұлттық балама табу және оларды заңнамаға енгізудің бірыңғай жүйесі мен нақты тетіктері әлі толық қалыптаспай отыр.

Осы кешенді мәселелерді шешу жолдарын қарастыру үшін, ең алдымен, терминологиядағы ала-құлалықтың тарихи алғышарттарына үңіліп, оның себептерін тереңірек түсіну қажет. Бұл қазақ заң терминологиясының кеңестік кезеңдегі даму ерекшеліктері мен тәуелсіздік жылдарындағы қалыптасу үдерісін саралауды талап етеді. Сондай-ақ, сала заңнамаларының, мысалы, азаматтық және қылмыстық құқық терминдердің ерекшеліктерін, олардың мағыналық айырмашылықтарын салыстыра талдаудың маңызы зор. Осы арқылы терминдерді біріздендіруде басшылыққа алынатын лингвистикалық және құқықтық қағидаттарды айқындауға болады. Бұл талдаулар терминологиялық қызметті үйлестіретін мемлекеттік органдардың жұмысын жетілдіруге және осы саладағы халықаралық озық тәжірибені ұлттық мүддеге сай бейімдеуге негіз болады.

Қазақ терминологиясының қалыптасуы күрделі тарихи жолдан өтті. XX ғасырдың басында Алаш зиялысы Ахмет Байтұрсынұлы ұлттық тілдің ішкі мүмкіндіктеріне сүйене отырып, қазақтың төл терминдерін жасауға ұмтылды, қазақ тілінің табиғатына жат кірме сөздерден аулақ, халыққа түсінікті ұғымдар жүйесін қалыптастыруды мақсат тұтты. Алайда кеңестік кезеңдегі тіл саясаты бұл үдерісті тежеді. Орыс тілі арқылы енген шет тіліндегі және орысша терминдерді сөзбе-сөз аударып алу басым болды. Бұл жағдай қазақ заң тілінің табиғи дамуына кері әсерін тигізіп, терминология қорында орыс тілінің синтаксистік құрылымы мен сөзбе-сөз (калька) аудармалардың көбеюіне алып келді. Салдарынан заң тіліне жасанды тіркестер мен ұғымдар молынан еніп, олардың бір бөлігі әлі күнге дейін қолданыстан шықпай келеді. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары ұлттық заңнаманы қалыптастыру үдерісі басталғанымен, уақыттың тығыз болуы мен көлемді заңнама актілерін жедел қабылдау қажеттігі терминологиялық жұмыстың жүйелі жүргізілуіне мүмкіндік бермеді. Осы тарихи кезеңдерде қалыптасқан олқылықтар бүгінгі терминологиялық ала-құлалықтың негізгі алғышарттарын қалады.

Терминологиялық сәйкессіздіктің практикалық зардабы өте ауқымды. Мысалы, «владелец» пен «собственник» ұғымдарының ара-жігі ажыратылмай, екеуінің де «ие» деп берілуі осы екі тұлға арасында туындаған даулы мәселелердің шешілуін қиындатады. Мұндай жағдайда мемлекеттік тілдегі заңнаманы басшылыққа алған құқық қолданушы, мейлі ол судья, мейлі тергеуші болсын, норманы түсіндіргенде қиындыққа тап болады. Бұл әсіресе сот ісін жүргізгенде тараптардың өз құқын дәлелдеуіне кедергі келтіріп, әділ шешім шығару үдерісін күрделендіреді. Сонымен қатар терминдердің тұрақсыз болуы заң ғылымының дамуына және болашақ заңгерлерді даярлау ісіне де кері әсерін тигізеді. Студенттер мен жас мамандар бірыңғай ұғымдық аппаратты меңгере алмағандықтан, теориялық білім мен практикалық қызмет арасында алшақтық пайда болады.

Заң термині – белгілі бір нормалық жүктемесі бар, қоғам өміріндегі қарым-қатынастың сан-салалы мәселелерінде қолданылатын ұғым атауы. Осы ұғымға қойылатын ең басты принцип – оның құқықтық дәлдігі, нақтылығы және екіұдай мағынаны білдірмеуі. Бұл ұғым – қарастырылып отырған құқықтық қатынастың мән-мағынасын бұлжытпай ашатын, ұғымдық үйлесім

мен тұрақтылықты біріздендіретін заң терминологиясының негізгі ұстанымы. Терминнің сапасы осы принциптің заң мәтіндерінде қаншалықты деңгейде сақталатынына тікелей байланысты.

Атқаратын нормалық жүктемесіне сәйкес заң терминінің сөз тіркестеріндегі мағыналық үйлесімі де – мемлекеттік тілдегі заң мәтіндерінің сапалық деңгейіне қатысты мәселенің өзекті қыры. Мысалы, азаматтық-құқықтық қатынастарда орысша «исковая давность» деп қолданылатын норманың қазақша баламасы «талап қою мерзімі» деп алынып жүр. Бұл арада «талап-арыз мерзімі» деп емес, «талап қою мерзімі» деп алынуы – мәнмәтіндік үйлесімділіктің сақталғанын көрсетеді. Алайда «прохождение срока исковой давности» деген норманы «талап қою мерзімінің ескіруі» деу қате, оның дұрыс қолданысы «талап қою мерзімінің өтуі» немесе «өтіп кетуі» болуы тиіс.

Заң терминдерінің мәтін ішіндегі мағынасын ескермеу, оны сөзбе-сөз аударма қалпында оқуға ұрындырады. Мұның айқын мысалы – сот жүйесіне қатысты «судебное производство» терминін «сот өндірісі» деп қолдану. «Производство» ұғымын сөзбе-сөз аударсақ, ол өнім өндірумен шұғылдануды білдіретін «өндіріс» болып шығады. Ал сотқа қатысты нормалық дәлдік – «сот ісін жүргізуді» білдіреді. Бұл жерде орынсыз қолданылған сөз шынайы терминдік сипатқа ие бола алмайтынын ескеру қажет. Кей жағдайда, қате аударма терминнің бастапқы мағынасын толығымен өзгертіп, оған қарама-қайшы ұғым беріп жатады. Мысалы, экономика және құқық саласына кең қолданылатын «либерализация» термині заңнамада «ырықтандыру» деп аударылып жүр. Алайда қазақ тілінде «ырық» сөзі «өз қалауы, еркі, ыңғайы», ал «ыркына алу» – «көндіру, бағындыру» деген мағынаны білдіреді. Яғни, «ырықтандыру» сөзі «біреудің ыңғайына, еркіне көндіру» дегенді білдіреді, бұл «либерализация» ұғымының «еркіндік беру, босату» деген негізгі мәніне мүлдем қайшы [2; 279].

Бір сөздің әртүрлі саладағы немесе әртүрлі контекстегі мағыналық шектеулерін ескеру де – біріздендірудің маңызды шарты. Мысалы, «арест» терминін алайық. Адамға қатысты қолданғанда – «қамақ» («домашний арест» – «үй қамағы»), ал мүлікке қатысты қолданғанда – «тыйым салу» деп ауыстырылуы тиіс. Себебі, «наложение ареста на имущество» тіркесінде мүлікті қамаққа алуға болмайды, оны пайдалануға заң жүзінде тыйым салынады, яғни «мүлікке тыйым салу» деп қолданған дұрыс. Осы сияқты, «эксплуатация» термині де контекстке байланысты «қанау» немесе «пайдалану» болып алынуы қажет.

Терминдерді біріздендірудегі негізгі кедергілердің бірі – бір сөзді әртүрлі мағыналық ауқымда универсал қолдануға тырысу. Терминком бекіткен «қағидат» сөзін орысшадағы «принцип» терминінің түбегейлі баламасы ретінде ғана қарастыру мағыналық дәлдікті сақтауға кепілдік бермейді. Латынның «principium» – «негіз», «бастапқы» мағынасы гуманитарлық салада (саясат, өнер) – «қағидат» болса, нақты ғылымдар мен техникада («тетіктің жұмыс істеу принципі») – «принцип» болып қала беруі тиіс. Бұл біріздендірудің тек тілдік емес, салалық ерекшеліктерді ескеруді талап ететінін көрсетеді.

Мемлекеттік тілдегі заңдардың орыс тілінің грамматикалық құрылымының ықпалынан арыла алмауының салдарынан заңнамада «архивтік құжат», «абоненттік берешек», «салықтық берешек», «бюджеттік жоспарлау» сияқты қате тіркестер молынан кездеседі. Дұрысы – «архив құжаты», «абонент берешегі», «салықтан берешек», «бюджетті жоспарлау». Сол сияқты, қазақ тілінің табиғатын ескермей жасалған «мемлекеттік сатып алу», «қоғамдық даму», «өңірлік даму» сияқты сөз тіркестерінің байланысу тәсілдерін ескермей жасалған тіркестер де тіл заңдылығын өрескел бұзып тұр, себебі қазақ тілінде -лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік жұрнақтары қосылып, зат есімнен жасалған сын есім мен етістік тіркеспейді. Сонымен қатар «алдаушылық», «арандатушылық», «құқық бұзушылық» сияқты терминдер қазақ тіліндегі тұйық етістіктің қызметін ескермей, басы артық қосымшалар жалғап, қисынсыз ұғымдарға айналған. Дұрысы – «алдау», «арандату», «құқық бұзу». Бұл мысалдар заңнама терминдерін жазғанда қазақ тілінің грамматикасын өрескел бұзудың құқық тілін күрделендіретінін көрсетеді. Бұл мәселе тек заң саласында ғана емес, басқа да ғылым салаларында кеңінен таралған. Тіл заңдылықтарына қайшы келетін жасанды сөзжасамдық үлгілер арқылы жасалған терминдер мен тіркестер жиі кездеседі. Мысалы, «конечность – ақырлылық», «мгновенность – лездік», «движение мгновенное – лездік қозғалыс» сияқты тілдік нормаға қайшы, үйлесімсіз де түсініксіз сөздердің қатары артып келеді [3; 230]. Мұндай грамматикалық және логикалық қателіктер қаржы және банк саласында да жиі кездеседі. Мысалы, «нерезидент» терминінің баламасы ретінде қолданылатын «бейрезидент» сөзінің өзі қате болмағанымен, оны «Қазақстан Республикасы» сөзімен тіркестіру қисынға келмейді. Заңнамада жүздеген рет кездесетін «Қазақстан Республикасы бейрезидент-банкi» немесе «Қазақстан Республикасының бейрезиденттері» сияқты тіркестер құқықтық, тілдік, тіпті саяси-экономикалық жағынан да қате. Себебі шетелдік жеке немесе заңды тұлғалар (резидент еместер) Қазақстан Республикасына тиесілі бола алмайды. Дұрыс нұсқасы «Қазақстан Республикасының резиденті емес банк» немесе «Қазақстан Республикасының резиденті емес тұлғалар» болуы тиіс еді [2; 280].

Заңнама актілерін аудару – жай ғана сөздерді бір тілден екінші тілге ауыстыру емес, құқықтық концепцияны, норманың мәні мен мазмұнын сол тілдің табиғатына сай толыққанды жеткізу. Алайда тәжірибеде көбіне сөзбе-сөз аудармаға жүгіну басым, бұл қазақ тілінің сөйлем құрау ерекшеліктеріне нұқсан келтіріп, мәтіннің түсініксіз болуына себеп болады. Осыған қарай, басты мақсат – «аударма тілінен» арылып, төл тіліміздің бай сөздік қоры мен мүмкіндіктерін барынша тиімді пайдалану болуы керек. Ол үшін жаңа термин қабылдамас бұрын немесе шетелдік ұғымға балама іздегенде, алдымен қазақ тілінің өз әлеуетіне, соның ішінде халықтың ауызекі тілінде немесе классикалық әдебиетте ұмыт болған нұсқаларға жүгінудің маңызы зор.

Жаһандану дәуірінде құқықтық жүйеміз халықаралық қатынастардың жаңа түрлерімен толығып отыр, бұл өз кезегінде ұлттық заңнамаға бұрын-соңды болмаған жаңа ұғымдар енгізуді талап етеді. Бұл үдерістегі негізгі қауіп – шет тіліндегі терминдерді ешбір өзгеріссіз, сол қалпында жаппай қабылдау.

Мұндай жол бірқатар терминдердің (акциз, банк, грант, демократия) тілдік қорымызға еш аударылмай сіңісіп кеткеніне қарамастан, ұлттық термин қорының дамуын тежеп, заң тілін халыққа түсініксіз ұғымдарға толтыруы мүмкін. Сондықтан, шет тіліндегі терминдерді қабылдаудағы басты ұстаным – оларды қазақ тілінің дыбыстық, грамматикалық заңдылықтарына сәйкес бейімдеу болуы тиіс. Егер ұғымның мазмұнын толық ашатын төл балама табу мүмкін болмаса, шет терминді тілімізге сіңіріп, ұлттық сипат беру – заң тілінің тазалығын сақтаудың және оның жалпыға түсінікті болуын қамтамасыз етудің оңтайлы жолы. Мәселен, шет тілдегі көптеген сөзге («анкета – сауалнама», «приватизация – жекешелендіру», «таможня – кеден», «ссуда – несие») сәтті қазақша балама табылып, қолданысқа еніп кетті. Бұл тәжірибе ұлттық тіліміздің бай қорының мүмкіндігін пайдалана отырып, төл атаулар жасауға болатынын дәлелдейді.

Жаңа заң терминін жасау – үлкен жауапкершілікті талап ететін күрделі шығармашылық процесс. Мұнда екі негізгі талаптың арасында тепе-теңдік сақталуы шарт. Біріншіден, термин өзі атап тұрған құқықтық ұғымның мазмұнын барынша дәл, екіұдайлыққа жол бермейтіндей етіп ашуы керек. Екіншіден, ол қазақ тілінің төл заңдылықтарына толық сәйкес келіп, айтуға жеңіл, құлаққа жағымды естілуі тиіс. Кейде тек мағыналық дәлдікке ұмтылудың соңы тілге тұрпайы, айтқанға ауыр тіркестердің пайда болуына алып келеді. Сондықтан терминжасам үдерісіне тек заңгерлер ғана емес, тәжірибелі лингвист-терминологтардың, тіл мамандарының белсене қатысуы аса маңызды. Олардың бірлескен жұмысы ғана заңнама тілінің әрі сауатты, әрі түсінікті болуына кепілдік бере алады.

Заң терминдерін біріздендіру жұмысын жүргізуде құқықтың әртүрлі салаларының өзіндік ерекшеліктерін ескерудің маңызы зор. Мысалы, азаматтық құқықтағы «міндеттеме», «келісімшарт», «меншік құқығы» сияқты ұғымдардың мазмұны мен қолданылу аясы қылмыстық құқықтағы «қылмыс құрамы», «кінә», «жаза» терминдерінен мүлдем өзгеше. Әрбір құқық саласының ғасырлар бойы қалыптасқан өзінің жеке ұғымдық аппараты бар. Сондықтан терминдерді стандарттау кезінде «барлығын бір қалыпқа салу» ұстанымынан аулақ болу керек. Керісінше, әр саланың ішкі терминологиялық жүйесін сақтай отырып, оларды алдымен салаішілік деңгейде ретке келтіріп, содан кейін ғана салааралық сәйкестігін қамтамасыз ету қажет. Бұл тәсіл әр құқық саласының өзіндік ерекшелігін сақтап, жалпы заңнама тілінің тұтастығына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Заң терминдерін біріздендіру үдерісін жүйелі жолға қою үшін оның мықты құқықтық негіздерін қалыптастыру қажет. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының «Тіл туралы» және «Құқықтық актілер туралы» заңдарында терминологиялық бірізділікті сақтау қажеттілігі жалпылама көрсетілгенімен, терминдерді бекіту мен оларды қолдануды міндеттейтін нақты тетіктер мен жауапкершілік толық айқындалмаған. «Құқықтық актілер туралы» Заңның 24-бабында нормативтік құқықтық актінің мәтіні әдеби тіл нормалары, заң терминологиясы және заң техникасы сақтала отырып жазылуы тиіс екені көрсетілгенімен, тәжірибеде бұл талаптардың сақталмай отырғаны байқалады.

[4]. Терминологиялық жұмыстың тек ұсынымдық сипатта қалып қоймауы үшін, бекітілген терминдердің нормативтік-құқықтық актілердің жобаларын дайындау кезінде міндетті түрде ескерілуін заңнамалық деңгейде бекіту – кезек күттірмейтін шара. Бұл терминология саласындағы мемлекеттік саясаттың ықпалдылығын арттырып, заң шығарушы органдар мен тіл мамандарының бірлескен жұмысына нақты бағыт-бағдар берер еді.

Қазақстанда заң терминологиясын реттеумен айналысатын бірнеше құзыретті орган бар. Олардың ішінде негізгі рөлді Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Республикалық терминология комиссиясы атқарады. Аталған комиссия жаңа терминдерді талқылап, бекітумен айналысады. Дегенмен, тәжірибе көрсетіп отырғандай, комиссия бекіткен терминдердің барлығы бірдей заңнамалық айналымға бірден еніп кете алмайды. Заң жобаларын әзірлейтін мемлекеттік органдар мен терминологиялық қызметті үйлестіретін құрылымдар арасындағы байланыстың әлсіздігі бұл үдерісті тежеп отыр. Сондықтан, осы органдардың қызметін өзара үйлестіріп, олардың шешімдері мүлтіксіз орындалатын тиімді механизм құру – бүгінгі күннің басты талабы.

Тәуелсіздік жылдары ішінде қабылданып, қолданылып жүрген заңдардың мәтініне сүйеніп, экономика, қаржы, құқық, кеден және т.б. көптеген саланы қамтитын заң терминдерінің әртүрлі сөздіктері жарық көрді. Осының арқасында белгілі бір деңгейде екшелген, сараланған терминдік қор жасалды және жасалып та келеді. Қолда бар осы терминдік қорды жинақтап, жүйелеп, заң шығармашылығында қолданысқа енгізудің бірден-бір жолы – сапалы заң сөздігін түзу. Сөздіктер сөз баламасын тануға, ұғымды нақтылауға және оның қолданыстық жолдарын табуға көмектесетін негізгі құрал. Заңгерлер мен заң шығарушыларға міндетті бірыңғай сөздік жасау ісі аса маңызды. Бұл сипаты жай ғана ұсынымдық сөздік емес, нормативтік күші бар, яғни онда бекітілген термин барлық ресми құжаттар мен заңнамалық актілерде сол қалпында қолданылуы тиіс құрал болуы керек. Заманауи технологиялардың мүмкіндіктерін пайдалана отырып, оны үнемі жаңартылып тұратын, іздеуге оңай бірыңғай электрондық база түрінде іске асыруға болады. Мұндай бірыңғай ақпараттық ресурс заң жобаларын әзірлеу, сараптама жасау, аудару және оқыту үдерістерінде таптырмас көмекші құралға айналып, құқық тілін біріздендіреді. Мұндай базаны қалыптастырғанда оның мазмұнына қойылатын талаптарды нақтылаудың маңызы зор. Ғалымдардың пайымдауынша, ұлттық терминологиялық қордағы әрбір терминге қосымша ақпарат жазылуы керек. Атап айтқанда, терминнің ғылыми анықтамасы (дефинициясы), басқа тілдердегі баламалары, қысқаша формалары мен синонимдері, сондай-ақ терминнің қандай ұлттық немесе халықаралық стандартта бекітілгені туралы мәліметтер міндетті түрде көрсетілуі керек [3; 232].

Заң терминологиясын реттеу – тек Қазақстанның ғана мәселесі емес, бұл көптеген елдің мемлекеттік тіл саясатында бар маңызды бағыт. Мәселен, Францияда мемлекет тілдің тазалығын сақтауға ерекше көңіл бөліп, арнайы заңдар мен академиялық институттар арқылы ресми терминологияны қатаң

бақылайды. Ал Ресей Федерациясында заңнамалық терминдерді жүйелеу және олардың бірізді қолданылуын қамтамасыз ету ісімен арнайы ғылыми-зерттеу орталықтары айналысады және олардың ұсыныстары заң шығару қызметінде ескеріледі. Бұл елдердің тәжірибесі көрсеткендей, терминологиялық қызметті мемлекеттік деңгейде үйлестіру, оған ғылыми негіздеме жасау және қабылданған шешімдердің орындалуын қадағалау – осы саладағы жұмыстың табысты болуының басты кепілі. Өзге елдер тәжірибесінің озық тұстарын зерделеп, ұлттық ерекшелігімізге сай бейімдей отырып қолдану терминологиялық жұмысты жаңа сапалық деңгейге көтеруге септігін тигізері сөзсіз.

Қорытынды

Жоғарыда талданған мәселелерді қорытындылай келе, заң терминдерін біріздендіру – тіл білімі ғана емес, мемлекеттің құқық жүйесінің тұрақтылығын, заңнаманың сапасын және азаматтардың сот төрелігіне деген сенімін айқындайтын іргелі мәселе екендігіне көз жеткіземіз. Терминологиялық айқындылық пен бірізділік болмаған жерде құқық нормаларын дұрыс түсіну де, оларды біркелкі қолдану да мүмкін емес. Сондықтан ұлттық заңнама тілінің терминологиялық қорын ретке келтіру – мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеріп қана қоймай, елімізде құқықтық мемлекет қағидаттарын толыққанды орнықтырудың ажырамас бөлігі.

Қазақ заң терминологиясын біріздендіру үдерісін жетілдіру үшін келесідей нақты қадамдарды жүзеге асыруды ұсынуға болады. Біріншіден, барлық бекітілген терминдерді, олардың анықтамалары мен қолданылу мысалдарын қамтитын, үнемі жаңартылып отыратын бірыңғай ұлттық электрондық терминологиялық база құрылуы тиіс. Екіншіден, нормативтік-құқықтық актілердің жобаларын әзірлеудің барлық сатысында, әсіресе лингвистикалық сараптама кезінде кәсіби терминолог-мамандардың қатысуы заңнамалық тұрғыдан міндеттелуі керек. Үшіншіден, Республикалық терминология комиссиясы бекіткен терминдерге ұсынымдық сипаттан гөрі, нормативтік сипат беріп, оларды қолдануды барлық мемлекеттік органға міндеттеу. Осы шараларды кешенді жүзеге асырғанда ұлттық заңнама тілінің жүйелі дамуын жолға қоюға болады. Ал заңнама тілінде кездесетін мәселелер – тіл мен құқық нормасының үйлесімді арақатынасынан туындайтын жаңа ғылыми бағыт – заңнама лингвистикасының негізгі өзегі. Демек, терминдерді жүйелі қалыптастыру және саралау тілтану ғылымының осы қолданбалы саласының орнығуына да байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Айымбетов М. А. Заң терминдерін жүйелеудің кейбір мәселелері // Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институты. – 2020. – №. 3 (61). – Б. 191-194.
2. Примашев Н. М. Қолданыстағы заңнаманың кейбір тұжырымдық терминдерін нақтылау туралы // Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институты. – 2025. – №. 1 (80). – Б. 274-282.

3. Ақылбекова Г., Жанғабылова З. Салалық терминология және терминжасам қағидаттары // Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институты. – 2023. – Т. 1. – №. 72. – Б. 224-232.

4. Қазақстан Республикасының Заңы. Құқықтық актілер туралы. 2016 жылдың 6 сәуірі, №480-V қабылданған // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000480>

ТЕРМИННІҢ ТІЛДІК СИПАТЫ

Индира ӨТЕГЕНОВА*

Аңдатпа. Термин – сал-салалы әрі жан-жақты сала. Мақалада қазақ тілінің терминдерінің тарихы мен оның жүйеленуі, белгілі бір сөзге атау беруде оның заңдылығы мен жасалу жолындағы негізгі ерекшеліктер қамтылған. Мақала барысында термин сөзінің мағынасынан бастап, оның түзілу барысын қамтиды. Терминология саласына қатысты ғалымдардың пікірі мен зерттеулері қарастырылып, жан-жақты сараланады. Қазіргі таңда терминдерге қойылатын талаптарға қатысты пікірлер талданады.

Түйін сөздер: термин, терминтану, тілдік сипат.

Abstract. Terminology is a complex and multifaceted field. The article examines the history and systematization of Kazakh terminology, highlighting the main principles and distinctive features in the process of naming and term formation. It explores the meaning of the term “terminology” itself and traces the stages of its development. The views and research of scholars in the field of terminology studies are analyzed comprehensively. In addition, the paper discusses current perspectives on the requirements imposed on modern terms.

Keywords: term, terminology studies, linguistic characteristic.

Кіріспе

Термин атауының өзі әр кезеңде ұлт тілінде түрліше аударылып, оның бірнеше баламасы бар екендігін білеміз. Қазақ терминологиясының дамуын А.Байтұрсынұлы кезінде «Пән сөз» деп атап көрсеткен болатын. Өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдары жарық көрген алаш оқығандарының еңбектерінде, сол жылдардың мерзімді басылымдарында осы термин жиі қолданылған. А.Байтұрсынұлы 1926 жылы Бакуде өткен бүкілодақтық конференцияда жасаған баяндамасында да осы «пән сөз» терминін қолданған болатын. Бұл атау осы қалпымен қолданыла бергенде қазіргі күнге дейін қалыптасып, төл терминдеріміздің бірі болып та кеткен болар еді. Алайда отызыншы жылдардың бас кезінен бастап терминологияны

---

* Батыс Қазақстан «АТиСО» академиялық колледжінің қазақ тілі пәні оқытушысы, zhanarbekmahevaa@mail.ru

халықаралықтандыру, орыс терминологиясын үлгі ету бағытына бет бұрғандықтан «пән сөзді» - «термин» атауы алмастырды.

Негізгі бөлім

Терминнің тілдік сипатын айтпас бұрын терминология дегеніміз не екеніне тоқталуды жөн көрдім. Терминология – белгілі бір білім саласында қолданылатын терминдердің жиынтығы. Термин (лат. terminus - шек, шекара) – ғылым, техниканың, өнердің және қоғамдық тұрмыстың т.б. саланың белгілі бір ұғымының немесе заттың дәл (ауыспалы немесе бейнелі түрде емес) мағынасын білдіретін немесе нақты мән-сипатын аңғартатын сөз немесе сөз тіркесі. Терминдердің басқа сөздерден айырмашылығы, олар бір мағыналы, қысқа болады, эмоциялылық және экспрессия жоқ, стилистикалық бейтарап. Кейбір терминдер өзінің ерекше сипатын жоғалтып, әр түрлі сөйлеу стилінде кеңінен қолданылады [1]. Терминология білімнің белгілі бір саласы терминдерінің жиынтығы ретінде кез келген тілде кәсіби қызметпен тығыз байланысты. Адам қызметінің белгілі бір саласында жұмыс істейтін маман терминологияны меңгермей, өз мүмкіндіктерін толыққанды іске асыра алмайды. Терминдердің арасында термин-синонимдер де кездеседі, мысалы, пневмония-өкпенің қабынуы, грамматикалық модель – грамматикалық құрылым, дисфазия – афазия. Терминологияда пәнаралық терминологиялық омонимия таралған. Бір термин осы тілдің түрлі терминологиясына кіре алады. Мысалы, реакция термині химия, саясат, физиологияда кездеседі. Терминологиялық лексика екі топқа бөлінеді: тарсалалық және жалпы ғылыми терминдер. Тарсалалық терминдер жекелеген ғылым шеңберінде ғана кездеседі: математика, физика, химия, информатика және т. б. Тарсалалық терминдер ерекше функционалдық оқшаулығымен сипатталады, көбінесе мамандарға ғана белгілі. Олардың басқа стильдерде қолданылуы шектеулі. Жалпы ғылыми терминдер ғылымның әртүрлі салаларында кездеседі, олар барлық адамдарға түсінікті, оларды жалпыға түсінікті деп аталады. Термин тек бір терминологияның құрамына кіруі мүмкін, және де әртүрлі терминологияларға, мысалы, операция (ота) – медицинада, қаржы саласында, әскери істе; ассимиляция – биологияда, этнографияда, лингвистикада кіруі мүмкін. Терминологияда детерминологизация және терминдену үрдісі кездеседі. Детерминологизация дегеніміз терминнің жалпы қолданылатын лексикаға ауысуы) және терминдену жалпы қолданылатын сөздің терминге ауысуы, мысалы, «жалғау – окончание») [2].

Қазіргі жағдайда терминге қойылатын маңызды талап оның халықаралық сипаты, халықаралық стандарттарға сәйкестігі болып табылады. Сондықтан кез-келген сөзді термин деп тани алмаймыз. Осы орайда академик Ә.Қайдардың: «Терминнің бәрі – сөз, ал сөздің бәрі – термин емес», - деген пікірі, М.Ізімұлының: «Термин қалыптастыру – көзсіз аудармалау, жасанды сөзжасам тудыру, «қазақы» балама жапсыру емес» деген ойларының астарында үлкен мән жатқандығы ескерілу қажет. Терминдерді білудің басты мақсаты: болашақ маманға мамандыққа байланысты ана тіліндегі сөздерді үйретіп, сөздік қорын байыту. Термин сөздерді келешекте қызмет барысында қолдану олардың білімді де, іскер, өз саласын жетік меңгерген жан-жақты

терең білімді маман болуына аса қажет. Сонымен қатар адамдардың барлығы да термин жүйесін үйреніп, кәсіби сөздерді меңгеру үшін ғылыми-техникалық стильде жазылған шығармалармен жұмыс істеуі қажет, яғни әр адам ғылыми әдебиетпен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырып, сол арқылы ғылыми – зерттеу жұмыстарына икемдеуі қажет. Себебі, мамандыққа байланысты термин сөздерді меңгертуде сақтық қажет. Бұдан шығатын қорытынды: термин сөз бұл логикалық жіктеу ережесіне бағынуы шарт. Сонымен қатар терминнің құлаққа сіңімді, көкейге қонымды болуын қадағалап отырған жөн. Ғылым мен техникада терминдердің мәні күшті. Ғылым мен техниканың белгілі бір саласын меңгеру үшін сол салаға тән терминдердің мағынасын, ғылыми мәні мен білдіретін ұғымын жете түсіну қажет. Термин жасауда негізгі мынадай тілдік тәсілдердің басты нысанаға алынатындығы баршамызға аян:

- біріншіден, қазақтың өз сөздерін термин қатарына тарту;
- екіншіден, туыстас түркі тілдерінің сөздік қорын және озық тәжірибелерін пайдалану;
- үшіншіден, халықаралық терминдерді алғанда тіліміздің дыбыстық ерекшеліктерін ескеру.

Терминдер түрлі жолдармен жасалады:

1. Әдеби тілде бұрыннан бар кейбір төл сөздер терминдік мағына алып, белгілі саланың терминологиясына телінеді де, сонда әбден орнығып қалыптасады. Мысалы, қазақ тіліндегі айналым (оборот), құн (стоимость), нұсқау (инструкция) т.б сөздер білімнің әр саласында қолданылатын термин сөздерге айналып, қалыптасып кетті.

2. Ғылым мен техниканың алуан түрлі салаларында қатысты терминдердің ішінде дүниежүзіндегі тілдердің бәріне ортақ көптеген терминдер сөздердің халықаралық қоры болып саналады да, интернационалдық терминдер деп аталады. Мысалы, роман, дирижер, циклон, поэма, синтаксис т.б.

3. Терминдердің туынды түрлерін қабылдау қажет болғанда, олардың түбір тұлғасы аударылмай, сол қалпында қабылданады да, ал кейбіреулерінің орыс тіліндегі қосымшаларының орнына қазақ тілінде сайма-сай келетін қосымшалар жалғанады. Мысалы, аграрный-аграрлық, редактировать редакциялау, т.б. Кәсіби терминдермен жұмыс жасауда термин сөздердің аударылу және жасалу ерекшеліктеріне көңіл бөлу қажет [3].

Жалпы терминнің тілдік сипатына тоқтала кететін болсам, терминдер жалпы халықтық тілден ерекшеленіп, нақты бір саламен байланысты қолданылады.

Терминнің басты тілдік сипаттары:

1. Дәлдік (нақтылық) – термин бір ғана ұғымды білдіруі керек.
2. Жүйелілік-терминдер өзара бір-бірімен логикалық, мағыналық жағынан байланысты болады. Олар белгілі бір саладағы терминдер жүйесіне кіреді.
3. Тұрақтылық – терминдер уақыт өте келе өзгеріске аз ұшырайды. Олар ғылыми еңбектерде, оқулықтарда тұрақты қолданылады.

4. Бірмағыналылық – термин көп мағына бермеуі тиіс. Ол тек бір ұғыммен байланысты болуы қажет.

5. Халықаралық сипат-көптеген терминдер бірнеше тілде бірдей немесе ұқсас айтылады. Терминдер негізінен сөз немесе сөз тіркестерінен болады. Термин – деген ұғым аты. Терминнің міндетті түрде дефинициясы болады. Терминдердің негізгі басым бөлігі жалпы есімдер, сөз табына қатысты жағынан зат есімдер болады. Термин құрамы жағынан түбір сөз де, туынды сөз де, терминологиялық тіркес те болуы мүмкін. Мысалы:

- Түбір терминдер: тау, сөз, ән т.б.
- Туынды терминдер: буландырғыш, сөзжасам, қолжазба т.б.
- Тіркесті терминдер: сөз тіркесі, егіз ұйқас, бүтін сан т.б [4].

Терминдер ұлт тіліндегі сөзжасам үлгілерімен қатар шет тілдерінің термин жасаушы терминбөлшектердің қатысуы арқылы да жасалады. Жалпы терминбөлшекке берілген анықтамалар өте көп. Соның ішінде, В.Ф.Новодранованың терминбөлшекке берген мына анықтамасын айта кетуге болады. Терминбөлшек-әдетте терминнің құрамында белгілі бір орынды иеленіп, мейілінше тұрақтаған жалпы мағынаны білдіретін, туынды терминдердің үнемі қайталанып отыратын және жаңа терминдер жасауға қабілетті бөлшегі.

Терминтанушылар тарапынан терминге берілген анықтамалар өте көп. Мәселен, термин-ғылыми немесе өндірістік технологиялық ұғым атауы болып табылатын арнайы қолданыстағы дефинициясы бар сөз немесе сөз тіркесі. Термин-ұғым атауы болса, терминнің дефинициясы деген-сол ұғым атауына берілген дәл ғылыми анықтама. Демек, термин сөздің мағынасы оның дефинициясы арқылы анықталады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, терминнің тілдік сипаты – оның белгілі бір ғылым, техника, өндіріс саласына тән нақты ұғымды дәл және қысқа түрде білдіруімен ерекшеленеді. Терминдер жалпы тілдік лексикадан дараланып, жүйелілікке, тұрақтылыққа, дәлдікке және бір мағыналылыққа ұмтылады. Олар тілдік нормаларға сүйене отырып жасалып, ұлттың дүниетанымын, мәдениетін де бейнелей алады. Сонымен қатар терминдердің қалыптасуы мен қолданысы тілдің дамуымен тығыз байланысты, сондықтан олар үнемі жаңарып, толығып отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы. – 2014. – 952 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілінің грамматикасы. – 1936. – 74 б.
3. Айтбайұлы Ө. Қазақ тілінде термин жасау жолдары мен принциптері хақында // Қазақ терминологиясының өзекті мәселелері. – Астана, 2002. – Б. 26.
4. Айтбайұлы Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. Алматы, 1988. – 214 б.

ЖАС ОҚЫТУШЫЛАР ҮШІН САЛАЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ ҮЙРЕТУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ҚОЛДАУЫ

Айгуль СУЙЕСИНОВА*

Аңдатпа. Бұл мақалада жас оқытушыларға салалық терминологияны үйретуде әдістемелік қолдау көрсетудің маңызы қарастырылады. Автор кәсіби терминдердің білім беру процесіндегі рөліне тоқталып, жас мамандардың терминдерді меңгеруде кездесетін қиындықтарын сипаттайды. Әдістемелік қолдаудың негізгі түрлері (сөздіктерді қолдану, семинарлар, цифрлық құралдар, менторлық жүйе) талданады. Мақалада тәжірибелік ұсыныстар беріліп, кәсіби-техникалық білім беру сапасын арттырудағы терминологияның рөлі айқындалады.

Түйін сөздер: салалық терминология, жас оқытушы, әдістемелік қолдау, кәсіби тіл, терминологиялық сөздік, кәсіби білім беру, функционалдық сауаттылық, цифрлық білім беру ресурстары.

Abstract. The article explores the importance of methodological support in teaching sectoral terminology to young teachers. The author highlights the role of professional terms in the educational process and describes the difficulties faced by novice educators. The main forms of methodological support are analyzed, including the use of dictionaries, seminars, digital tools, and mentoring. Practical recommendations are provided, emphasizing the role of terminology in improving the quality of vocational education.

Key words: sectoral terminology, young teacher, methodological support, professional language, terminological dictionary, vocational education, functional literacy, digital educational resources.

Кіріспе

Қазіргі кәсіби-техникалық білім беру жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін арттыру үшін салалық терминологияны меңгерту басты бағыттардың бірі болып табылады [1; 12]. Әсіресе жас оқытушылар үшін бұл мәселе өзекті, себебі оқу процесіне жаңа кіріскен мамандар кәсіби терминдерді қолдануда жиі қиындықтарға тап болады. Терминологиялық білім – тек сөздік қана емес, кәсіби тіл мәдениетін, коммуникацияны және кәсіби ойлау дағдысын қалыптастыратын маңызды құрал.

Жас оқытушыларға әдістемелік қолдау көрсету арқылы олардың кәсіби салалық терминдерді меңгеру деңгейін арттыру, сабақта тиімді қолдану жолдарын көрсету – білім беру сапасын қамтамасыз етудің алғышарты.

Негізгі бөлім

1. Салалық терминологияның кәсіби білім берудегі маңызы

Салалық терминдер – белгілі бір кәсіби саладағы білімнің негізін құрайтын ұғымдар жүйесі. Мысалы, құрылыс саласында «гипсокартон»,

---

* Атырау энергетика және құрылыс колледжінің арнайы пәндер оқытушысы, әдіскер, Aigulss.1981@gmail.com

«арматура», «қалыптау», «монтаж» сияқты терминдерсіз кәсіби процестерді сипаттау мүмкін емес. Жас оқытушының осы терминдерді нақты, дұрыс және бірізді қолдануы оның сабақтағы беделіне, студенттердің білім сапасына әсер етеді. Кәсіби білім берудің басты міндеттерінің бірі – болашақ мамандарды тек қана кәсіби білік пен дағдыларға үйрету емес, сонымен қатар олардың кәсіби тілдік құзыреттілігін қалыптастыру. Бұл тұрғыда салалық терминологияның маңызы ерекше.

Біріншіден, салалық терминология кәсіби пәндердің мазмұнын нақты әрі түсінікті жеткізудің негізгі құралы болып табылады. Әрбір салада (құрылыс, энергетика, медицина, ақпараттық технологиялар және т.б.) өзіндік ұғымдар мен атаулар жүйесі қалыптасқан. Егер студент осы ұғымдарды дұрыс меңгермесе, ол оқу материалын толық түсінуде және кәсіби тапсырмаларды орындауда қиындықтарға тап болады. Екіншіден, салалық терминдерді меңгеру студенттердің кәсіби қарым-қатынас мәдениетін дамытады. Мысалы, құрылысшы мамандығында оқитын студент «гипсокартон», «арматура», «жабын», «қалып» секілді терминдерді нақты білу арқылы өндірістік ортада әріптестерімен дұрыс тіл табыса алады. Үшіншіден, халықаралық деңгейдегі кәсіби мобильділік үшін салалық терминологияның орны ерекше. Кәсіби терминдер ағылшын, орыс және басқа да тілдерде бірізді қолданылатындықтан, студенттер мен жас мамандардың көптілді терминологиялық базаны меңгеруі олардың еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін арттырады. Төртіншіден, цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану барысында да салалық терминология қажет. Қазіргі таңда көптеген электронды оқулықтар, бейнесабақтар мен симуляторлар кәсіби терминдерге негізделіп жасалады. Сондықтан студенттер оларды дұрыс түсіну үшін терминологиялық сауаттылыққа ие болуы тиіс. Бесіншіден, салалық терминология кәсіби ойлау жүйесін қалыптастырудың маңызды факторы көмектеседі [2; 45]. Терминдер – белгілі бір құбылысты немесе процесті қысқа әрі нақты түсіндіретін құрал болғандықтан, оларды меңгеру студенттің теориялық білімін жүйелеуге, практикалық әрекетінде сауатты қолдануына ықпал етеді.

2. Жас оқытушылардың терминологияны меңгерудегі қиындықтары

Кәсіби-техникалық колледждердегі жас оқытушылардың басты мәселелерінің бірі – салалық терминологияны толық әрі дұрыс меңгеру. Әсіресе құрылыс саласы бойынша сабақ беретін жас мамандар үшін бұл өзекті мәселе болып отыр.

Біріншіден, құрылыс саласында қолданылатын терминдер саны өте көп әрі күрделі. Мысалы, «арматура», «фундамент», «қалып», «гидроокшаулау», «сейсмоберіктік» сияқты ұғымдар тек атаумен шектелмей, нақты технологиялық процестерді білдіреді [3; 130]. Жас оқытушы бұл терминдердің мәнін терең түсінбей, студентке қарапайым тілде жеткізуде қиналады. **Екіншіден**, терминдердің көптілді нұсқалары қосымша қиындық туғызады. Құрылыс материалдары мен жабдықтарының атаулары орыс тілінде немесе ағылшын тілінде жиі қолданылады («гипсокартон – drywall», «цемент – cement», «кирпич – brick»). Жас оқытушы осы атауларды бір-бірімен

сәйкестендіріп, студенттерге түсінікті етіп жеткізе алмауы мүмкін. **Үшіншіден**, әдістемелік қолдаудың жеткіліксіздігі. Көп жағдайда жас мамандарға дайын терминологиялық сөздіктер немесе визуалды құралдар берілмейді. Нәтижесінде олар интернеттен немесе жеке тәжірибеден алынған әртүрлі ақпаратқа сүйенеді, бұл ғылыми және әдістемелік тұрғыда бірізділікті бұзады. **Төртіншіден**, тәжірибенің аздығы. Жас оқытушылардың өндірістік тәжірибесі жеткіліксіз болған жағдайда терминдерді тек теориялық деңгейде меңгеріп, олардың нақты өндірістегі қолданысын түсіндіруде қиналады. Мысалы, «құйма бетон» мен «құрастырмалы бетон» айырмашылығын практикасыз түсіндіру қиын. **Бесіншіден**, терминологияны меңгерудегі психологиялық қиындықтар. Жас оқытушы өзін студенттердің алдында сенімсіз сезінуі мүмкін, себебі кейбір студенттер құрылыс саласында жұмыс істеп көрген, ал оқытушы тек теориялық білімге сүйенеді. Бұл жағдайда терминдерді дұрыс қолданбау оқытушының беделіне кері әсер етуі ықтимал. Осы мәселелерді шешу үшін:

- жас оқытушыларға арналған **салалық терминологиялық тренингтер** ұйымдастыру;
- кәсіби пәндер бойынша **қазақша-орысша-ағылшынша терминологиялық сөздіктер** дайындау;
- оқу процесінде **виртуалды симуляциялар** мен **бейнематериалдарды** пайдалану;
- жас мамандарды **тәжірибелі оқытушылармен тәлімгерлік жүйесіне** қосу ұсынылады.

3. Әдістемелік қолдау түрлері

Жас оқытушыларға бірнеше бағытта әдістемелік қолдау ұйымдастыруға болатын ұсыныстар:

1. Салалық терминологиялық сөздіктерді жүйелі пайдалану – колледждің оқу-әдістемелік қорында үштілді (қазақ-орыс-ағылшын) терминологиялық сөздіктер болуы тиіс; – оқытушыларға арналған онлайн-платформалар мен мобильді қосымшаларды қолдану.

2. Тәжірибелік семинарлар мен тренингтер – жас оқытушыларға арналған «Терминологиялық минимум» курстарын ұйымдастыру; – шеберлік сағаттарында тәжірибелі ұстаздар терминдерді қолданудың тиімді әдістерін көрсету.

3. Цифрлық сауаттылықпен ұштастыру – терминологиялық база жасау (глоссарий, электронды сөздік, терминдер картасы); – презентациялар мен мультимедиялық құралдарда терминдерді бейнелеу.

4. Кәсіби мәтіндермен жұмыс – арнаулы пән оқулықтарынан үзінділер талдау; – кәсіби мәтіндерді аудару, салыстыру, қайта баяндау.

5. Менторлық қолдау
– жас оқытушыларға тәжірибелі ұстазды бекіту [4, 35];
– терминдерді сабақта қолдану бойынша кері байланыс беру.

4. Практикалық ұсыныстар

- Әр жас оқытушы өз саласына қатысты жеке терминологиялық портфолио жасауы керек (термин + анықтама + қолдану мысалы).
- Колледжде терминологиялық кеңес жұмыс істеп, жаңа терминдерді бекітіп отыруы тиімді.
- Студенттермен бірлесіп салалық терминологиялық сөздік жобасын құру – оқытушыға да, студентке де пайдалы тәжірибе.

Қорытынды

Жас оқытушыларға салалық терминологияны үйретудің әдістемелік қолдауы – кәсіби білім беру жүйесіндегі стратегиялық міндеттердің бірі. Бұл қолдау оқытушының кәсіби тілдік құзыреттілігін арттырып қана қоймай, студенттердің сапалы білім алуына, кәсіби ойлауын дамытуға ықпал етеді. Әдістемелік қызметтің басты мақсаты – жас мамандарға бағыт-бағдар беріп, терминологиялық мәдениетті қалыптастыру [5].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аханов К. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 2002. – 384 б.
2. Кәтенбаева Б. Кәсіби қазақ тілі. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 256 б.
3. Сатыбалдиев Ә. Құрылыс өндірісінің технологиясы: оқу құралы. – Алматы: Эверо, 2019. – 420 б.
4. UNESCO. TVET and Skills Development for the Future of Work. – Paris, 2021. – 88 p.
5. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Астана, 2017.

САЛАЛЫҚ СӨЗДІКТЕРДІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ҚҰРЫЛЫСШЫ МАМАНДЫҒЫНЫҢ «КЕСКІНДЕМЕ ЖӘНЕ СӘНДІК СЫЛАҚ ЖҰМЫСТАРЫ» ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ БОЙЫНША СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ ОЙЛАУЫН ДАМУ

Алтыншаш СУЛЕЙМЕНОВА*

Андатпа. Мақалада құрылысшы мамандығын даярлаудағы «Кескіндеме және сәндік сылақ жұмыстары» құзыреттілігін қалыптастыруда салалық сөздіктердің рөлі мен маңызы қарастырылған. Кәсіби терминологияны меңгеру студенттердің кәсіби ойлау қабілетін дамытуға, теориялық білімді практикалық жұмыстармен ұштастыруға және сапалы нәтижеге қол жеткізуге

---

* Атырау энергетика және құрылыс колледжінің өндірістік оқыту шебері,
Suylemenova.altynshash@mail.ru

мүмкіндік беретіні негізделген. Терминологиялық сөздіктерді оқу процесіне тиімді енгізудің әдістемелік тәсілдері, оның ішінде интерактивті және мультимедиялық құралдарды қолдану жолдары ұсынылады. Зерттеу жұмысының нәтижесінде кәсіби сөздіктердің студенттердің сәндік әрлеу жұмыстарына деген қызығушылығын арттыруға, сондай-ақ, олардың жалпы кәсіби құзыреттілігін арттыруға септігі тиетіні көрсетілген.

Түйін сөздер: кескіндеме жұмыстары, Сәндік сылақ, Салалық сөздіктер, Кәсіби ойлау, Кәсіби құзыреттілік, Құрылысшы мамандығы, Терминология

Abstract. This article examines the role and significance of specialized glossaries in shaping the «Painting and Decorative Plastering Works» competency for students in construction-related fields. It is argued that mastering professional terminology contributes to the development of students' professional thinking, the integration of theoretical knowledge with practical skills, and the achievement of high-quality results. The article proposes methodological approaches for effectively integrating terminological dictionaries into the educational process, including the use of interactive and multimedia tools. The research findings indicate that professional glossaries help increase students' interest in decorative finishing works and enhance their overall professional competence.

Key words: Painting works, Decorative plastering, Specialized glossaries, Professional thinking, Professional competence, Construction profession, Terminology.

Кіріспе

Қазіргі заманғы құрылыс нарығында еңбек етуге қабілетті, жоғары білікті мамандарға деген сұраныс артып келеді [1]. Құрылысшы мамандығының маңызды бөлігі – әрлеу және безендіру жұмыстары. Әсіресе, «кескіндеме және сәндік сылақ жұмыстары» құзыреттілігі үлкен дәлдікті, шығармашылықты және кәсіби терминологияны терең меңгеруді талап етеді. Кәсіби терминдерді дұрыс қолдану – маманның сауаттылығын ғана көрсетпей, сонымен бірге оның жұмыс сапасын, басқа мамандармен өзара түсіністігін және қауіпсіздік техникасын сақтауын қамтамасыз етеді. Осыған байланысты білім беру процесінде салалық сөздіктерді тиімді қолдану арқылы студенттердің кәсіби ойлауын дамыту мәселесі ерекше өзектілікке ие.

Негізгі бөлім

Кәсіби ойлау – бұл мамандыққа қатысты мәселелерді шешуге бағытталған талдау, синтездеу, жоспарлау және бағалау сияқты ойлау операцияларының жиынтығы. Кәсіби терминологияны меңгеру осы ойлау процесінің негізі болып табылады.

- Терминологиялық жүйелілік: салалық сөздіктер кәсіби терминдерді жүйелеп, олардың анықтамаларын нақты көрсетеді. Бұл студенттерге өз білімдерін құрылымдауға, күрделі ұғымдарды жеңіл меңгеруге және оларды өзара байланыстыруға мүмкіндік береді.

- Нақтылық пен дәлдік: сылақ және кескіндеме жұмыстары дәлдікті талап етеді. «Штукатурка», «шпаклевка», «грунтовка» сияқты терминдердің мағынасын дәл түсіну жұмыстың дұрыс кезеңдерін сақтауға көмектеседі.

Мысалы, «венециандық сылақ» (мәрмәр тәріздес көрініс беретін сәндік сылақтың түрі) немесе «лессировка» (арнайы мөлдір бояу, нәзіктік әсер жасайтын сәндік әдіс) сияқты күрделі техникаларды орындау үшін тиісті терминдерді білу маңызды [2].

- Коммуникациялық функция: кәсіби терминдерді дұрыс қолдану мамандар арасындағы қарым-қатынасты жеңілдетеді. Бұл жұмыс беруші, әріптестер және тапсырыс берушілермен тиімді қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік береді.

Студенттердің кәсіби ойлауын дамыту үшін салалық сөздіктерді кешенді түрде қолдану қажет. Бұл тек сөздіктермен ғана жұмыс істеумен шектелмеуі маңызды.

- Интерактивті сөздіктер: дәстүрлі қағаз сөздіктермен қатар, интерактивті, мультимедиялық сөздіктерді қолдану – бүгінгі заманның талабы. Бұл сөздіктерде әрбір терминнің анықтамасынан басқа, оны көрсететін бейнероликтер, 3D-анимациялар немесе суреттер болуы мүмкін. Мысалы, «фактура» терминінің әртүрлі түрлерін (*короед, шуба, барашек*) көрсететін галерея жасау [3].

- Жобаға негізделген оқыту: студенттерге нақты жобалық тапсырмалар беріп, орындау барысында кәсіби сөздіктерді үнемі қолдануға баулу. Мысалы, бір бөлмені сәндік сылақпен әрлеу жобасында студенттер өздері қолданатын әрбір құрал мен материалды, сондай-ақ, орындалатын әрбір кезеңді кәсіби терминдермен сипаттауы тиіс.

- Кәсіби ойындар мен жаттығулар: сабақта кәсіби терминдерге арналған ойындар, кроссвордтар немесе викториналар өткізу [4]. Бұл оқу процесін қызықты етіп, студенттердің белсенділігін арттырады [5].

Зерттеулер кәсіби сөздіктерді жүйелі қолдану студенттердің келесі қабілеттерін дамытатынын көрсеткен:

- Мәселені шешу қабілеті: күрделі терминдерді түсіну арқылы студенттер технологиялық мәселелерді шешуде логикалық және жүйелі ойлауды дамытады. Мысалы, «сылақтың жарылу себептерін» немесе «түстің біркелкі болмауының» неден екенін кәсіби терминдер арқылы талдай алады.

- Сапаға бағытталу: терминдердің нақты мағынасын білу студенттерге жұмыстың сапасын бағалауға және қателіктерді ертерек анықтауға көмектеседі. Бұл оларды сапаға бағытталған маман ретінде қалыптастырады.

- Технологиялық жаңалықтарға бейімделу: жаңа технологиялар мен материалдар пайда болған кезде, оларға қатысты терминдерді сөздіктер арқылы тез меңгеріп, кәсіби дағдыларын жаңа талаптарға сай жаңарта алады.

Қорытынды

Салалық сөздіктерді қолдану – құрылысшы мамандығы бойынша студенттердің кәсіби ойлауын дамытудың тиімді құралы. Бұл құралдардың көмегімен студенттер тек терминдердің мағынасын жаттап қана қоймай, оларды кәсіби қызметте саналы түрде қолдануға үйренеді. Кәсіби сөздіктерді білім беру процесіне тиімді интеграциялау арқылы:

- студенттердің теориялық білімі тереңдейді;
- практикалық дағдылары бекиді;

- кәсіби ойлау қабілеті дамиды;
- еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігі артады.

Қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсаты – тек теориялық біліммен қаруланған маманды емес, сонымен бірге кәсіби тілді еркін меңгерген және өз ісіне жауапкершілікпен қарайтын білікті тұлғаны қалыптастыру. Бұл мақсатқа жетуде салалық сөздіктердің рөлі ерекше маңызды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Заңы. Білім туралы: 2007 жылғы 27 шілдесі, № 319 қабылданған // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs.10.11.2023>.
2. Құрылыс терминологиясы. Астана, 2006. – 176 б.
3. Муканова Н.Е., Тулегенова Б.Н. Педагогикалық шеберлік: Оқу-әдістемелік құрал. Оралы, 2020. – Б. 108.
4. Құсбекова Б. Орысша-қазақша терминологиялық анықтамалық сөздік (білім беру саласы). Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы, 2010. – 304 б.
5. Иванов П. Роль профессиональной терминологии в подготовке рабочих кадров. – Москва, 2019. – Б. 88-89.

ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚ-ОРЫС ЗАҢ ТІЛІН УНИФИКАЦИЯЛАУ: АУДАРМА МЕН ТЕРМИНДЕРДІ СТАНДАРТТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Гүлден ТАҢЖАРБАЙ*

Аңдатпа. Бұл зерттеу жұмысы цифрландыру жағдайында қазақ және орыс тілдеріндегі заң тілін унификациялау, атап айтқанда аударма сапасы мен заң терминологиясын стандарттау мәселелеріне арналған. Қазіргі кезеңде құқықтық актілердің мемлекеттік және ресми тілдердегі нұсқаларының мазмұндық сәйкессіздігі мен терминологиялық бірізділіктің болмауы құқық қолдану тәжірибесінде айтарлықтай қиындықтар туғызуда. Зерттеу жұмысының негізгі нысаны – азаматтық құқық саласындағы заң тілі, соның ішінде Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіндегі аударма және терминологиялық сәйкестік мәселелері. Жұмыста заң мәтіндерінің аутенттілігін қамтамасыз етуге кедергі келтіретін факторлар талданады және заңнамалық аударма сапасын арттырудың тілдік-құқықтық тетіктері қарастырылады. Зерттеу нәтижелері заң шығару процесінде мемлекеттік тілдің мәртебесін арттыруға, құқықтық құжаттардың сапасын жетілдіруге және азаматтық құқық саласындағы құқықтық коммуникацияның тиімділігін арттыруға үлес қосуға бағытталған.

---

* «Абай & С ЖШС» мекемесінің заңгері, Ақтөбе өңірлік Қ.Жұбанов атындағы университеті «Құқықтану» ғылыми-педагогикалық бағытының магистранты, iamgulden@gmail.com, ORCID: 0009-0001-6410-9705

Түйін сөздер: заң тілі, аударма, терминология, унификация, аутенттілік, азаматтық құқық, заң лингвистикасы, цифрландыру, жасанды интеллект, стандарттау.

Abstract. This research focuses on the unification of the Kazakh and Russian legal languages in the context of digitalization, particularly addressing the issues of translation quality and the standardization of legal terminology. At present, the lack of semantic consistency and terminological uniformity between the versions of legal acts in the state and official languages creates significant difficulties in legal practice. The main object of this study is the language of civil law, specifically the issues of translation and terminological correspondence in the Civil Code of the Republic of Kazakhstan. The study analyzes the factors that hinder the authenticity of legal texts and explores linguistic and legal mechanisms to improve the quality of legislative translation. The findings are aimed at enhancing the status of the state language in the lawmaking process, improving the quality of legal documents, and increasing the effectiveness of legal communication in the field of civil law.

Keywords: legal language, translation, terminology, unification, authenticity, civil law, legal linguistics, digitalization, artificial intelligence, standardization.

Кіріспе

Қоғамның әрбір даму кезеңінде жаңа мәселелерді шешу қажеттілігі туындайды. Бұл заңдылық әсіресе қазіргі кезеңде айқын сезіледі. Қазіргі жаһандану дәуірінде мұндай мәселелердің бірі – мемлекеттік тілдің қолданылу сапасы мен оның құқықтық саладағы қызметі. Заңнаманы қазақ тіліне аудару ісі тек тілдік емес, сонымен қатар құқықтық және әлеуметтік маңызы зор міндетке айналды. Өйткені заң мәтіндерінің аударма сапасы мемлекеттің құқықтық жүйесінің тиімділігіне, азаматтардың құқықтық санасына және әділ сот төрелігінің жүзеге асуына тікелей әсер етеді. Осы тұрғыдан алғанда, заң тілі мен аударма сапасы мәселесін жан-жақты талдау – бүгінгі күннің өзекті ғылыми бағыттарының бірі болып табылады.

Заң тілі – заңдардың сапасының айнасы. Заңдардың сапасы – қоғамның құқықтық жағдайы мен өркениеттілігін сипаттайтын көрсеткіш екені белгілі. Заңның тиімді жұмыс істеуі үшін оның тілі түсінікті, терминдері бірегей және халықаралық деңгейде қолданылатын құқықтық терминдерге сәйкес болуы қажет. Бүгінгі таңда заңдарды қазақ тіліне аудару сапасын қамтамасыз ету ең өзекті мәселелердің бірі екені белгілі.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстан Республикасының “Құқықтық актілер туралы” заңының 24-бабына сәйкес, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің Ерекше бөліміндегі қазақ және орыс тілдеріндегі заң мәтіндерінің түпнұсқалық талаптарға сәйкестігін тексеріп, алынған мәселелерді шешуге ұсыныстар әзірлеу. Бұл үшін заң баптарына лингвистикалық сараптама жүргізу арқылы талаптарға сәйкес келмейтін тұстарды анықтау, заң терминдерінің мағынасын бұрмалаған аударма қателерін табу және оларды түзету арқылы дұрыс нұсқасын ұсыну көзделеді.

Негізгі бөлім

Ғылыми тұрғыдан алғанда, заң лингвистикасы (юрислингвистика) мемлекет тілін мемлекеттік тіл саясатының нысаны ретінде және құқық тілін құқық саласын қамтамасыз етудің құралы ретінде зерттейді. Бұл терминді алғаш рет 1976 жылы Адельберт Подлех енгізген. Сол уақыттан бері юрислингвистика заң ғылымы мен тіл білімінің тоғысында пайда болған жаңа бағытқа айналды. Ол заң шығару қызметінде, құқық саласында, құжат айналымының тиімділігін қамтамасыз етуде және біздің жағдайымызда – қазақ тіл білімінің саласына құқықтық лингвистиканы енгізуде лингвистикалық-құқықтық кеңістіктің түрлі мәселелерін шешуге бағытталған. Кез келген тілдік зерттеу, егер ол жалпы тілдік аспектілер мен ұсыныстармен шектелмей, мәтіннің дәл құқықтық бағыттылығын, яғни оны жалпы халықтық тіл нормаларының аясынан ерекшелендіретін арнайы нормативті сипатын қамтыса, мұндай жұмыс юрислингвистикалық сипатқа ие болады. Бұл тұрғыда заң мәтіндері ерекше нормативтік сапаға ие, өйткені олардың тілдік нормалары жалпы тілдік нормаларға қарағанда анағұрлым қатаң және дәлдікті талап етеді [1].

Қазіргі кезеңде заң мәтіндерінде қолданылатын терминдердің бірізді еместігі – Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесіндегі өзекті мәселелердің бірі. Бұл құбылыстың негізгі себептеріне бастапқы орыстандыру үдерісі, заң мәтіндерін қазақ тіліне аудару барысында жіберілетін қателіктер, терминдерді ретсіз түзету мен унификациялау, стандарттау жұмыстарының жүйелі түрде жүргізілмеуі, сондай-ақ салалық терминологиялық сөздіктердің жүйесіз жарық көруі мен мемлекеттік тілде заң жобаларын әзірлеу сапасының төмендігі жатады. Бұған қоса, заң шығару ісінде кәсіби лингвистикалық және құқықтық даярлығы жеткіліксіз мамандардың қатысуы да мәселені тереңдете түсуде.

Бұл жағдай мемлекеттік тілдің заң саласындағы беделі мен тиімділігін төмендетіп қана қоймай, құқықтық нормалардың мазмұнын бұрмалау, заңдарды қате түсіну және олардың қолданылуында сәйкессіздік туғызу қаупін арттырады. Сондықтан заң тілі мен терминологиялық бірізділікті қамтамасыз ету – қазіргі Қазақстанның құқықтық мемлекет ретінде дамуындағы маңызды міндеттердің бірі. Бұл бағытта заңнаманың тілдік сапасын арттыру, құқықтық аударма мәдениетін жетілдіру және қазақ тілінің ғылыми-құқықтық әлеуетін дамыту аса өзекті болып отыр.

Мәселенің өзектілігін нақтылау үшін заңнамалық мәтіндердегі тілдік және терминологиялық сәйкессіздіктерді тәжірибе жүзінде талдау қажет. Әсіресе, азаматтық құқық саласындағы негізгі құжаттардың бірі – Азаматтық кодекстегі аударма мен ұғымдық үйлесім мәселелері заң тілі унификациясының өзекті проблемаларын айқын көрсетеді. Осы орайда, қазақ және орыс тіліндегі нұсқалар арасындағы бірқатар сәйкессіздіктерді қарастыру мәселенің практикалық қырын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасының қолданыстағы Азаматтық кодексінде «убытки» сөзі «залал» деп аударылған (477, 782, 829, 840, 859-баптар атауларында), ал «ущерб» сөзі «зиян» деп аударылған (940, 1118-баптар атауларында) және «вред» сөзі де «зиян» деп аударылған [2]. Алайда, осы үш термин жалпы

кодекс құрылымындағы баптар құрамында бірнеше мағынада аралас аударылған. Яғни, «убытки» сөзі «залал» деген мағынада аударыла тұра, «ущерб» сөзі «зиян» емес, «залал» деп аударылған, ал «зиян» деп аударылған «ущерб» сөзінің орнына «вред» сөзі де «зиян» деп аударылған. Сонымен қатар «лицо» сөзі «адам» деп аударылған (8-бап), алайда бұл, құқықтық норма тек жеке тұлғаға қатысты болған жағдайда «адам» мағынасын бере алады. Ал Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 8-бабының 7-тармағында орыс тіліндегі «лицо» сөзі жеке де, заңды тұлғаларды да қамтиды [3]. Сондықтан Азаматтық кодекстің 8-бабының 7-тармағының қазақша нұсқасын қолдану кезінде соттар «адам» сөзін «тұлға» сөзімен алмастыруы тиіс, өйткені норманы тек адамдар қатысатын қатынастарға қолдану – қате болып табылады.

Орыс тіліндегі нұсқасы	Қазақ тіліндегі нұсқасы
Ст. 477. Исчисление убытков при расторжении договора 1. Если в разумный срок после расторжения договора, вследствие нарушения обязательства продавцом, покупатель купил товар взамен предусмотренного договором у другого лица по более высокой, но разумной цене, он может предъявить продавцу требование о возмещении убытков в виде разницы между установленной в договоре ценой и ценой по совершенной взамен сделке.	477-бап. Шарт бұзылған жағдайда залалды есептеу 1. Егер сатушының міндеттемені бұзуы салдарынан шарт бұзылғаннан кейін сатып алушы тауарды қисынды мерзімде шартта көрсетілгенінің орнына басқа адамнан неғұрлым жоғары, бірақ қисынды бағамен сатып алса, ол сатушыға шартта белгіленген баға мен орнына жасалған мәміле бойынша белгіленген баға арасындағы айырма түрінде залалды өтеу туралы талап қоя алады.
Ст. 826. Содержание договора страхования 2-1. Франшиза – предусмотренное условиями страхования освобождение страховщика от возмещения ущерба, не превышающего определенного размера.	826-бап. Сақтандыру шартының мазмұны 2-1. Франшиза – сақтандырушыны сақтандыру талаптарында көзделген, белгілі бір мөлшерден аспайтын залалды өтеуден босату.
Ст. 863. Возмещение вреда, причиненного действиями в чужом интересе	863-бап. Басқаның мүддесіне жасалған іс-әрекеттермен келтірілген зиянды өтеу

Отношения по возмещению вреда , причиненного действиями в чужом интересе, заинтересованному лицу или третьим лицам, регулируются правилами, предусмотренными главой 47 настоящего Кодекса.	Басқаның мүддесіне жасалған іс-әрекеттермен келтірілген зиянды мүдделі адамға немесе үшінші бір адамдарға өтеу жөніндегі қатынастар осы Кодекстің 47-тарауында көзделген ережелермен реттеледі.
Ст. 8. Осуществление гражданских прав 7. В случае несоблюдения требований, предусмотренных пунктами 3 – 6 настоящей статьи, суд может отказать лицу в защите принадлежащего ему права.	8-бап. Азаматтық құқықтарды жүзеге асыру 7. Осы баптың 3-6-тармақтарында көзделген талаптар сақталмаған жағдайда сот адамға тиесілі оның құқығын қорғаудан бас тарта алады.

Кесте-1. Салыстырмалы талдау

Егер Zakon.kz порталының Заңнама институтының бұрынғы директоры, заң ғылымдарының докторы, профессор, академик Жұмабек Бусурмановпен кезінде жүргізілген сұхбатын қарастырсақ, заң актілеріндегі аутенттілік мәселесінің қайдан бастау алатынын түсінуге болады. Оның айтуынша, заңдардағы аударма қателіктері мен аутентика мәселесін Әділет министрлігімен бірге 2010 жылдан бері шешуге тырысып келген. Заңнама және құқықтық ақпарат институтына министрліктер мен ведомстволар әзірлеген заң жобалары өте нашар күйде келеді – аудармалары әлсіз, сауатсыз, қателері көп. Мұндай жағдай заңдарда мүлде жол беруге болмайтын нәрсе болғандықтан онда лингвистика орталығы ашылған [4].

Заңнама және құқықтық ақпарат институтының директоры мәлімдеген мәселелерді қорытып, жекелеп қарастырап болсақ:

1) барлық заң жобалары мен заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілер алдымен орыс тілінде жазылып, кейін қазақ тіліне аударылады;

2) заң жобасын әзірлеушілер аудармасының сапасы төмен, соның есебінен Заңнама және құқықтық ақпарат институты лингвистикалық сараптамамен айналысудың орнына, аудармаларды жетілдірумен айналысуға мәжбүр;

3) мерзімнің сақталмауы. Заң жобаларын әзірлеушілер құжаттарды Үкіметке немесе Парламентке ұсынардан 15 күн бұрын әкелуі тиіс болса да, көбіне соңғы сәтте, бір-екі күн қалғанда ғана тапсырады. Соның салдарынан толыққанды лингвистикалық сараптама жүргізу мүмкін болмайды. Жұмыстардың көлемі өте үлкен (200–300 бетке дейін), сондықтан жылдам әрі сапалы сараптама жасау адам ресурсын көп қажет етеді. Дегенмен әзірлеушілер асықтырып, тіпті министрлік басшылығына дейін жүгініп, процесті жеделдетуді сұрайды. Бұл өз кезегінде сараптама сапасына әсер етіп, кейін жауапкершілік институттың өзіне жүктеледі;

4) лингвистикалық орталықта кадр тапшылығы мәселесі бар. Бюджеттік қаржы бөлінбегендіктен, жоғары білікті мамандарды тарту қиындық туғызады.

Мәселелерді айқындау барысында цифрландыру жағдайында қазақ және орыс заң тілдерінің өзара сәйкестігіне әсер ететін бірқатар жүйелік және ұйымдастырушылық қиындықтар анықталды. Бұл қиындықтар заңнамалық үдерістің тиімділігіне, аударма сапасына және құқықтық терминологияның бірізденуіне тікелей ықпал етеді. Сондықтан ендігі кезекте назар аударуды қажет ететін басты міндет – осы мәселелерді шешудің нақты және ғылыми негізделген тетіктерін ұсыну. Мұндай тетіктер заң шығару қызметінің сапасын арттырумен қатар, құқықтық коммуникацияны цифрлық ортаға бейімдеу процесін де жеделдетуге мүмкіндік береді. Заң мәтіндерінің екі тілдегі нұсқаларының сәйкестігін қамтамасыз ету тек лингвистикалық емес, сонымен қатар институционалдық және технологиялық реформаларды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, ұсынылатын шаралар заң мәтіндерін әзірлеу, аудару және сараптау үдерістерін жүйелеуге бағытталуы тиіс. Әрі бұл шаралар құқықтық аударма сапасын арттыру, кадрлық әлеуетті күшейту және нормативтік актілерді цифрлық форматта біріздендіру міндеттерін қамтиды. Осыған сәйкес, төменде көрсетілген ұсыныстар заң тілін унификациялау мен аударма сапасын жетілдірудің басты бағыттары ретінде қарастырылды.

Алдымен, **“Құқықтық терминологияның цифрлық бірыңғай платформасы”** ретінде құқықтық терминологияны жүйелеуге және стандарттауға бағытталған инновациялық жоба әзірлеуді ұсынар едім. Бұл жоба аясында **құқықтық терминдер жинағын** жасанды интеллект технологияларын пайдалана отырып әзірлеу және оны ғылыми қауымдастықтың қатысуымен толықтыру көзделеді. Терминдер қоры әрбір ұғымның ресми анықтамасын, нормативтік-құқықтық актілердегі қолданылу үлгілерін және машиналық тәсілдермен тексерілген аудармаларын қамтиды. Жоба шеңберінде филология және құқық салаларындағы жетекші зерттеушілер мен тәжірибелі мамандардан құралған сараптамалық топ құрылады. Мұндай платформа немесе модульдің электрондық нұсқасын ұлттық құқықтық ақпараттық ресурстарда, соның ішінде adilet.zan.gov сияқты ресми дереккөздерде орналастыру құқықтық терминологияның біріздендірілуіне, аударма сапасының артуына және құқықтық ақпаратқа ашық қолжетімділіктің қамтамасыз етілуіне мүмкіндік береді.

Сонымен қатар аталған платформа заң жобаларының әзірлену кезеңінде-ақ аударманың дұрыстығын, ресми құқықтық терминология қорына сәйкестігін автоматты тексеріп, мәні күмәнді немесе үйлеспейтін терминдер мен сөйлем құрылымдарын белгілеп, бірыңғайланған нұсқаларды ұсынады.

Қорытынды

Осы зерттеу нәтижелері құқықтық терминологияны жүйелеу мен аударма сапасын қамтамасыз етуде дәстүрлі қол еңбегіне ғана сүйену шектеулі екенін көрсетеді. Аталған мәселені шешу бойынша өзге ғалымдардың ұсыныстарын зерттей отыра, тұрақты түрде нормативтік түсіндірме сұрату тәжірибесі, әсіресе Жоғарғы Соттан ресми түсіндірмелер алу механизмі, уақыт

және ресурстар тұрғысынан тиімсіз болып табылатынын, сондай-ақ мұндай түсіндірмелерді кейіннен іздеп табу және жүйелеу де айтарлықтай қиындық туғызатынын түсінуге болады. Ғылыми еңбектер мен ұсыныстарды талдау негізінде мұндай тәсіл ұзақ мерзімді институционалдық тиімділікке қол жеткізбейтіні анықталды [5].

Осыған байланысты құқықтық лингвистика институттарын, салалық ғылыми орталықтарды және мемлекеттік құқықтық ақпараттық инфрақұрылымды цифрландыру, жасанды интеллектті кеңінен енгізу және жүйелі түрде қаржыландыру қажеттілігі туындайды. **Құқықтық терминологияның цифрлық бірыңғай платформасын** әзірлеу – құқықтық тілдің ұстанымдылығын, аударма сапасының бірізділігін және құқық нормаларының дәлдігін қамтамасыз етудің ең тиімді жолы. Мұндай жүйе нормативтік актілердегі терминологиялық сәйкессіздіктерді автоматты түрде анықтап, қолданыстағы заңнаманы жетілдіруге мүмкіндік береді.

Сондықтан мақалада қарастырған мәселені шешу үшін жасанды интеллектке негізделген сараптамалық жүйені енгізу және осы инфрақұрылымды тұрақты институционалдық қолдаумен қамтамасыз ету – құқықтық реформалардың ажырамас бөлігі болуы тиіс. Бұл шаралар құқықтық саясаттың сапасын арттырып қана қоймай, заң шығару үдерісінің тиімділігі мен ашықтығын күшейтіп, құқық жүйесінің дамуында инновациялық серпін қалыптастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Tukabeyeva, J. A. (2024). Проблемы Юридической Лингвистики Государственного Языка При Переводе на Русский Язык в Республике Казахстан Russian Insights: Literature, Culture and Linguistic, 1, 37-41.
2. Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі №409 Азаматтық Кодексі (ерекше бөлім) / Егемен Қазақстан газеті, 1999. - 17 шілде №150-157.
3. Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ Азаматтық Кодексі (жалпы бөлім) // Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі Жаршысының 1994 жылғы 23-24 номерлерінің жеке қосымшасы.
4. Бусурманов Ж. Д. Аутентичность – большая головная боль // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31129815&pos=3;-43#pos=3;-43
5. Баймұрат С. М. Предложения по реформам судебной системы: развитие юридического казахского языка/ Университет КАЗГЮУ – имени М. С. Нарикбаева, Adjunct Assistant Professor; MJ ENU, LL.M LSE; юридический консультант ПЮК города Астана // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37972442&pos=6;-108#pos=6;-108

ЗАҢ МӘТІНДЕРІ ТЕРМИНДЕРІН БІРІЗДЕНДІРУ ЖҰМЫСТАРЫН ЖҮРГІЗУ КЕЗІНДЕГІ ТӘЖІРИБЕЛІК ШЕШІМДЕРІМІЗДЕН

Гүлназ ТӨКЕНҚЫЗЫ*

Аңдатпа. Қазіргі кезеңде Қазақстанда құқық жүйесін жаңғырту, мемлекеттік тілдің мәртебесін арттыру және заң шығару процесін жетілдіру бағытында маңызды қадамдар жасалуда. Заң мәтіндерінің түсініктілігі, нақтылығы мен бірізділігі – құқық қолдану тәжірибесінің сапасына, азаматтардың құқықтық мәдениетіне және мемлекеттік органдардың тиімді жұмыс істеуіне тікелей әсер етеді. Осы тұрғыдан алғанда, құқықтық терминологияны жүйелеу және біріздендіру – өзекті ғылыми әрі практикалық міндет.

Түйін сөздер: заң мәтіндері, біріздендіру, заң шығару.

Abstract. In the current period, Kazakhstan is undertaking significant steps to modernize its legal system, enhance the status of the state language, and improve the legislative process. The clarity, precision, and consistency of legal texts directly affect the quality of law-enforcement practice, the legal culture of citizens, and the effective functioning of public authorities. In this regard, the systematization and standardization of legal terminology constitute an important scientific and practical task.

Keywords: legal texts, standardization, lawmaking.

Кіріспе

Заң мәтіндерінде бір терминнің әртүрлі нұсқада қолданылуы, орысша-қазақша баламаларының сәйкес келмеуі, контекстке сай емес аудармалар мен интерференциялар құқық қолданушылар арасында түсінбеушілік туғызып, құқық нормаларын әртүрлі интерпретациялауға әкелетінін тәжірибе көрсетіп отыр. Біз мақаламызда терминдерді біріздендірудің теориялық алғышарттары, практикалық маңызы және авторлардың атқарған сөздік дайындау тәжірибесі негізінде туындаған мәселелерді айтқымыз келеді.

Негізгі бөлім

Жалпы қай елді алсақ та, заң тілі нақты, дәлдікке құрылған, әрбір сөзі құқықтық салмаққа ие арнайы функционалдық стильде болуы керек деп есептейді. Ал ондағы терминдер белгілі бір құқықтық категорияны білдіретін, мағынасы тұрақты, контексті өзгермейтін лексикалық бірліктер болып табылады. Заң мәтіндеріндегі терминнің бірізділігі құқық нормасының нақты түсінілуін; құжаттар арасындағы сәйкестікті; құқық қолданушылардың бірдей түсінуін; аударма сапасының жоғары болуын қамтамасыз етеді. Сондықтан бір терминнің синонимдік қолданысын пайдалануға заң тілінде рұқсат етілмейді.

Заң мәтіндеріндегі терминдердің әркелкі жазылуынан туындайтын негізгі мәселелер заң мәтінін түсінуге кедергі келтіретіні анық. Біз зерттеу

---

* Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, ф.ғ.к., adon70@mail.ru

барысында заң мәтіндерінде және аудармаларда жиі кездесетін мына мәселелер байқалды: бір терминнің бірнеше нұсқада қолданылуы. Мысалы:

- «Өкілеттік» – «өкілеттік өкімі» – «өкілет»
- «Құқықтық қатынас» – «құқықтық қарым-қатынас»
- «Шарт» – «келісімшарт» – «келісім»

Бұл сәйкессіздік нормалардың мәнін әртүрлі түсінуге әкеледі.

Қазақша-орысша баламалардың дәл келмеуі

Көп жағдайда орыс тіліндегі түпнұсқа дұрыс аударылмайды:

«Орган» → «орган» (аударылмаса), «органдар», «мекемелер», «органдар жүйесі». «Субъект» → «тұлға», «субъект», «жеке тұлға», «құқық субъектісі» Бір мәтінде бірнеше балама қолданылады.

Орыс тілінің ықпалы (интерференция): орыс тіліндегі құқықтық конструкцияларды сөзбе-сөз аудару жиі кездеседі: «оказание услуг» → «қызметтер көрсету» (дұрысы: қызмет көрсету), «имущественный вред» → «мүліктік зиян» (кейде мүліктік залал деп жазылады)

Бірізді нормалар болмағандықтан, әр аудармашы өз қалауынша нұсқа қолданады.

Терминнің контекстен тыс қате қолданылуы

Мысалы: «санкция» – «жаза», «шара», «санкция» деп үш түрлі жазылады. Ал «талапкер» сөзін «арыз беруші» орнына қолданылса, құқық мәселесі бұрмаланады.

Терминдерді біріздендіру жұмыстары: тәжірибе және нәтижелер

Авторлар тарапынан дайындалған арнайы заң терминдерінің сөздігі біріздендіру ісіне маңызды үлес болып табылады. Жұмыс барысында:

Негізі тіл білімінде терминдер бірнеше критерий бойынша талданды: мағына дәлдігі; нормативтік-құқықтық актілердегі қолданылуы; халықаралық құқықтағы сәйкестігі; аудармадағы орнықтылығы; синонимдік қатардың болуы/болмауы; термин контекстке тәуелсіз танылуы қажет; термин аудармада шатасуды тудырмауы керек; заң терминдері құқықтық доктринаға сәйкес қолданылуы тиіс (Бұл теориялар терминтанушы ғалымдар еңбектерінде жүйелі түрде ұсынылған: Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, Ә.Қайдар, Ш.Құрманбайұлы).

Заң мәтіндеріндегі терминдерді қарастыру барысында көптеген сәйкессіздіктер орын алғанын байқауға болады:

- бір терминнің бірнеше нұсқада қолданылуы;
- қазақша мен орысша баламалардың сәйкес келмеуі;
- құқықтық доктринаның бұзылуы;
- калька, мағыналық жылжу және қате аударма;
- терминнің нормативтік базада бекітілмеуі.

Бұл құжаттар терминдерді жүйелеудің нақты ғылыми-практикалық қажеттілігін дәлелдейтін материал болып табылады. Мысал келтірер болсақ, «неприкосновенность личности → адамның жеке басына қол сұқпау / тиіспеушілік». Заң мәтіндерінен үш нұсқаны кездесіруге болады. Сонымен біз жинақтаған корпус бойынша бір ғана терминнің бірнеше нұсқасы қатар қолданылуына мына мысалдарды атап өтуге болады:

- қол сұғылмаушылық, қол сұқпаушылық, қолсұғылмаушылық
- ақпараттандыру/ақпарлау/хабарлау
- жолданым/жүгіну/өтініш
- иелену/иемдену/алу/приобретение

Бұл әртүрлі министрліктер мен ведомстволардың терминді өздігінше қолдануынан туындайды.

Аудармадағы калькалық және семантикалық қателер заң мәтіндерінен орын алған. Біздің жинақтан терминдерден нақты мысалдар келтірер болсақ,:

- *informirovanie* → кейбір актілерде *ақпарлау*, кей жерлерде *хабарлау*, *хабардар ету* деп берілген (төрт түрлі нұсқа).
- *zachislenie deneg* → *ақша түсіру*, *есепке алу*, *қабылдау*, *есепке жатқызу* (нормативтік бірізділік жоқ).
- *превентивный* → *алдын алу*, *превентивті*, *ескерту шаралары* (аралас қолданыс).

Нормативтік актілер арасындағы сәйкессіздік орын алған. Бір сала ішінде де бірізділік жоқ: ҚПК, ӘҚБТК және Азаматтық кодексте бір термин әртүрлі нұсқада беріледі (*айғақ*, *қуәгер көрсетуі*, *көрсетім*). *Тергеу*, *анықтау*, *тергеп-тексеру* терминдерінің ара-жігі ажыратылмайды.

Зерттеу нысаны болып отырған нормативтік актілерде лингвистикалық қателіктер (морфология, синтаксис) де кездеседі. Мысалы: *ақпарат тасымалдағыш* / *дерек тасығыш* / *мәлімет жеткізгіш* – үш түрлі құрылым.

Терминдердің қолданысында салалық айырмашылық салдарынан туған көпнұсқалық орын алған. Мысалы, қаржы саласында: *түсім* / *кіріс* / *ақша түсіру* / *есепке жатқызу*; ал әкімшілік құқықта: *шара* / *ықпал ету шарасы* / *жауаптылық шарасы*. т.б.

Қазақ тілінің құрылымдық ерекшеліктерін сақтау – терминнің өміршеңдігін қамтамасыз етеді. Ғалымдар Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Ш.Құрманбайұлы еңбектері ұлттық тіл заңдылықтарына сай термин жасаудың маңызын атап өтеді. Жұмыс барысында айқындалған жүйелік мәселелер: бір ведомство әртүрлі құжаттарында әртүрлі термин қолданады. ҚР заң шығару институты бекіткен терминдер барлық деңгейде сақталмайды.

Терминдердегі сәйкессіздіктердің құқық қолдану тәжірибесіне әсеріне тоқталсақ, нормалардың екіұдай түсіндірілуі әртүрлі мағына береді, мемлекеттік органдар құжатты әрқалай орындайды, азаматтар ақпаратты толық түсінбейді. Аударма сапасының төмендеуі мәтіннің құқықтық күші бұзылады, заңның бастапқы идеясынан ауытқулар туындайды. Электрондық жүйелерде де заң терминдері сәйкес келмейді. Соның салдарынан құжаттарды іздеу қиын. Мысалы, «келісім», «шарт» сөздері бір мағынада қолданылады т.б. мысалдар келтіруімізге болады. тындықтан,.

Заң мәтіндерін аудару – ең күрделі саланың бірі, сондықтан аудармашылар мен мемлекеттік қызметкерлері арнайы курстардан өтіп отыруы қажет.

Қорытынды

Заң мәтіндеріндегі терминдердің біріздендірілуі – құқықтық жүйенің тұрақтылығының, нормативтік актілердің анық жазылуының және құқық

қолдану тәжірибесінің сапасының негізгі кепілі. Терминологиялық сәйкессіздіктер құқық нормаларының әртүрлі түсіндірілуіне, аудармалардың бұрмалануына, құқық қорғау органдары мен сот тәжірибесінде қателіктерге әкелуі мүмкін. Бұл тәжірибе көрсеткендей, терминдерді біріздендіру тек лингвистикалық мәселе емес, мемлекеттің құқықтық мәдениетін арттыруға ықпал ететін стратегиялық міндет.

Қорыта айтқанда, заң терминдерінің көпнұсқалығы құқық қолдануды қиындатады. Аудармадағы сәйкессіздік құқықтық доктринаға зиян келтіреді. Терминдерді бірыңғай сөздікке енгізу – заң тілін жүйелеудің ең тиімді жолы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қайдаров Ә.Т. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993. -
2. Қайдар Ә. Тіл тағылымы: зерттеулер. – Алматы: Ана тілі, 1992.
3. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001.
4. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы: «Сардар баспа үйі», 2014. - 952 б.
5. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминтануының ғылыми-теориялық негіздері. – Астана: ЕҰУ баспасы, 2014.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Ләззат ТӨЛЕГЕНОВА*

Аңдатпа. Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы ғалым ретінде А.Байтұрсынұлы терминология саласындағы негізгі ұғымдарды және олардың өзара байланысын анықтап, яғни, қазақ тілінің табиғатын көрсететін ұғымдар жүйесі түзумен қатар, сол ғылыми ұғымдардың атауларын да тұңғыш рет жасады. Ғылыми ұғымдарға ат қою оп-оңай жұмыс емес. Ол – үлкен талғампаздықты, тілді шебер пайдалана білуді қажет ететін шығармашылық процесс. Онымен қоса, арнаулы ұғымдарға ат қою кезінде ұғымдар жүйесінің өзіндік ерекшеліктерін ескеру қажет. Атаудың ықшам болуы, бірмағыналылығы және ұғым мазмұнын қамтуы тағы бар. Бұл тұрғыдан келгенде, ғалым қазақ тілін термин шығармашылығында пайдаланудың жарқын үлгісін көрсетті. Бұл мақалада Ахмет Байтұрсынұлының терминдерді тудыру қағидаты мен сөздерге жаңа атау берудегі жүйесі нақтыланып берілген.

Түйін сөздер: терминология, пуристік бағыт, әдебиет танытқыш, терминжасам тәсілдері, сәтті аударылған балама сөздер.

---

* М.Шоқай атындағы №187 ақпараттық технологиялар мектеп-лицейінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Lazzat_0571@mail.ru

Abstract. As one of the founders of Kazakh linguistics, A. Baitursynuly identified key concepts in terminology and their interrelations. He created a system of concepts reflecting the nature of the Kazakh language and was the first to coin names for these scientific concepts. Naming scientific concepts is not an easy task. It is a creative process that requires great sophistication and a skilled command of the language. Furthermore, when naming specialized concepts, it is necessary to consider the specific nature of the conceptual system. The name should be concise, unambiguous, and contain the essence of the concept. In this regard, the scholar provided a striking example of the use of the Kazakh language in terminology. This article clarifies Ahmet Baitursynuly's principles of term creation and his systematic approach to assigning new names to words.

Keywords: terminology, purist school, literary scholar, terminological methods, successfully translated equivalents.

Kіріспе

Қазақ тіл білімінің, оның ішінде ғылыми терминологияның қалыптасуы мен дамуы туралы сөз қозғағанда, ұлтымыздың ең ардақты ұлдарының бірі

Ахмет Байтұрсынұлының есімін айрықша атауға тиіспіз. Ол кісі – қазақ филологиясының, тіл-әдебиет ғылымын, ұлттық ғылыми терминологияны қалыптастырудың қайнар бастауында тұрған аса көрнекті ғалым.

А.Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімінің терминологиясын жасаушы. Кез келген ғылымды оқып білу, меңгеру немесе оны өзгелерге үйрету сол ғылым саласында қолданатын арнаулы ұғым атауларынсыз мүмкін емес. Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы ғалым ретінде А.Байтұрсынұлы осы ғылым саласындағы негізгі ұғымдарды және олардың өзара байланысын анықтап, яғни қазақ тілінің табиғатын көрсететін ұғымдар жүйесін түзумен қатар, сол ғылыми ұғымдардың атауларын да тұңғыш рет жасады [1; 25-37]. Ғылыми ұғымдарға атау беру үлкен талғампаздықты, тілді шебер пайдалана білуді қажет ететін шығармашылық үдеріс. Атаудың ықшам болуы, бір мағыналылығы және ұғым мазмұнын қарастыруы керек.

Қазақ тілі мен әдебиетіне қатысты «пән сөздерді» (термин сөздерді) алғашқы мақалаларынан бастаған А.Байтұрсынұлының ең бастаған ұстанымы-«пән сөздерді» жүйелеуде ұлттық тіліміздің өз сөздік қорына иек артып, оны мүмкіндігінше пайдалану. «Пән сөздерді» қалыптастыру барысында ғалым мынадай талаптарды қоя білді: 1) ескірген сөздерді, яғни архаизм сөздерді ретіне қарай қолдану; байырғы сөздерге терминдік мағына телініп, мағынасы көмескілеу кейбір сөздерге қосымша қызмет жүктеп, оларды бұрынғы қолданыс дағдымызда онша белсенділік таныта қоймаған, жеке-дара мағынада қолдану деген сөз. 2) өз тілінде бар сөздің орнына басқа жұрттан сөз алудан, яғни шет сөздерден қашу; 3) қазақ тілінің бай мүмкіндігін пайдалана отырып, ұғымның мәнін ашатын «жаңа пән сөздер» ойлап табу керек.

1912 жылы «Айқап» журналында «Шаһзаман мырзаға» деген көлемді мақала жариялап, қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен оны таңбалайтын әріптер туралы пікірін білдіріп, қазақ тілі дыбыстарына қажеті жоқ араб таңбаларын әліпбиден алып тастауды сөздің жіңішкелігін білдіретін дәйекші деген белгі енгізуді, қазақ тіліндегі төл дыбыстардың әрқайсысына жеке таңба белгілеуді

ұсынады. Осы мақалада дыбыс, әріп, дәйекші, жуан дыбыс, жіңішке дыбыс, қағида деген қазақша лингвистикалық терминдерді тұңғыш рет кездестіреміз.

«Тіл-құрал» оқулығында қазақ тілінің дыбыстық құрамының классификациясы да, сөз таптарын ажыратып, сөз тұлғаларының түрлерін көрсетуде де сөздердің өзгеру (септелу, жіктелу, тәуелдену) тәртібін танытуда да, сөйлем түрлерін ажыратуда да-қысқасы, қазақ тілінің фонетикасы мен грамматикасын талдап-таныту күні бүгінге дейін А. Байтұрсынұлының аталған оқулықтарының негізінде беріліп келеді. Тілдік әр категориясының классификациясынан бастап бүкіл терминдеріне дейін қазіргі мектеп грамматикасы А. Байтұрсынұлы салған негізде ұсынылып отыр. Атап айтар болсақ, зат есім, сын есім, сан есім, үстеу, есімдік, етістік, шылау, демеулік, қосымша, жалғау, жұрнақ, бастауыш, баяндауыш, толықтауыш, анықтауыш, пысықтауыш, дауысты, дауыссыз дыбыс, септіктер, атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес, леп белгісі, сұрау белгісі, қыстырма сөз, қаратпа сөз, т.б. Ахаң қалыптастырған авторлық терминдер жүйесі де қазақ тіл білімі дамыған сайын жаңа элементтермен толыға түсуде.

Негізгі бөлім

А. Байтұрсынұлы – қазақ тілінің ғана емес, әдебиеттану ғылымының да негізін салушы. Тұңғыш әдебиет теориясын жазған ғалым осы ғылым саласының ғылыми терминологиясын да жасаған. 1926 жылы «Әдебиет танытқыш» деген еңбегін жариялады. Бұл еңбек нәтижесінде әдебиетіміздің ғылыми негізі, басты әдеби терминдері қалыптасты. Өнер түрлерін «Көрнек өнері» деп атайды да, оны бес түрге бөліп, қазақша баламасын ойлап табады. Солармен бірге қазіргі әдебиеттануға сіңген кейіптеу, бейнелеу, әсірелеу, теңеу, бернелеу, алмастыру, кекесіндеу, бүкпелеу, шендестіру, дамыту, түйдектеу... т.б. атауларын енгізген.

Өлең айшықтары, шумақ, тармақ түрлері, ұйқас түрлері сияқты өлеңтану теориясын жасады. Арнау деген өлең түрін үш түрге бөлген ол сұрай арнау, зарлай арнау, жарлай арнау деп оларды мысалдар арқылы ашып берді.

Терминделуші ұғымдарды дәл білдіретін жүздеген әдебиеттану терминдерін жасай отырып, ғалым олардың ғылыми терминге тән дефинициясын (ғылыми анықтамасын) берген [2]. Ол дегеніміз – ғылыми ұғымның, өзіне ғана тән белгілерін айқын көрсетумен қатар, олардың ұғымдар жүйесіндегі алатын орнын да көрсету деген. Мысалы, «Айшықтың әрбір тақтасы шумақ деп аталады. Жұрттың бір ауыз өлең дейтіні шумақ болады, әр шумақта бірнеше тармақ болады. Тармақ дегеніміз – өлеңнің әрбір жолы. Тармақ бірнеше бунақ болады. Бунақ дегеніміз – өлеңді айтқанда сезілетін дауыс толқынының соқпа-соқпасының арасы. Бунақ ішінде буын болады. Бұл мысалдан байқайтынымыз, ғалым, біріншіден, өлеңнің құрылым-құрылысын анықтаған, екіншіден, әрбір ұғымның өзіндік ерекшелігін, басты белгісін, іргелес ұғымдардан айырмасын көрсететін анықтама берген. Үшіншіден, әр ұғымның ғылыми атауын (айшық, шумақ, тармақ, бунақ, буын) жасаған, төртіншіден, терминдердің жүйелілік ерекшелігін ескере отырып, жалпы қолданыстағы бір үлгімен жасалған (модель) сөздерді термин ретінде

пайдаланған; бесіншіден, ғылыми ұғымдардың арасындағы жүйелілік, құрылымдық байланысты көрсеткен.

А.Байтұрсынұлы тіл білімі, әдебиеттану ғылымдарының ғылыми терминологиясын жасаумен бірге, көптеген әдістеме, тарих және этнографияға, жалпы мәдениетке қатысты терминдер жасаған ғалым. Мысалы, қазақ тілін оқыту әдістемесінің де негізін қалаушы ретінде бұл салаға қатысты көптеген терминдерді жасаған. Олардың қатарына әдіс, әдісқой, сауаттау әдісі, жалқылау әдісі, жалпылау әдіс, жалқылау-жалпылау әдіс сияқты терминдерді жатқызуға болады [3; 11-12]. Мұхтар Әуезов 1923 жылы ғалымның «Мәдениет тарихы» атты кітап жазып бітіргендігін айтқан еді.

А.Байтұрсынұлы, ең алдымен, жеке өзінің тәжірибесіне, содан соң сол салада атсалысып жүрген замандастарының, орыс және басқа үнді еуропа мамандарының жетістіктеріне, араб, парсы сөзжасам үлгілеріне сүйенді. А.Байтұрсынұлы терминжасам тәсілдерін анықтап, оларды өз тәжірибесінде тұңғыш рет кеңінен пайдаланған ғалым. А.Байтұрсынұлының қазақ тілінің сөзжасам тәсілдерін анықтаумен қатар, ол тәсілдерді термин жасауда пайдаланудың үлгісін көрсеткендігін оның қаламынан туындаған жүздеген терминдері дәлелдейді. Мәселен, ғалымның жұрнақ, жалғау, буын, рай, мүше, әдіс т.б. терминдері семантикалық тәсілмен, жақша, сызықша, көсемше, есімше, әліптеме, ермектеме, баяндауыш, мазмұндама, жалғаулық есімдік тәрізді терминдері морфологиялық тәсілмен, дауыссыз дыбыс, дауысты дыбыс, жайылма сөйлем, болымды сөйлем, сабақтас сөйлем т.б. терминдер тобы синтаксистік тәсілмен жасалған. Бұл аталған терминдердің кейбіреулері орыс тіліндегі терминдердің калькалану арқылы жасалғандығы аңғарылып тұр (*калькалау – сөзді немесе сөз тіркесін сөзбе-сөз аударудың нәтижесі*).

«Тіл-құрал» еңбегінде *-уыш, -уіш, -ша, -ше, -лық, -лік* жұрнақтары арқылы жасалған сызықша, есімше, көсемше, бастауыш, баяндауыш, сұраулық терминдерінің үлгісі 1927 жылы Мәскеуде басылған Ж.Күдериннің «Өсімдіктану» оқулығында *сабақша, тұқымша, қайықша, қаптауыш, аналық*, ал Е.Омарұлының 1928 жылы Қызылордада жарық көрген «Пішіндемесінде» (геометрия) *тікше, қиықша, өлшеуіш, өлшемдік* түрінде жалғасын тапқанын көруге болады. А.Байтұрсынұлының қаламынан туындаған тұрлаусыз мүше, тұрлаулы мүше, одағай сөз, сабақтас сөйлем терминдері Е.Омарұлының тұрлаусыз шама, тұрлаулы шама, одағай сан, сабақтас пішін терминдерінің жасалуына себеп болғандығына да дау айту қиын. Бұл салаларда оның термин жасаудағы негізгі принципі ең алдымен, қазақ тілінің өз мүмкіншіліктерін пайдалану болды. Кезінде А.Байтұрсынұлын жау етіп танытуға күш салғандардың оған тағатын идеологиялық айыптарының бірі – А.Байтұрсынұлы термин жасауда пуристік бағыт ұстады...яғни, қазақ тіліне орыс сөздері мен интернационалдық терминді жолатпауға тырысты» деген пікір болатын. Бұл әрбір іс-әрекеттің байыбына бармай берілген солақай баға [4; 33-35]. А.Байтұрсынұлының термин жасаудағы «қазақшылығының» негізі бар екендігін, яғни бұл ретте ұстаған принциптері мен бағытының дұрыс екендігін көреміз. Ол қағидат – жас ғылым салаларының терминдерін жасауда қазақ тілінің өз қорына иек арту. Жасанды болса да, қазақ сөздері оқушының

тез жаттығып, есінде жақсы сақтауына әрі сол сөздің мағынасына қарап, терминдік семантикасын өзі аңғарып, игеріп кетуіне мүмкіндік береді. Саналы ғалым осыны білген. Термин жасауда ана тіліміздің сөздік қазынасын мейлінше пайдалану-сол кезең түгіл, бүгінгі күнде де өнімді, басты принциптердің бірі екендігі белгілі.

Сонымен қатар А. Байтұрсынұлы интернационалдық терминдерден мүлде бас тартпағандығын да айту керек. Тек тіл білімі емес, өзге салаларда да А. Байтұрсынұлы қаламынан шыққан материалдарда *проект, дума, депутат, фракция, доктор, фельдшер, микроб, флот, корпус, миллион, батарея, ирапнель, солдат, пулемет, завод, телефон, телеграм, план* деген интернационалдық терминдер мен орыс сөздерін кездестіреміз.

А. Байтұрсынұлы жасаған терминдердің түгелге жуық сәтті шығуының сыры – оның нағыз терминші ретінде терминге лексикология тұрғысынан да, концептология тұрғысынан да қарай білуінде жатса керек.

Әдебиетші ғалым Р. Нұрғалиев Ахаңның еңбегіне жазған алғысөзінде «сан алуан фольклорлық шығармаларды топтап саралауға мүмкіндік беретін *сауықтама, зауықтама, сарындама, салттама, ғұрыптама, қалыптама* деген терминдер қазіргі ұғымымызға өзі сұранып тұр.

Қазақ сөзінің табиғатына сәйкес келмейтін шет сөздер, біріншіден, олардың бойында біздің тілге жат дыбыстар керекті дыбыстармен ауыстырылады. Екіншіден, олардың суффикстері қазақшасымен алмастырылады, үшіншіден, қосарлы дыбыстардың бірі алынып тасталады, төртіншіден, қазақ тіліне тән емес қосымшалар қазақша айтылу ыңғайына көшеді. Мысалы, *Оренбург-Орынбор, пуховой-бөкебай, т.б.*

Терминологияға қатысты айтқанда, 1910-1930 жылдар аралығын қазақ терминологиясы дамуының «Байтұрсынұлы кезеңі» деп атасақ та болады. А. Байтұрсынұлын тарихи құбылыс ретінде тану керек. Оның еңбектері, әсіресе, терминжасам тәсілдері әлі күнге ғылыми зерттеу объектісіне айнала алмай келеді. Ал мұның тарихи тағылымдық тұрғысынан да, бүгінгі күн зәрулігі тұрғысынан да маңызы зор.

Сонымен, А. Байтұрсынұлы – қазақ оқығандары жасап, ресми бекіткен терминология қағидаттарын бүкіл түркі халықтарына ұсына отырып, түбі бір туыстас тілдердің терминологиялық қорының ортақтық сипатын арттыруды көздеген кең тынысты түрколог ғалым.

Тіліміздегі осы күні қолданып жүрген сөздер мен сөз тіркестерінің бәрі бірдей 1920-1930 жылдары пайда болған жоқ. Терминология саласы да ұлттық және жалпыадамзаттық құндылық ретінде инновациялық бағытта дамып, жаңа терминдермен толықтырылып отырады [5; 168-171]. Ғылым мен техниканың дамуы, әлеуметтік, саяси, тарихи, мәдени өзгерістер өмірімізге көптеген жаңа ұғымдарды алып келіп, терминжасам үдерістерінің өзектілігін арттыруда.

Терминология тұрғысынан қазақ тілін халықаралық деңгейге жақындату керек екендігі бәрімізге аян. Терминология саласындағы неологизация құбылысы үшін саналы түрде басқарылатын фактор тән. Яғни жаңа жасалымдар қатарынан тек қажеттілері ғана емес, сонымен бірге қазіргі әдеби тіл нормалары мен талаптарына сәйкес келетін ең үздік үлгілері іріктелініп

алынады . Мәселен, әуежай, жағажай, саяжай-қазақ тіліндегі аффиксоидтар құбылысы.

Өзіміз қазақ тілі бай тіл деп дәлелдегенімізбен, іс жүзінде сол байлықты А.Байтұрсынұлы мен оның замандастары тәрізді шебер пайдалана алмауымыздан, термин жасау ісінде тіліміздің мүмкіндігін сақа пайдалануға дағдыланбағанымыздан термин жасау жүйелі даму жолына түсе алмай отыр [6; 130-132]. Термин жасауда жетекшілік етеді деген Республикалық терминологиялық комиссиясының өзі бұл бағытта белгілі бір ұстанымға ие бола алмай келеді. Мысалы, «процесс» деген халықаралық терминнің қолданылу саласы да мағыналық аясы да кең екеніне қарамастан, оны «үдеріс» деп бекітті [7; 46-47]. Бұл ретте онымен түбірлес «процессор», «процессинг» деген сөздердің қалайша аударылатыны белгісіз.

Қорытынды

Қазіргі кездегі терминжасамның негізгі принциптерін анықтау үшін ғалымдардың ұсынған терминжасам қағидаттарын білуді қажет етеді. Академик А.Қайдар, профессор Ш.Құрманбайұлы ұсынған терминжасам қағидаттарының А.Байтұрсынұлы терминжасамға қойған талаптарымен сабақтастығы, ұқсастығы байқалады. Олар:

1. Байырғы лексикалық байлығымызды сарқа пайдалану.
2. Туысқан түркі тілдері тәжірибесін іске қосу.
3. Орыс тілінен (жалпы славян тілдерінен) енген терминдік атауларды мүмкін болғанынша қазақшаға аударып қолдану, аударуға келмейтіндерін қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне үйлестіре қабылдау.
4. Терминдер мен атаулардың емлесін тіл заңына, жазу дәстүріне сәйкес реттеу.

Бұл салада А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының терминология бөлімі біршама жұмыстар атқаруда. Институт жұмысының бір парасы – ұлттық маркерлік лексика молайып келе жатқандығынан шет тілдік терминдерді қазақшаға аударылу бағытында жұмыс жасауда. 2023 жылы қоғамдық және әлеуметтік ғылымдар бойынша 20 салалық терминологиялық сөздік бітеді. 2024 жылы техника ғылымдары бойынша 15 салалық терминологиялық сөздік және 2025 жылы жаратылыстану ғылымына арналған 15 томды әзірлеу жоспарлануда.

Қазақ алфавитінің латын жазуына көшірілуіне байланысты терминжасам ісін жетілдіру – жылдар бойы атқарылатын, жүйелі жүргізілуге тиісті жұмыс. Аса ауқымды, аса ауыр болатыны – қазақ терминологиясын түгелдей латын жазуын транслитерациялау қажеттігінде.

«Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы қазіргі қазақ терминологиясын одан әрі дамытумен тікелей байланысты.

Терминология саласындағы жұмыстар жемісін беру үшін мына төмендегі мәселелер рет-ретімен, жүйелі түрде жүзеге асырылуы тиіс деп санаймыз:

1. Жоғары білікті терминтанушы ғылыми кадрлар мен практик терминші мамандар даярлау (ҒЗИ, ЖОО-да терминтанушы ғылыми кадрлар даярлау, сала мамандарына терминология бойынша арнайы курстар жүргізу.

2. Бүкіл терминологиялық жұмыстарды республикалық деңгейде басқару мен ұйымдастыру тетігін жетілдіру (Терминкомның құқықтық мәртебесін жетілдіру).

3. Сәтті аударылған баламалардың беделін арттыру үшін кеңінен таныту үшін насихат жұмысын қолға алу.

4. Терминологиялық еңбектер негізінде терминологиялық корпус жасау.

5. «Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» ұлттық жобасындағы терминдердің қазақ тілінде қалыптастыру барысының жұмысын жандандыру.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.

2. Құрманбайұлы Ш. «Терминология және тіл мәдениетінің мәселелері» республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Астана: Санат, 1997.

3. Қажыбек Е. «Рухани жаңғыру: қазіргі қазақ терминологиясы» ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Нұр-Сұлтан, 2019.

4. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов. – Алматы: «Білім» қоғамы, 1990.

5. Өмірбекова Р. Ахмет Байтұрсынұлының терминология саласын қалыптастырудағы қосқан үлесі. – Алматы, 2012.

6. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы. – Алматы: Сардар, 2014.

7. Кенжеханұлы Р. «Рухани жаңғыру: қазіргі қазақ терминологиясы» ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Нұр-Сұлтан, 2019.

ЗАҢ СТИЛІ ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯ

Жұмакүл ТҰРАРОВА*

Аңдатпа. Мақалада ресми-іскерлік стильдің басты ерекшеліктері, құжатпен жұмыс істеуде заң техникасы мен тілдік норма қағидаларын сақтаудың мәні туралы және мемлекеттік тілдің қолданысын кеңейтуге қатысты тұжырымдар

баяндалған. Терминдердің біртұтастығын сақтау нормативтік-құқықтық құжаттарда жалпыға бірдей түсінікті болуға мүмкіндік береді. Сол үшін терминология саласын қарастыру, одан әрі зерттеу маңызды. Мақалада заң саласында қолданылып жүрген терминдердің кемшін тұсы талданады.

Түйін сөздер: ресми-іскерлік стиль, терминдер, заң жобасын әзірлеу талаптары, тілдік норманы сақтау.

Abstract. The article discusses the main features of the official-business style, emphasizing the importance of adhering to principles of legal drafting and linguistic

---

* МТБҚ «Парламентаризм институты» ШЖҚ РМК әкімшілік жұмыс бөлімінің аудармашысы, Turarova@umto.kz

norms in document preparation. It also presents conclusions related to the expansion of the use of the state language. Maintaining the consistency of terminology in normative and legal documents ensures their clarity and comprehensibility for all users. Therefore, it is essential to examine and further study the field of terminology. The article analyzes the shortcomings of certain terms currently used in the legal sphere.

Keywords: official-business style, terminology, requirements for drafting legal acts, observance of linguistic norms.

Кіріспе

Әдеби тілдің функционалдық түрінің бірі ресми-іскерлік стиль, ол қоғамдық қатынастар: мемлекеттік билік пен ел, кәсіпорындар, ұйымдар, жеке тұлға мен қоғам арасындағы ресми қатынас құралы [1; 29-11].

Құқық теориясы мен лингвистикалық әдебиеттерде заң тілі стилі ресми іс қағаздары стилінің шағын стилі ретінде қаралса, осы ресми іс қағаздары стилі үш шағын стиль: заңнамалық (заңдар, жарлықтар, қылмыстық және азаматтық актілер, жарғылар, т.б.), дипломатиялық (нота, меморандум, конвенция, халықаралық келісімдер), әкімшілік-кеңселік (кесімдер, өкімдер, бұйрықтар, өтініштер, өмірбаяндар, т.б.). Мұнда заңнама тілі стилі заң, жарлық, азаматтық, қылмыстық және өзге де актілер, сот процесіндегі сөйлеу нысаны болып бөлінеді. Ал оларды әзірлеудің және ресімдеудің ерекшелігі заң техникасында жинақталады.

Ресми-іскерлік стиль қызметінің мазмұндық-жанрлық жағынан сан қырлылығына қарамастан, оның стильге ортақ талаптар мен басты белгілері – дәлдік, ықшамдылық, нақтылық.

1. Дәлдік - бұл сөздердің тек тура мағынасына сәйкес қолдану;
2. Ықшамдық - баяндау тұтастығы, тілдік құралдарды пайдану (шаблон тіркестер, сөздерді және терминдерді тиімді пайдалану);
3. Нақтылық - іс-әрекетті нақты, ешқандай эмоциясыз, иесіздендірілген ресми мазмұнда баяндау. Әсіресе, заң мәтіндері нақты болуы тиіс. Мысалы, анықтамаларда ақпараттар қамтылған болса, бұйрықтарда, қаулыларда – бұйыру, ал хаттамаларда – ақпаратта (тыңдалды, атқарылды), бұйыруда (қаулы етті, шешім қабылдады, ескерілсін, міндеттелсін, т.б.) кездеседі. Әкімшілік-құқықтық, әкімшілік-шаруашылық әрекеттердің саласында, сот істерінде баяндау нақты мен сөйлеу құралдары дерексіздікке (абстрактілікке) ие.

Негізгі бөлім

Мемлекеттік мекемелердің қаулылары, шешімдері, өкімдері, кәсіпорындар мен түрлі ұйымдардың құжаттары ресми стильдің талаптарына сәйкес жасалады. Атаулар біркелкі, сөйлеу дәл, терминдердің айқындығы, баяндаудың логикалық жүйесі, күрделі синтаксистің, стандарттық т.б. белгілері сақталады.

Дәлдіктің болмауы мәтіндерді басқаша ұғынуға әкеледі [1; 29-11] Заң әзірлеуде мәтін дәлме-дәл, нақты болуы үшін тілдік нормаларды сақтау қажет. Заңда тілдік нормаға жатпайтын сөздер мен грамматикалық тұлғаларды

өзгерту, әдеби тілге тән емес сөздерді қолдану, арнайы терминдер мен сөздерді дұрыс қолданбау, синонимдердің болуы мағынаны өзгертіп, әртүрлі ұғынуға әкеледі.

Сондықтан заң техникасы мен әдеби тіл нормасын сақтап, терминдерді бірдей, сөздерді бірізді қолдану қажет. Әдеби тіл нормасы бұл тілдің дыбыс жүйесі, сөз байлығы, сөз мағыналары, тілдің грамматикалық құрылысы, қалыптасқан заңды ерекшеліктері. Ол біршама тұрақтылықпен (қоғам талабына қарай норма өзгеруі мүмкін), жалпыға ортақтық, түсініктілік, жалпыға міндеттілік, тілдік жүйеге сәйкестікпен ерекшеленеді [2].

Әдеби тіл нормалары: лексикалық, сөйлеу (орфоэпиялық), стилистикалық, морфологиялық, синтаксистік, сөзжасамдық, орфографиялық (емле), пунктуациялық (тыныс белгілер). Құжаттарды, оның ішінде заңдарды әзірлеуде осы тілдік нормаларды сақтау қажет. Орфографиялық, пунктуациялық, терминдер сөздіктерін, практикалық және ғылыми грамматикалық құралдарға сүйену қажет. Мысалы, лексикалық норманы сақтау дегеніміз сөздерді мағынасына қарап, талғаммен қолдану. Сөзді дәл және дұрыс қолданудың лексикалық нормалары түсіндірме, анықтамалық және өзге де сөздіктерде қамтылады. Синонимдер сөздіктерінде жуық сөздер, терминологиялық сөздіктерде кәсіби сөздердің ұғымдары сипатталады.

Синтаксистік нормаларды сақтау дегеніміз сөз тіркестерін, сөздерді байланыстыру, сөйлемде грамматикалық сөз формаларын қолдануды білдіреді [3].

Стилистикалық нормаларды сақтау бұл сөздерді функционалды стильдің ерекшеліктеріне және қарым-қатынас мақсатына сәйкес қолдану, сөздерді біріңғай қолдану, мағынасы жақын сөздерді ажыратып орнымен қолдану, сөздерді қайталауға, екіұшты сөздерді қолдануға жол бермеу.

Орфографиялық (емле) нормалары бұл жазуда дыбыстарды әріптермен белгілеу, сөздерді біріктіру, сызықша және бөлек жазу, кіші (бас) және графикалық аббревиатураларды қолдану ережелерін сақтау.

Сонымен бірге құжатпен жұмыс істеуде заң техникасы мен тілдік норма қағидаларын сақтаудың, басшылыққа алатын жалпыға ортақ белгілі бір нормативтік негізді басшылыққа алудың маңызды зор.

Атап айтқанда, терминдерді бірізді жазуда:

бірмәнділік - бір термин бір немесе өзге де қандайда бір актіде бірмәнде болуы қажеттігі; тұрақтылық, термин әрбір жаңа нормативтік құқықтық актіде өзінің ерекше мәнін сақтау;

терминологияның біртұтастығы - пайдаланылатын терминдер басқа да нормативтік құқықтық актіде қамтылған терминге қайшы болмауы, жалпыға танылған терминнің қолданылуы талабын сақтау да маңызды.

Өйткені, қолданыстағы нормативтік құқықтық актілерде және заң жобаларында:

- жарыспалы терминдердің болуы (нақтылығы жағынан талқылауды қажет ететін сөздер мен сөз тіркестері, дәл атауы бола тұрып орынсыз шет тілінің сөзімен алмастырылып пайдаланылған, дұрыс

аударылмаған терминдер, мағынасы жағынан жуық әртүрлі сөздердің пайдаланылуы);

- сәтсіз жасалған терминдердің орын алуы (ресми стильге тән емес, ұғым мазмұнын дәл бермейтін терминдер, мәніне қайшы, анық емес не заңнамада орнықтаған сөздер мен сөз тіркестерді пайдалану);

- ұлт тілінің лексикологиялық қабаттары, сөзжасам, терминжасам тәсілдері дұрыс пайдаланылмаған (жаңа пайда болған арнайы техникалық (белгілі сала бойыша), арнайы заң (ерекше құқықтық мәнге ие) терминдерін дұрыс пайдаланбауы жиі кездеседі. Мысалы, әртүрлі және мағынасына сай емес пайдаланылғанын терминдер он-жиырма жыл бұрын қабылданған заңдарда кездеседі. Мәселен, қолданыстағы заңнамада жарыспалы, екі нұсқада – «подозреваемый» – «сезікті», «күдікті», «идентификация (лат – identifcare отождествлять) термині екі нұсқада – «сәйкестендіру», «бірдейлендіру» болып қолданылып жүр: «сәйкестендіру нөмірі» (идентификационный номер)), «тамақ өнімдерін сәйкестендіру» (идентификация пищевой продукции), «өнімді, көрсетілетін қызметті бірдейлендіру» («идентификация продукции, услуги»). Сондай-ақ «сроки исковой давности» («ескіру мерзімінің өтуі») деген термин кездеседі (дұрысы – «талап қою мерзімінің өтуі»).

Осындай олқылықтардың басты себептері:

- әр мекеме өз қалыптасқан тәжірибесіне сүйеніп құжаттарды және заң жобаларын әзірлеуі және мамандардың біліктілігі мен тәжірибесінің әртүрлі болуы;
- мекемелер арасында да тәжірибе бөлісудің жоқтығы, мамандардың біліктілігін жетілдіруде де ешбір ортақ үйлестіру мен әдістемелік қолдаудың болмауы;
- мамандардың екі тілдің грамматикалық ерекшеліктерін, тілдік норма қағидалары мен заң техникасы талаптарын сақтамауы; мамандардың жұмыс жүктемесінің көп және орындауға берілетін уақыттың аз болуы;
- қолданыстағы заңдардың мемлекеттік тілдегі нұсқаларын жетілдіру бойынша мониторинг жүргізілмеуі, заң жобаларын әзірлеуде, оlara лингвистикалық сараптама жүргізуде терминдердің қолданысын толық талдау мүмкіндігі қамтылмауы.

Бекітілген терминдердің барлығы дерлік нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу кезінде қолданылмайды, жаңа пайда болып жатқан кейбір салалық терминдер саралауды қажет етеді, сондықтан қолданыстағы терминдерді нормалау, жүйелеу, біріздендіру, ретке келтіру сияқты терминологиялық жұмыстарды жүргізудің әдіс-тәсілдерін көздеу маңызды.

Ең бастысы заң жобаларын әзірлеу бойынша сараптама жасау кезінде қолданыстағы заңдардың мемлекеттік тілдегі мәтіндеріне талдау және мониторинг жүргізу, оның нәтижелері терминдер мен ұғымдардың, өзге де олқылықтарды түзету бойынша жан-жақты ұсыныстарды әзірлеуге көмектеседі. Мысалы, сабақтас заңдарда әртүрлі мәнде қолданылған терминдер мен ұғымдарды жинау сияқты лексикалық және өзге де тілдік

нормалардың, сондай-ақ заң техникасы бойынша олқылықтарды түзету бойынша ұсыныстарды заң жобасын әзірлеуді қамту қажет.

Қорыта айтқанда, қолданыстағы мемлекеттік тілдегі заңдардағы, әзірленетін заң жобасындағы терминдер мен ұғымдардың ара-жігін ашып, қайсысын қолдану қажет, қайсысын қолданбау қажеттігін саралайтын жүйелі және ортақ әдіс-тәсілге негізделген әдістемелік үйлестіру, біліктілікті арттыру, тәжірибе алмасу өзара тығыз байланыста жүзеге асырылуы керек.

Бұл қазіргі кезде қоғамдық салаларда мемлекеттік тілдің қолданысын кеңейту үшін:

- тілдік нормаларды қолдану, оның ішінде терминологияны жүйелеуді, терминдердің мәнін түсіндіруді, орфографиялық нормаларды сақтауды заңдық тәсілдермен нормативтеу;

- мамандардың біліктілігін арттыруға арналған оқыту курстары мен семинарларды өткізуді бір орталықтан жүргізу, құжаттар мен заң жобаларын әзірлеу техникасы бойынша әдістемелік қолдау көрсетуге бағытталған үйлестіру жұмысын көздеу, мәселен, тілдік нормалар мен терминдердің бірізділігін сақтау бойынша әдістемелік құралдар әзірлеу және терминология бойынша кеңес беру жүйесін енгізу.

- заңнамалық түрде мансаптық ілгерілеуді ынталандыруды көздеу, қызметтік өсуі мен аттестациясына барлық қоғамдық салаларда кәсіптік жүйесінің нәтижесін қосуды бекіту. Бұл үшін мемлекеттік қызметке қабылдау кезінде үміткердің мемлекеттік тілді меңгеру деңгейін міндетті түрде бағалауды қолдану және В2 деңгейінен төмен емес нәтижені талап ету және В2-ден төмен нәтиже көрсеткендерді қабылдамау тәртібін енгізу, өйткені тілді меңгеру қажет екенін түсіну арқылы мемлекеттік қызметшілер арасында қазақ тіліне деген құрмет пен жауапкершілік қалыптасады;

- мекемелерде мемлекеттік тілде құжаттардың, сондай-ақ заңдардың сапасын арттыруға бағытталған мониторинг, лингвистикалық сараптама, талдау жұмыстарын іске асыруды көздеу қажет.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, бұларды іске асыру тілдерді дамыту саласындағы уәкілетті орган - Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Тіл саясаты комитетінің әдістемелік қолдауын, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің, Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің және өзге де салалық мемлекеттік органдар мен мекемелердің бірлескен жұмысы мен қолдауын қажет етеді.

Осындай шараларды үйлестіруді көздеумен мемлекеттік тілдің нақты қолданыс аясын кеңейтіп, беделін арттыруға ықпал етуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мұхамеджан Д. «Ресми-іскерлік» стиль – жазбаша қарым-қатынас құралы. // <http://qaz.infozakon.kz/courts/7477-resmi-skerlk-stil-zhazbasha-arym-atynas-raly.html> 29-11-2019

2. Тілдік норма және функционалдық стильдер туралы ғылыми тұрғы // <https://massaget.kz/qaarc/qa/20073/>

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ТЕРМИНОГРАФИЯ: ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САЛАЛЫҚ СӨЗДІКТЕРДІ ЦИФРЛЫҚ ОРТАДА ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аяжан ҮМБЕТ*

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ терминографиясының тарихи қалыптасуы, даму кезеңдері және қазіргі заманғы электрондық терминографияның ғылыми негіздері жан-жақты қарастырылады. Терминологияның ғылым тілін қалыптастырудағы орны, қазақ тіліндегі терминологиялық қордың қалыптасуы мен дамуына әсер еткен тарихи факторлар ашылып көрсетіледі. Алаш қайраткерлерінің ұлттық ғылым тілін қалыптастырудағы рөлі, кеңестік кезеңдегі тәжірибелер және тәуелсіздік жылдарындағы жаңа бағыттар сараланады. Электрондық терминографияның дәстүрлі қағаз сөздіктерден айырмашылығы, оның негізгі артықшылықтары – жедел жаңарту, қолжетімділік, көптілділік, қолданушылардың пікірін ескеру мүмкіндігі талданады. Ақпараттық технологиялардың, жасанды интеллект пен табиғи тілді өңдеудің және үлкен деректерді талдаудың рөлі қарастырылады. Қазақстандағы Termincom.kz ұлттық терминологиялық базасы мен Қазақ ұлттық корпусының мүмкіндіктері, олардың шектеулері мен даму бағыттары сипатталады. Сонымен қатар халықаралық тәжірибелерге (IATE, Termium, EuroTermBank) салыстырмалы шолу жасалып, ұлттық ерекшеліктермен ұштастыру жолдары көрсетіледі. Мақалада қазіргі электрондық терминографиядағы негізгі проблемалар айқындалып, оларды шешудің ғылыми және практикалық ұсыныстары беріледі.

Түйін сөздер: терминология, терминография, қазақ тілі, электрондық сөздік, ұлттық корпус, жасанды интеллект, халықаралық тәжірибе.

Abstract. This article examines the historical formation, developmental stages, and current foundations of electronic terminography in Kazakh. It highlights the role of terminology in shaping the scientific language and the historical factors that influenced the creation of the Kazakh terminological corpus. The contributions of the Alash intellectuals, Soviet-era practices, and new directions in the period of independence are analyzed. The paper identifies the differences and advantages of electronic terminography compared to traditional paper dictionaries, including rapid updates, accessibility, multilingualism, and user feedback. The role of information technologies, artificial intelligence, natural language processing, and big data analysis in enhancing terminological work is discussed. Kazakhstan's experience with the Termincom.kz platform and the National Corpus is explored, along with their challenges and development perspectives. International practices (IATE,

---

* Т.Жүргенов атындағы №136 мектеп-лицейінің ағылшын тілі пәні мұғалімі, педагогика ғылымдарының магистрі, zhan_95.26@bk.ru

Termium, EuroTermBank) are compared, and approaches for adapting them to national needs are proposed. The article concludes by identifying key problems in electronic terminography and offering scientific and practical recommendations for their resolution.

Keywords: terminology, terminography, Kazakh language, electronic dictionary, national corpus, artificial intelligence, international practices.

Кіріспе

Қазақ тілінің ғылым тілі ретіндегі мәртебесін көтеру – ұлттық тіл саясатының стратегиялық бағыты. Мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту тек тұрмыстық немесе ресми салада ғана емес, ғылым мен техникада да жүзеге асуы тиіс. Ғылым тілінің басты ерекшелігі – терминологиялық жүйенің дамуы, бірізділігі және дәлдігі. Терминология – кез келген ғылымның тілі ғана емес, қоғамның танымдық мәдениетінің де көрсеткіші.

Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында ұлттық терминологиялық қорды қалыптастыру, оның сапасын арттыру және заманауи ақпараттық ортада қолжетімді ету негізгі міндеттердің бірі ретінде айқындалған. Бұл – тек ғылыми қауым үшін емес, бүкіл қоғам үшін маңызды міндет [1]. Қазіргі заманғы білім беру жүйесі, мемлекеттік басқару саласындағы құжат айналымы, өндіріс пен техникадағы кәсіби коммуникация – бәрі де терминдердің нақтылығын талап етеді. Осы тұрғыда электрондық терминография дәстүрлі сөздік жасаудың жаңа сатысы ретінде ерекше маңызға ие.

Негізгі бөлім

Қазақ терминографиясының тарихы ұзақ және күрделі жолдан өтті. XX ғасырдың басында Алаш зиялылары ұлттық тілдің ғылыми әлеуетін арттыруға ерекше көңіл бөлді. А. Байтұрсынұлы лингвистикалық терминдер жасап, қазақ тілін ғылым тіліне бейімдеді. Х. Досмұхамедұлы медицина саласына қатысты ұғымдарды қазақшалап, ұлттық ғылыми тілдің дамуына үлес қосты. Қ. Жұбанов тіл білімінің негізгі терминдерін қалыптастырды. Бұл кезеңде басты қағида – қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктерін пайдалану болды.

Кеңестік кезеңде терминология кең көлемде дамыды. Түрлі салаларда салалық сөздіктер жарық көрді. Бірақ олардың көпшілігі орыс тілінен аудармаға сүйенді. Бұл калька түріндегі жасанды терминдердің көбеюіне әкелді. Дегенмен, бұл дәуірдің де оң тәжірибелері болды: терминологиялық комиссиялар құрылып, ғылыми атауларды ресми бекіту жүйесі қалыптасты. Кеңестік кезеңнің ерекшелігі – терминологиялық жұмыстың жүйеленуі, бірақ ұлттық тілдік ерекшеліктердің екінші кезекке ысырылуы.

Тәуелсіздік кезеңінде ұлттық терминология жаңа серпін алды. Мемлекеттік деңгейде қабылданған бағдарламалар аясында ұлттық терминологиялық комиссия жұмысы күшейтілді. Салалық терминдерді бекіту тәжірибесі жетілдіріліп, көптеген жаңа атаулар ресми түрде қабылданды. Ғылыми ортада терминдерді талқылау ашық жүргізіле бастады. Бұл кезеңде

ұлттық ерекшелікті ескерген жаңа атаулардың пайда болуы қазақ тілінің ғылым тілі ретіндегі мәртебесін арттырды [2].

Соңғы онжылдықта электрондық ресурстардың дамуы қазақ терминографиясына жаңа деңгей берді. Дәстүрлі қағаз сөздіктерді пайдалану қолайсыздық туғызса, электрондық сөздіктер бұл мәселені шешті. Олардың артықшылықтары көп: жедел іздеу, мәліметтерді тез жаңарту, көптілді интерфейс, пайдаланушылардың пікірін қабылдау. Электрондық сөздіктер тек анықтамалық қызмет атқарып қана қоймай, ғылыми зерттеулердің көзіне айналды. Терминдердің контексттегі қолданысын, синонимдері мен баламаларын көрсету арқылы зерттеушілер үшін құнды дерек ұсынады.

Ақпараттық технологиялардың дамуы электрондық терминографияның әлеуетін арттырды. Жасанды интеллект жүйелері мәтіндік корпустардан жаңа терминдерді автоматты түрде анықтап, олардың жиілігін өлшейді. Табиғи тілді өңдеу әдістері қазақ тілінің морфологиялық ерекшеліктерін ескеріп, терминдерді жүйелеуге мүмкіндік береді. Үлкен деректерді талдау арқылы терминдердің даму динамикасын бақылауға болады. Бұл технологиялар терминологиялық жұмысты сапалы жаңа деңгейге шығарады.

Қазақстан тәжірибесінде Terminom.kz ұлттық терминологиялық платформасы ерекше орын алады. Бұл портал әртүрлі салалардағы терминдерді жинақтап, көпшілікке қолжетімді етеді [3]. Пайдаланушылар жаңа ұсыныстар енгізіп, пікір білдіре алады. Қазақ ұлттық корпусы тілдің нақты қолданысын қамтып, терминдердің контексттегі мағынасын зерттеуге мүмкіндік береді. Алайда бұл ресурстардың интеграциясы жеткілікті емес. Терминдердің әртүрлі нұсқалары ұсынылып, бірізділіктің бұзылуы байқалады. Сондықтан ұлттық стандарттарды енгізу, деректердің үйлесімділігін қамтамасыз ету қажет.

Халықаралық тәжірибелер де назар аударуға тұрарлық. Еуропалық IATE (InterActive Terminology for Europe) базасы көпсалалы, көптілді терминдерді қамтиды. Канададағы Termium жүйесі мемлекеттік тілдердегі ресми терминдерге қолжетімділік береді. EuroTermBank платформасы аймақтық тілдердегі терминологиялық деректерді біріктіреді. Бұл тәжірибелер қазақ тіліндегі электрондық терминографияны дамытуда үлгі бола алады. Бірақ ұлттық ерекшеліктерді ескеру міндетті [4].

Электрондық терминографияның қазіргі проблемалары көпқырлы. Біріншіден, терминдердің бірізділігін қамтамасыз ету күрделі мәселе. Бір ұғымға бірнеше атаудың қолданылуы ғылыми ортада түсініспеушілік туғызады. Екіншіден, калька тәрізді аудармалар ғылыми ұғымдардың мәнін толық ашпайды. Үшіншіден, сапаны бақылау жүйесі жеткіліксіз. Бұл проблемаларды шешу үшін редакциялық және сарапшылық комиссияларды күшейту, корпуста негізделген әдістерді енгізу, халықаралық тәжірибелерді ұлттық жүйеге бейімдеу қажет.

Электрондық терминологияның маңызы тек ғылыми ортада емес, практикалық өмірде де айқын көрінеді. Медицинада терминдердің нақтылығы клиникалық нұсқаулықтар мен дәрілік заттардың атауларында шатасуларды болдырмайды. Құқық саласында дәлдік заң мәтіндерінің дұрыс түсіндірілуін

камтамасыз етеді. Техника мен ақпараттық технологияларда жаңа ұғымдардың қарқынды пайда болуы терминологиялық базаның тұрақты жаңартылуын талап етеді. Білім беру саласында электрондық сөздіктер студенттер мен оқушыларға тиімді құрал болып отыр.

Қорытынды

Электрондық терминография – қазақ тілін ғылым тілі ретінде дамытудағы стратегиялық бағыт. Ол дәстүрлі қағаз сөздіктердің шектеулерін жойып, терминдерді жедел жаңартып, ғылыми ақпаратты кең аудиторияға қолжетімді етеді. Болашақта бірыңғай ұлттық терминологиялық платформаны жетілдіру, жасанды интеллект пен табиғи тілді өңдеу әдістерін кеңінен енгізу, халықаралық тәжірибелерді ескеру арқылы қазақ терминологиясы жаңа деңгейге көтеріледі. Электрондық терминография – тек тіл саясатының ғана емес, елдің ғылыми-инновациялық дамуының да басты тетігі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000248>
2. Түймебаев Ж., Ескеева М. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық жүйесі (VI-IX ғ.). – Алматы, 2016. – 368 б.
3. Termincom.kz ресми сайты // <https://termincom.kz/>
4. EuroTermBank Project Reports. – Riga, 2021 // <https://www.eurotermbank.com/collections>

КӘСІБИ ТЕХНИКАЛЫҚ КОЛЛЕДЖДЕРДЕ БІЛІМ БЕРУДЕ САЛАЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗДІКТЕРДІ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Шынар ХАЙРУЛЛИНА*

Андатпа. Бұл мақалада кәсіби-техникалық білім беру жүйесінде салалық терминологиялық сөздіктерді тиімді пайдалану мәселелері қарастырылады. Автор терминологиялық сөздіктердің мамандардың кәсіби тілін қалыптастырудағы, терминдерді біріздендірудегі және білім сапасын арттырудағы рөлін айқындайды. Сонымен қатар қазіргі заманғы терминологиялық қорды жетілдіру бағыттары мен электрондық сөздіктерді қолдану мүмкіндіктері талданады.

Түйін сөздер: терминология, кәсіби білім, сөздік, терминография, біріздендіру.

---

* «Сырым колледжі» МКҚК директордың тәрбие жұмысы жөніндегі орынбасары, Shynarx@list.ru

Abstract. This article explores the use of sectoral terminological dictionaries in vocational and technical education. The author highlights the importance of such dictionaries in forming the professional language of specialists, standardizing terminology, and improving the quality of education. The paper also analyzes current trends in updating the terminological database and the potential of electronic dictionaries in the learning process.

Keywords: terminology, vocational education, dictionary, terminography, standardization.

Кіріспе

Қазіргі таңда білім беру жүйесінің барлық деңгейінде, соның ішінде кәсіби-техникалық бағыттағы оқу орындарында да тілдік бірізділікті қамтамасыз ету, пәндік ұғымдарды дәл әрі түсінікті жеткізу – заманауи педагогиканың басты міндеттерінің бірі болып отыр. Әсіресе техникалық және кәсіптік білім беру саласында оқытылатын мамандықтардың көптігі мен олардың терминологиялық жүйесінің күрделілігі арнайы лексиканы біріздендіру қажеттілігін туындатады. Бұл тұрғыда салалық терминологиялық сөздіктердің маңызы ерекше, себебі олар кәсіби бағыттағы білім мазмұнын жүйелеуге, оқу материалдарын біркелкі түсіндіруге және студенттердің кәсіби тілді меңгеру деңгейін арттыруға зор мүмкіндік береді.

Кәсіби-техникалық оқу орындарында пайдаланылатын терминдер мен ұғымдар көбіне шетел тілінен енген немесе орыс тілінен тікелей аударылған атаулар түрінде кездеседі, сондықтан олардың қазақ тіліндегі ғылыми және стилистикалық тұрғыдан дұрыс қолданылуы өзекті мәселе ретінде қаралады. Терминологиялық сәйкессіздіктердің болуы оқу процесінде түсінбеушілік тудырып қана қоймай, студенттердің кәсіби ойлау жүйесіне де әсер етеді. Осыған байланысты терминологиялық сөздіктердің міндеті – тек аударма жасау емес, сонымен қатар ұғымдық бірліктердің мағынасын нақтылау, сала мамандарының тілдік мәдениетін қалыптастыру және кәсіби коммуникацияның сапасын арттыру болып табылады.

Негізгі бөлім

Бүгінгі таңда Қазақстанда тіл саясаты мен білім сапасын жетілдіру бағытындағы мемлекеттік бағдарламалар аясында салалық терминологияны реттеу мен стандарттау мәселесіне ерекше көңіл бөлінуде. «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығының бастамасымен көптеген салалар бойынша терминологиялық сөздіктер жарық көріп, кәсіби білім беру мекемелерінде оқу процесіне енгізіліп келеді. Бұл үрдіс болашақ мамандардың кәсіби тілдік құзыреттілігін арттыруға, ұлттық тілдің ғылыми әлеуетін кеңейтуге және халықаралық стандарттарға сай терминологиялық жүйе қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар цифрлық білім беру кеңістігінің дамуы электронды терминологиялық базаларды пайдалануды талап етеді. Бұл оқытушылар мен студенттердің оқу үдерісін жеңілдетіп, заманауи ақпараттық технологиялар арқылы терминдермен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырады [1; 43].

Кәсіби-техникалық білім беру саласында терминологиялық жүйенің бірізділігі мен нақтылығы оқу процесінің сапасына тікелей әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып саналады. Терминологиялық сөздіктер тек оқу құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге кәсіби тіл мәдениетін дамытудың негізгі тетігі ретінде де қызмет атқарады. Салалық сөздіктердің басты ерекшелігі – белгілі бір мамандыққа тән кәсіби ұғымдарды, атауларды, процестер мен құрал-жабдықтардың аттарын дәл әрі түсінікті сипаттауында. Мұндай сөздіктердің құрылымы нақты ғылыми ұстанымдарға сүйеніп жасалып, әрбір терминнің мағынасы, қолдану аясы және баламасы нақты көрсетіледі [2; 67].

Кәсіби-техникалық бағыттағы мамандар даярлау барысында терминдерді дұрыс қолдану мәселесі оқытушы мен студент арасындағы өзара түсіністікті қамтамасыз етеді. Мысалы, құрылыс, энергетика, ауыл шаруашылығы, машина жасау немесе ақпараттық технологиялар сияқты салаларда қолданылатын терминдердің басым бөлігі халықаралық сипатқа ие. Оларды қазақ тіліне дәл әрі үйлесімді аудару үшін тек тіл мамандары ғана емес, салалық сарапшылардың да қатысуы қажет. Бұл – терминнің мазмұндық және функционалдық жағын дұрыс сақтап, оның кәсіби мәнін бұзбай жеткізудің кепілі.

Салалық терминологиялық сөздіктерді қолдану студенттердің оқу материалын тез әрі терең түсінуіне, пәнге деген қызығушылығын арттыруға және кәсіби ойлау қабілетін қалыптастыруға ықпал етеді. Мәселен, техникалық пәндерді меңгеру кезінде студент белгілі бір құралдың немесе процестің атауын нақты білуі қажет, ал бұл тек дұрыс терминологиялық база болған жағдайда ғана мүмкін болады. Осы себепті кәсіби-техникалық оқу орындарының оқу бағдарламаларына салалық сөздіктерді жүйелі түрде енгізу қажет. Сонымен қатар қазіргі заман талабына сай электрондық және мультимедиялық форматтағы терминологиялық базаларды дамыту өзекті мәселеге айналып отыр. Электронды сөздіктер мен мобильді қосымшалар арқылы студенттер кез келген уақытта қажетті терминді іздеп, оның анықтамасы мен аудармасын таба алады. Бұл білім алушылардың өз бетінше ізденісін арттырып, цифрлық сауаттылығын дамытады. Мұндай тәсілдер оқыту сапасын арттырумен қатар, оқу процесін жеңілдетіп, заманауи әдістермен ұштастырады.

Тағы бір маңызды жайт – кәсіби терминологияның тілдік нормаларға сай қолданылуы. Терминдерді реттеу және біріздендіру тек лексикалық сәйкестікке ғана емес, сонымен бірге олардың грамматикалық және стилистикалық үйлесіміне де қатысты. Қазақ тілінің заңдылықтарына сай қалыптасқан терминдер тек ресми құжаттар мен оқулықтарда ғана емес, өндірістік ортада, кәсіби коммуникацияда да кеңінен қолданылуы тиіс. Бұл өз кезегінде ұлттық тілдің ғылыми әлеуетін арттырып, оны халықаралық деңгейде танымал етуге мүмкіндік береді. Салалық терминологиялық сөздіктерді әзірлеу барысында бірқатар әдістемелік талаптарды сақтау қажет. Ең алдымен, әрбір терминнің мағынасы ғылыми тұрғыдан негізделіп, оның басқа тілдердегі баламалары салыстырыла талдануы тиіс. Екіншіден,

терминдерді сұрыптау кезінде олардың қолдану жиілігі мен практикалық маңыздылығы ескеріледі. Үшіншіден, сөздікке енгізілетін атаулар оқу бағдарламаларымен және кәсіби стандарттармен өзара үйлесімді болуы керек. Осыған байланысты, қазіргі уақытта «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, салалық министрліктер мен жоғары оқу орындары бірлесіп, терминологиялық кеңестер мен жұмыс топтарын құрып келеді. Бұл бастамалар кәсіби бағыттағы лексикалық қорды жетілдіруге және қазақ тілін ғылым мен техника тілі ретінде дамытуға бағытталған нақты қадамдар болып табылады [3; 18].

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде кәсіби-техникалық білім беру жүйесінде салалық терминологиялық сөздіктерді қолданудың маңызы ерекше екендігі анықталды. Терминология – кез келген саланың ғылыми тілі мен кәсіби қарым-қатынас құралы болып табылады, ал оның бірізділігі мен нақтылығы оқу үдерісінің сапасын арттырудың, білім беру мазмұнын тереңдетудің және кәсіби тілдік мәдениетті қалыптастырудың негізгі шарты болып саналады. Сол себепті кәсіби-техникалық бағыттағы оқу орындарында терминологиялық сөздіктерді тиімді пайдалану тек оқыту процесін жеңілдетіп қана қоймай, студенттердің кәсіби құзыреттілігін дамытуға да ықпал етеді.

Қазіргі таңда жаһандану дәуірінде жаңа мамандықтар мен технологиялардың қарқынды дамуы кәсіби терминологияның үнемі жаңарып, толықтырылуын талап етеді. Осы орайда салалық терминологиялық сөздіктердің рөлі артып, оларды заманауи форматта, яғни электрондық нұсқада әзірлеу, онлайн жүйеге енгізу өзекті мәселе ретінде қарастырылуда. Электрондық сөздіктер мен цифрлық платформалар арқылы студенттер мен оқытушылар терминдермен еркін жұмыс істей алады, бұл өз кезегінде ақпаратқа жедел қол жеткізуді қамтамасыз етеді және оқу процесін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ кәсіби терминологияның ұлттық тілдік ерекшеліктерге сай қалыптасуы мен бейімделуі де маңызды міндеттердің бірі. Қазақ тілінің заңдылықтарына сүйене отырып жасалған салалық сөздіктер тек аударма құралы емес, ұлттық ғылыми тілдің дамуына қызмет ететін іргелі лексикалық қор болып табылады. Терминдерді біріздендіру арқылы ғылым мен техниканың әр саласында тілдік мәдениеттің жоғары деңгейін қамтамасыз етуге мүмкіндік туады [4; 11].

Кәсіби-техникалық білім беру жүйесінде салалық терминологиялық сөздіктерді қолдану педагогикалық тәжірибеге де оң ықпал етеді. Оқытушылар үшін бұл – оқу материалын түсіндіру мен меңгерту барысында тілдік дәлдікті сақтау құралы болса, студенттер үшін – кәсіби тілдік ортаға бейімделудің және болашақ маман ретінде өз ойын сауатты жеткізудің тиімді жолы. Терминологиялық жүйе неғұрлым жүйелі әрі ғылыми тұрғыда негізделген болса, соғұрлым оқу сапасы да жоғары болатыны дәлелденген. Сонымен қатар мемлекеттік тілдің ғылым мен техника салаларында қолдану аясын кеңейту үшін салалық терминологияны жетілдіру бағытындағы жұмыстар үздіксіз жалғасуы тиіс. Терминологиялық сөздіктердің жаңартылған, электронды нұсқалары әзірленіп, кәсіби білім беру ұйымдарының оқу-әдістемелік базасына енгізілуі қажет. Бұл бастама тіл мен

ғылымның өзара ықпалдасуын күшейтіп, білім берудің сапалық деңгейін жаңа белеске көтереді.

Қорытынды

Қорыта келгенде, кәсіби-техникалық білім беру саласында салалық терминологиялық сөздіктерді тиімді пайдалану – тек тілдік мәселе емес, сонымен бірге елдің интеллектуалдық әлеуетін арттыруға, мамандар даярлау сапасын жақсартуға бағытталған стратегиялық міндет болып табылады. Терминологиялық бірізділік пен ғылыми нақтылық сақталған жағдайда ғана кәсіби білім беру жүйесі халықаралық талаптарға сай дамып, ұлттық тілдің ғылыми әлеуеті мен беделі арта түседі [5; 47].

Ғылым мен техника дамыған сайын салалық терминдіктерді де аударуды, қолданысқа енгізуді басшылыққа алу маңызды. Сол арқылы қазақ тілінің лексикалық базасы қоғам талабына сай әрдайым жаңарып, өзгеріп тұрады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әбдихалық Т. Терминографияның өзекті мәселелері. – Астана: «Фолиант», 2020. – 224 б.
2. Сыздық Р. Тіл мәдениеті және терминология. – Алматы: Ана тілі, 2018. – 312 б.
3. Түймебаев Ж., Ескеева М. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық жүйесі (VI–IX ғғ.). – Алматы, 2016. – 368 б.
4. Құрманбаев Қ. Қазақ терминологиясының теориялық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 280 б.
5. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 2002. – 640 б.
6. Бейсенбаева Ж. Кәсіби бағыттағы тілдік даярлық және терминологиялық біріздендіру. – Астана, 2021. – 198 б.
7. ҚР Білім және ғылым министрлігі. Кәсіптік және техникалық білім беру ұйымдарының оқу бағдарламалары. – Астана, 2022.
8. Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы. Салалық терминологиялық сөздіктер жинағы (I–V том). – Астана, 2019.
9. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Егемен Қазақстан, 2017.
10. Кәрімова Г. Кәсіби-техникалық білім беру жүйесіндегі тілдік саясат / Педагогика және психология, №4 (84), 2022. – 45–52 б.

АЛАШ ДӘУІРІ КЕЗЕҢІНДЕГІ ТЕРМИНОГРАФИЯ МӘСЕЛЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ләззат ЧАЛТИКЕНОВА*

Аңдатпа. Мақала Алаш дәуірі кезеңіндегі тілтанушы ғалымдардың терминологияға қосқан үлестері мен терминографияға қатысты алғашқы сөздіктерді шығарып, қазақ тіл білімінің ғылым тіліне айналу жолындағы терминжасам қағидаттары мен алғышарттарын жасап беруін ашып көрсетеді. Термин түзуде туындаған қиындықтар, оны шешу жолдары туралы толық ақпарат беріледі. Алаш қайраткерлерінің терминдерді түзу мен оларды жүйелеу қағидатына сәйкес біртұтас жүйесі талданады. Терминдердің қалыптасуындағы негізгі ерекшеліктер қарастырылады.

Түйін сөздер: терминография, терминология, когнитив, аударма, халықаралық.

Abstract. The article reveals the contributions of linguists of the Alash era to the development of terminology and the publication of the first dictionaries related to terminography. It highlights their role in formulating the principles and prerequisites of term formation that paved the way for the Kazakh language to become a language of science. The paper provides comprehensive information on the challenges encountered in the process of term creation and the ways to address them. Furthermore, it analyzes the unified system developed by Alash intellectuals in accordance with their principles of term formation and systematization, and examines the main features of terminology development in that period.

Keywords: terminography, terminology, cognitive, translation, international.

Кіріспе

Қазіргі кезеңде қазақ тілінің ғылым тілі болып қалыптасу жолының бастау көздеріне алаш дәуірі кезеңіндегі тілтанушы ғалымдардың сіңірген еңбегі өте зор деп білеміз. Алаш дәуірі кезеңі (XX ғасырдың басы – 1910-1930 жж.) – қазақ ұлтының саяси, мәдени және рухани өмірінде ерекше өзінің ізін қалдырған тарихи кезең. Бұл кезеңде қазақ ұлтының көзі ашық оқыған азаматтарының алдына қойған негізгі мақсаты – қазақ тілін ғылым мен білімнің, мәдениеттің тіліне айналдыру, тәуелсіз мемлекеттің ұлттық негізін құратын рухани әлеуеттік ғылыми жүйесін жасау болды. Ғылым да осы бағыттағы аса маңызды салалардың бірі – терминография, яғни қазақ тіліндегі ғылыми терминдерді қалыптастыру, жүйелеу және реттеу ісі болды. Алаш қайраткерлері бұл әрекетті қазақ тілінің ішкі заңдылықтарына сүйене отырып, төл тілдің негізінде жүргізді. Оның дәлелі – 1925 жылы Мәскеу қаласынан жарық көрген Қ. Кемеңгерұлының басшылығымен құрастырылған «Қазақша-

---

* М.Шоқай атындағы №187 ақпараттық технологиялар мектеп-лицейінің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, Lazzat_0571@mail.ru

орысша тілмаш» пен 1926 жылы Қызылорда қаласынан басылып шыққан «Орысша-қазақша әскерлік атаулар» сөздігі. Бұл кезеңде терминологиялық сөздіктер, термин мәселелері жөніндегі алғашқы мақалалар жарық көре бастады. Осы тарихи уақытта термин жасау ісімен қазақ зиялылары: А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Қ.Кемеңгерұлы, Ә.Бөкейхан, М.Дулатұлы, М.Жұмабаев, Х.Досмұхамедұлы, М.Әуезов, С.Сейфуллин, С.Аманжолов сияқты көптеген ғалымдар шұғылданып, зерттеулермен айналысты. Алаш зиялылары лексикография, терминография саласында санқырлы жұмыстар атқарды. Алаш зиялы қауымдары сол уақыттың өзінде терминжасамда терминология мен терминографияда қазақ тілінің тазалығы, ұлт тілінің ғылым тілі болып қалыптасуының алғышарттарын жасап көрсетіп берді. Қазақ тіліндегі термин жасаудың үлгісін көрсеткен Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми терминологияны, терминографияны қалыптастыруға қосқан үлесі өте зор. Алғашқы сауат ашу құралы ретінде жазған «Оқу құралында», сонымен қатар «Әліп-би» мен «Тіл – құрал» еңбегінде қазақ тіл біліміндегі басты, бүгінгі күнге дейін қолданылып келе жатқан негізгі терминдерді жасады. Қазақ тіл білімі ғылымының негізін қалаған ғалым тілді жұмсай білу, сөзден сөз жасап шығару екінің бірінің қолынан келе бермейтін іс екендігін алға тартқан. Жоғарыда атап өткен еңбектерде ғалым осы күнге дейін өзектілігін жоймаған, біздер қолданылып жүрген зат есім, сын есім, сан есім, етістік, есімдік, шылау, жалғау, жұрнақ, т.б терминдерді барлық тіл білімі оқулықтарынан кездестіреміз. Бұл жерде тоқтала кететін нәрсе – ғалым тек қазақ тіл білімінің термин атауларын емес, ғылым салаларының барлығына керек терминдер жүйесін жасап берді.

Негізгі бөлім

Қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының термин жасаудағы басты ұстанымдары мынадай болды:

1. Термин барлық жұртқа түсінікті болуы керек.
2. Термин ұлт тілінің қайнар көздерімен жасалуы тиіс.
3. Жұртшылық түсінбейтін, бірақ сол кезде қолданыста бар арабша, парсыша терминдерді қолданыстан тыс шығару.
4. Қажеті керек болған жағдайда жат тілдің терминін де қолдану (Еуропа және араб, парсы тілдерінен) [1].

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімінің негізін қалаушы және терминжасамның көшбасшысы.

Алаш қайраткерлерінің бірі ғалым Х. Досмұхамедұлы 1923 жылғы мақаласында өзге тілден енген термин сөздерді қабылдағанда ұлт тілінің фоно-морфологиялық заңдылықтарына сәйкестендіріп алу қажеттігі жайында айта келіп, мынадай тұжырым айтады: «Жат сөздерді қолданғанда тіліміздің заңымен өзгертіп, тілімізге лайықтап алу керек. Жат сөздерді өзгертпей, бұлжытпай алатын жер дүниеде тіл жоқ деп айтса да болады» [2], - деген пікірі күні бүгінге дейін құндылығын жойған жоқ. Ғалым биология, медицина, анатомия салаларында қазақша ғылыми терминдер енгізді. «Адамның тән тіршілігі», «Табиғат тану» еңбектері – қазақ тіліндегі алғашқы салалық

терминографиялық үлгілердің бірі. Ұсынған терминдерінен мысал келтіре кетсек: жүрек, өкпе, сүйек, жүйке, бұлшық ет, асқазан және т.б.

Алаш кезеңінің келесі өкілі – Жүсіпбек Аймауытұлы. Жазушы психология мен педагогика саласында қазақша ғылыми ұғымдар жүйесін жасады. 1926 жылы шыққан «Психология» кітабында сезім, түйсік, ойлау, ерік, мінез, зейін, бейім сияқты терминдерді қазақ тілінде қолданды [3].

Терминография саласына қызмет еткен келесі алаш мүшесі – Міржақып Дулатов. Жазушы «Есеп құралы» еңбегі арқылы қазақ тіліндегі алғашқы математикалық терминдерді жүйеледі: сан, қосу, алу, көбейту, бөлу, тең, бөлшек және т.б. [4]. Бұл ғалымдардың барлығы терминдерді қазақ тілінің заңдылығына сай, ұлттың дүниетанымымен үйлестіре қалыптастырды.

Алаш дәуіріндегі терминографияның өзіндік ерекшеліктерін төмендегідей топтастыруға болады:

1. Термин жасауда қазақтың төл сөздері назардан тыс қалмау керек.
2. Терминдер жалпы халыққа да түсінікті болу керек.
3. Термин аудару мәселесінде нақты балама аударма ғана ұсынылса, нұсқа сөздер берілмесе.
4. Ахмет Байтұрсынұлының ұсынған терминжасам қағидаттары назарға алынып отырса.
5. Өз ана тіліміздің ішкі аффикстік заңдылықтарына сай терминжасам қағидаттары берілсе.

Алаш дәуірі терминографиясының тарихи маңызы ұлт тілінің ғылым тілінде жұмсалыуының басты қайнар көзі болды. Алаш кезеңіндегі терминографиялық қызметтің нәтижесінде қазақ тілінің ғылым тілі болып қалыптаса бастауының негізі ғылыми стиль жүйесі қаланды. Ұлттық терминологияның алғашқы негізі жасалды. Терминжасам мен терминографияның негізгі қағидалары өмірге келді. Қазақ тілінің ішкі даму әлеуеті ғылым тіліне бейімделе бастады. Алаш зиялыларының бұл еңбектері осы кезеңге дейінгі лексикографиялық ғылыми сөздіктер мен мемлекеттік терминологиялық комиссиялардың жұмыс жүргізуіне бастама болды.

Ал енді көршілес жатқан мемлекеттерде терминография мәселесі қай деңгейде деп салыстыра қарайтын болсақ, орыс тіл білімінде терминография мәселесі туралы ғылыми еңбектер 1975 жылдардан бастап қана қолға алына бастағанын көреміз. Бұған орыс терминографиясын зерттеуші ғалым С.В. Гриневтің еңбектері дәлел бола алады.

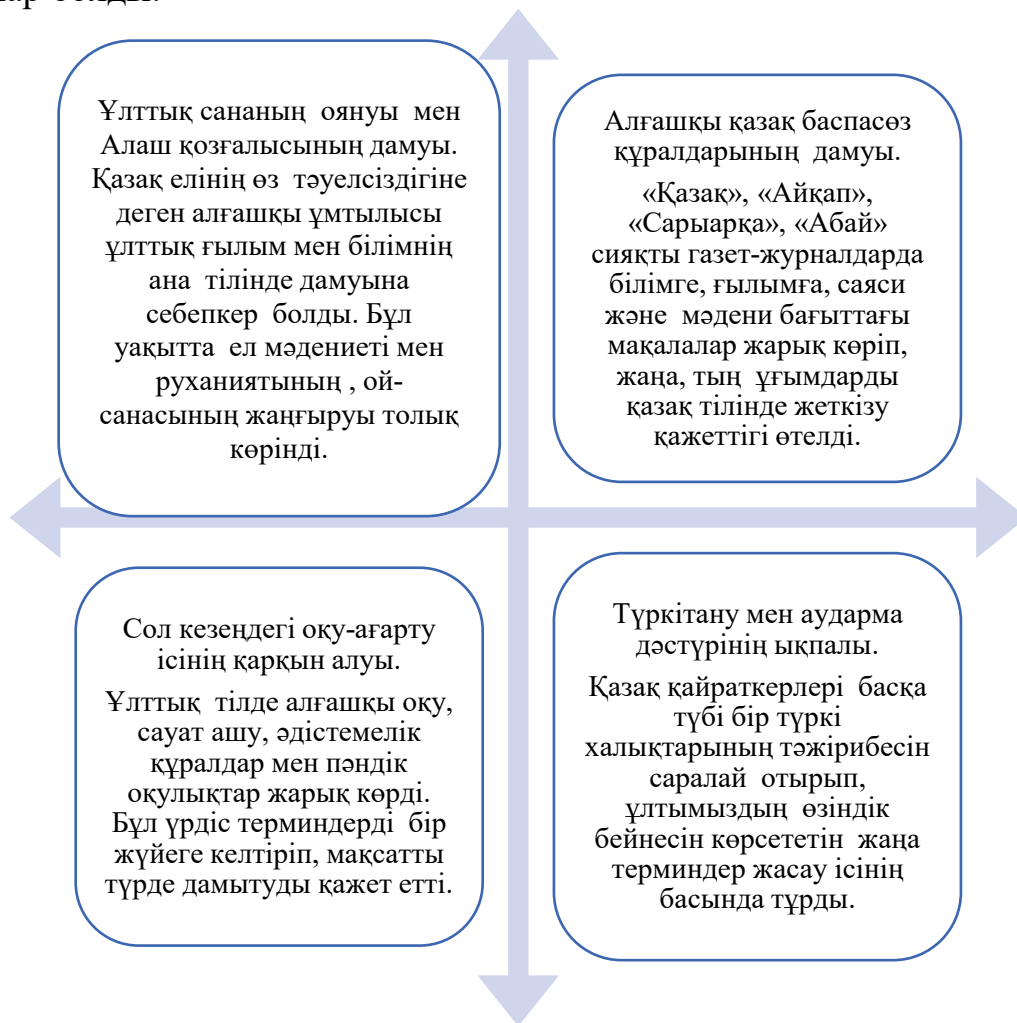
Терминография – белгілі бір салаға (ғылым, техника, медицина, құқық т.б.) қатысты арнайы терминдерді жинау, жүйелеу және түсіндірумен айналысатын ғылым саласы. Демек, терминография – арнаулы лексиканы ғылыми-техникалық терминдерді зерттейтін және сөздік түрінде ұсынатын бағыт. Мысалы: *физика, биология, тіл білімі, заң, медицина* терминдерінің сөздіктері.

Терминография – белгілі бір ғылым саласына қатысты терминдерді жинап, жүйелеп, түсіндіріп және оларды сөздік немесе оқу құралдары түрінде рәсімдеп беретін тіл ғылымының бір саласы деп атуымызға толық мүмкіндік бар. Алаш дәуірінде терминография ұғымы дербес ғылым ретінде қалыптаса

қоймаса да, оның негізгі элементтері мен қағидалары қазақ тілінде сәтті жүзеге аса бастады. Бұл кезең қазақ терминологиясының бастау кезеңі әрі алғашқы ғылыми сөздіктер мен оқу құралдарының дүниеге келген уақыты болды.

Алаш зиялыларының терминография саласындағы еңбектері – қазақ тілін ғылым тілі ретінде қалыптастырудың алғашқы практикалық қадамы.

Терминографияның лексикография саласынан жіті бөлініп, өз алдына жеке отау тігіп шығуына уақыт жеткен сияқты. Қазақ тілінде терминография саласының дамуы дегенде көкейде бірнеше сұрақтар туындайды. Терминографияның дамуына ықпал еткен бірнеше тарихи және мәдени факторлар болды:

Сурет-1. Терминографияның дамуына ықпал еткен факторлар

Қазақ зиялылары басқа түркі халықтарының тәжірибесін зерделей отырып, ұлттық ерекшелікті сақтайтын жаңа терминдер жасауға талпынды.

Ғалым Ш.Құрманбайұлы: «Сол 30-жылдарға дейінгі жиырма жылдай уақытты қамтитын алаш оқығандарының терминологияны дамытуда ұстанған бағыт-бағдары басқа арнаға бұрылды. Ендігі жерде кеңес одағы халықтарына ортақ жалпыкеңестік терминологиялық қор құру мақсаты қойылды. Одақты құрайтын барлық ұлттық республикалар орыс тілінің терминологиясын үлгі ете отырып, ұлтаралық тіл мәртебесіне ие осы тілмен ортақтығы мол терминологиялық қор қалыптастыру көзделді. Терминологияның

халықаралық сипатын арттыруға баса мән берілді», - деп сол кездегі біздің ұлттық құндылықтарымыздың қысымға түсе бастағаны, Ахмет Байтұрсынұлы бастаған алаш зиялыларының қиындыққа тап болғанын көрсетеді [5].

Сөздіктер жасаудағы қағидаларды терминжасам қағидаларымен бірге ұштастырып бір деңгейде қарау керек еместігін өмірдің өзі көрсетіп отыр. Оған себеп, кәсіптің әр саласы бойынша терминологиялық сөздіктердің жарық көріп, олардың қолданыс аясының кеңейе бастауы. Кәсіптің әр салаға қатысты терминологиялық сөздіктерінің сала бойынша сөзжасамдық ерекшеліктері мен айырмашылықтары, ұқсастықтарын ашып көрсету терминология саласы дамуының басты себептерінің бірі.

Енді лексикография мен терминологияның нысаны мен зерттеу аясын салыстырып көрсетер болсақ:

<i>Лексикографияның зерттеу нысаны мен қарастыратын мәселелері:</i>	<i>Терминологияның зерттеу нысаны мен қарастыратын мәселелері:</i>
1. Барлық жұртшылық қолданылатын сөздер, тұрақты сөз тіркестері, идомалар кәсіп салаларына арналған сөздер, жергілікті диалектілер. 2. Халқымыздың тіліндегі жалпы сөздік қордың сипатын беру. 3. Сөздіктің түрлері түсіндірме, орфографиялық, фразеологиялық, аударма сөздік және т.б. 4. Сөздердің семантикалық мағынасы, қолдану өрістері, стильдік реңктері. 5. Лексикографиялық сөздіктің аясы жалпы тіл, әдеби тіл, ауызекі сөйлеу тілі. 6. Лексикографиялық сөздіктің мақсатты аудиториясы жалпы көпшілік оқырман.	1. Арнаулы сала ғылыми терминдері. 2. Термин арнаулы ұғым атауы, техникалық, жасанды интеллект ұғымдары. 3. Терминологиялық, кәсіптің әр саласына қатысты салалық, көптілді термин сөздіктер. 4. Терминнің анықтамасы, ұғымдық мазмұны, саладағы орны көрсетіледі. 5. Ғылым, техника, құқық, медицина, білім беру салалары. 6. Арнаулы сала мамандары, зерттеушілер, аудармашылар.

Кесте-1. Лексикография мен терминологияның зерттеу нысаны, қарастыратын мәселелері

Бұл жөнінде соңғы кезеңдерде қазақ терминологиясын жан-жақты зерттеп жүрген ғалым Ш. Құрманбайұлы еңбегінде терминологияны зерттеудің қажеттілігін сөз ете келіп: «Аяқталған ғасырдың жиырмасыншы жылдарынан бері термин мәселесінің үздіксіз сөз болып, сол кезеңнен бастап, көптеген терминологиялық сөздіктердің жарыққа шыққанын ескерсек, терминологияны бізде терминтанудың арнайы қарастырылып, жан-жақты сөз болуға тиісті саласы ретінде тануға толық негіз бар. Бұл терминология

тарихын зерттеу үшін ғана емес, жалпы терминологиялық сөздіктер қандай принципке негізделіп жасалуы керек, оларды түзуде қандай кемшіліктерге жол бермей, нені басты назарда ұстау қажет және алдағы уақытта қай типтегі сөздіктер жасау қажеттілігін анықтау үшін де, арнайы қарастырылуға тиісті мәселе» [6], - деген негізді пікір айтады. Терминография – терминологиялық сөздіктер шығару ісіне қатысты теориялық, әдістемелік, тәжірибелік мәселелермен айналысатын, өзге тіл білімдерінде жеке сала ретінде қалыптасып келе жатқан ғылыми салалардың бірі.

«Қазақ тіл ғылымының тарихында терминологиялық сөздіктер шығару ісі лексикографиялық сөздіктерге қойылатын талаптар деңгейінде шығарылып, терминдерді сөздіктің түрлерінде беру барысында термин табиғатының өзіндік ерекшеліктері ескерілмей, қазақ терминографиясы теориясының тарихында анықталмай, тиісті дәрежеде зерттелмей келгендігі де дау туғыза қоймайтын шындық» [7]. Терминографияның ғылым ретінде қалыптасуы мен даму кезеңдері бар екендігіне бүгінгі таңда көз жеткізіп отырмыз. Оған дәлел – осы өткізіліп жатқан конференция.

Қорытынды

Алаш дәуірі кезеңіндегі терминография – қазақ тілінің ғылым тілі ретінде қалыптасуындағы алғашқы ұмтылыс. Бұл кезеңде қазақ оқығандары ғылыми ұғымдарды қазақша беру арқылы қазақ тілінің мүмкіндігін дәлелдеп, тілдің мәдени және когнитивтік дәрежесін көтерді. Олардың терминологиялық және терминографиялық еңбектері қазіргі қазақ терминологиясының қайнар көзі болып есептеледі. Қазақ тілі білімі ғылымы мен мәдениетінің ұлттық кодын анықтап, дәлелдеп берді және қазақ тілін ғылыми және ресми қарым қатынас жасау тіліне айналдырудың негізін салды. Ендігі жерде терминдердің сөздігін шығару арнайы мәселе ретінде теориялық терминография тұрғысынан қарастырылуы тиіс деген ойдамыз. Алаш зиялыларының тілге, ғылымға және ұлт рухына деген адалдығы – бүгінгі қазақ ғылымы мен тіл саясатының рухани өзегі болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (Қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектер). – Алматы: Ана тілі, 1992. - 448 б.
2. Досмұхамедұлы, Х. Адамның тән тірлігі – Алматы : Қазақ тілі, 2019. – 320 б.
3. Аймауытұлы Ж. Психология. – Қызылорда, 1926.-382 б.
4. Дулатов М. Есеп құралы. – Орынбор, 1914.- 126 б.
5. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: Сардар, 2014. – 928+16 жапсырма бет.
6. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасы терминденуінің кезеңдік сипаты. – Астана: Елорда, 2002. – 104 б.
7. Әбдірәсілов Е. Қазақ терминографиясының жүйесі. – Астана, 2005. - 208 б.

ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ ҚАҒИДАТТАРЫ МЕН ОЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ КҮЙІ

Меруерт ШАКЕНОВА*

Аңдатпа. Қазақ терминологиясының ғылыми қағидаттарын басшылыққа алу – терминжасам тудырудың маңызды қадамы. Соның негізінде қазақ терминдері бірізділікке түсіп, жүйеленеді. Мақалада А.Байтұрсынұлынан басталған терминжасамның негізгі қағидаттары қарастырылып, Ә.Қайдар мен Ш.Құрманбайұлының тұжырымдарымен сабақтаса қарастырылады. Соның негізінде қазақ терминологиясының екі басты ғылыми қағидаты анықталады да, соңғы уақытта бекітілген терминдермен салыстырмалы талдау жүргізіледі. Терминдерге қазақша балама ұсыну, оның мағыналық, прагматикалық сәйкестігі, фоно-морфологиялық жүйемен үйлесім табуы – осылардың барлығы қазақ терминологиясының ғылыми қағидатынан бастау алады. Осылайша, мақалада кез келген жаңа ұғымға терминдік атау беруде ғылыми қағидатқа сүйену маңыздылығы талданған.

Түйін сөздер: қазақ терминологиясы, ғылыми қағидат, салыстырмалы талдау.

Abstract. Adherence to the scientific principles of Kazakh terminology formation is a crucial step in developing new terms. Based on these principles, Kazakh terms can achieve consistency and systematization. The article examines the fundamental principles of term formation initiated by A. Baitursynuly and explores them in connection with the ideas of Ä. Qaidar and Sh. Qurmanbaiuly. As a result, two main scientific principles of Kazakh terminology are identified, followed by a comparative analysis with recently approved terms. Proposing Kazakh equivalents for terms, ensuring their semantic and pragmatic adequacy, and maintaining harmony with the phonological and morphological system—all stem from the scientific principles of Kazakh terminology. Thus, the article emphasizes the importance of relying on scientific principles when assigning terminological names to any new concept.

Keywords: Kazakh terminology, scientific principle, comparative analysis.

Кіріспе

Тілдің қоғамда алатын орны мен рөлінің терминжасам процесіне белгілі бір дәрежеде қатысы бар. Өйткені тіл – динамикалық құбылыс; оған әр уақыт өзгеру, жандану тән. Олай болмаса, тіл өлі қалпында қалады да, тілдің коммуникативтік функциясы жойылып, кумулятивтік қызметі ғана сақталар еді. Сол үшін де тілдің әр уақыт жанданып, өзгеруі мақсатында ішкі

---

* Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы Терминология бөлімінің зертханашысы, merushakenovaert@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4993-9927

лексикалық қорын да байытып, жаңартып, қоғам талабына сай икемдеп отыру маңызды. Бұл терминология саласына тікелей қатысты.

Ғылым мен техника дамыған сайын жаңа ұғымға атау берудегі ең алғашқы әрекет – термин жасауда қажетті ғылыми қағидатқа сүйену. Онсыз термин ешқандай қолданысқа жарай алмай қалады. Ұғымға атау беруде оның негізгі қағидаттарын басшылыққа алуымыз тиіс. Өкінішке орай, терминнің тиімсіз болуының бірден-бір себебі – оның ғылыми қағидатқа негізделмеуі. Соның әсерінен пайда болып жатқан терминдер қолданысқа жарамай жатады.

Негізгі бөлім

Қазақ терминологиясының ғылыми қағидаттары ХХ ғасырдан бастау алады. Алғаш өзінің оқу құралдарында терминдік атауға қазақша балама беріп, қазақ дүниетанымына сай икемдеп берген ғалым – А.Байтұрсынұлы. Ғалым терминжасауда сол тілде сөйлейтін адамның дүниетанымымен байланыстыра отырып, айтуға да, жазуға да жеңіл сөз бен сөз оралымдарын түзіп шықты. Мәселен, Ш.Құрманбайұлы А.Байтұрсынұлының қолданысқа енгізген «жалғау» сөзіне келесідей талдау жасайды: «Мұнда нақты заттық мағына бар. Жалғау деп белігі бір басы ашық қосымшаларды (көптік, септік, тәуелдік, жіктік жалғауларын) айтамыз. Осы қосымшаларды қандайда бір сөзге қосу процесін айтсақ, онда процестік мағына бар. «Түбір етістікке көптік жалғауын жалғауға болмайды» десек, осындағы алғашқы жалғау зат есім де, екіншісі – етістік. Бірі – заттық ұғымды, екіншісі – процесті білдіріп тұр. Бұл қатарды теңеу, қоршау, егеу, қашау сияқты терминдермен толықтыра беруге болады» [1; 2]. Шынында да, А.Байтұрсынұлы атау берген терминдердің барлығы тура мағынасында қолданып, ассоциативтік тұрғыда жеңіл қабылданады. Яғни ғалым термин жасауда қарапайымдылыққа ұмтылған. Одан бөлек, ұғым дәлдігі тура келуі – сөз бен ұғымның сәйкес келуінің айғағы.

Бұл қағидат Е.Омарұлының да жүйеленуінде сақталған. Ғалым 1924 жылы Қазақ ғылыми қызметкерлерінің I съезінде жасаған баяндамасында келесідей ресми қағидаттарды ұсынған: біріншіден, қазақша пән сөздері қазақтың өз тілінен алынатын болсын; екіншіден, қазақтың өз тілінен табылмаған пән сөздер, басқа түрік халықтарынан ізделсін; үшіншіден, Иауропа халықтарының бәрінің де тіліне сіңіп кеткен жалпы жұртқа ортақ пән сөздер, қазақ тілінің заңдарына келтіріліп, бізге де пән сөз болып алынсын; төртіншіден, қазақтың өз тілінен басқа тілдерден алынған пән сөздер қазақ тілінің баяндамада байыналап көрсетілген заңдарынша өзгертіп алынсын; бесіншіден, қазақша пән сөздерін тексеріп қабылдап алатын орыс, қазақша ілім кеңесі, жалпы қазақ халқы үшін жалғыз болсын, пән сөздер әуелі ілім кеңесінің жанында өз пәнінің мамандарынан сайланған, өз пәнінің өзіне дербес кемесіелерде тексерілетін болсын; алтыншыдан, қазақша сөздер әліпби ретімен тізіліп, лұғат кітебі болып жазылып шығарылсын [2].

Бұл қағидаттардың негізі – терминдерді қазақиландыру. Еуропа халықтарының бәріне бірдей, ортақ әрі түсінікті сөз болған жағдайда ғана термин бастапқы формасында қалған. Осылайша, А.Байтұрсынұлы бастаған топтың терминдердің басым көпшілігін қазақшалауға, оның ішінде термин беруде түрік халықтарынан іздеуге аса мән бергені байқалады. Бұл жүйе

негізінен кейінгі зерттеулерде де жалғасып тауып, одан әрі өрбіп жатады. Бұл тұрғыда біз Ә.Қайдар келтірген қағидатты басшылыққа аламыз.

Біріншіден, ұлттық терминқор қалыптастырудың ішкі көзі – қазақ тілінің лексикалық байлығы мен сөзжасам тәсілдерін барынша ұтымды пайдалану. Бұл қағидатқа қатысты Ш.Құрманбайұлы келесідей пікір білдіреді: «Ешбір талассыз қазақ терминологиясы дамуының ең басты, ең бірінші қағидаты осы болуы керек. Оның ең негізгі себебі – ұлттық терминқорымызды ұлт тіліне қалыптастырамыз десек, ең алдымен, сол тілдің өзінің лексикалық байлығы мен сөзжасам, терминжасам тәсілдерін ұтымды пайдаланып, ұлт тіліндегі термин шығармашылығын дамытуға міндеттіміз. Тіліміздің лексикалық қоры мен сөзжасам тәсілдерін барынша тиімді пайдаланып жатырмыз деуге ерте» [1; 257].

Ұлттық терминқор қалыптастыруда қазақ тілінің әлеуеті анағұрлым кең. Семантикалық, синтетикалық, аналитикалық тәсіл арқылы қоғам талабынан пайда болып жатқан жаңа ұғымға атау беруге болады. Мәселен, -ғыш, -қыш, -гіш, -кіш жұрнақтары арқылы энергетика саласына қатысты терминқор (*қыздырғыш, жайтартқыш, бу таратқыш, жерлендіргіш, азытқыш, сақтандырғыш, ажыратқыш*), іс жүргізу саласының терминдерін -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе жұрнақтары арқылы беру (*хаттама, баяндама, мінездеме, мәлімдеме, көшірме, баянжазба*), -ым, -ім, -м жұрнақтарының жалғануымен фонетика саласындағы терминдерін жасау (*айтылым, алмасым, естілім, жасалым, екшелім, жалғаным, қатынасым*) арқылы қазақ тілінің жүйесі негізінде жаңа терминдерді қалыптастырылып келеді.

Екіншіден, терминқор қалыптастырудың сыртқы көзі болып табылатын өзге тілдерден термин қабылдау. Соның ішінде біз туыстас түркі тілдерінен термин қабылдауға көбірек тоқталамыз: «Жаңа терминдер қалыптастыру барысында ең алдымен жай халықтың тілінде бар сөздерге назар аударған жөн. Егер осы қайнар көз мұқтажымызды толығымымен өтей алмаса, жаңадан сөздер жасауды қолға алуға болады. Бірақ бұл істі жүзеге асыру барысында міндетті түрде түрік грамматикасының аффикстерге, жіктеуге және күрделі сөздерге қатысты нормативті ережелеріне сүйену шарт. Егер қайсыбір түсініктерді белгілейтін сөздер табылмаса, оларды араб не парсы тілінен алуға болады. Бірақ бұл орайда араб не парсы грамматикасының ережелері талабына сәйкес құрылған жалғаулықты сөздерге жол жоқ. Белгілі бір дәуірлерге, кәсіп түрлерінің белгілі бір шарттарына қатысты сөздер мен өнеркәсіпте пайдаланылатын өндіріс құрал-жабдықтарының аттары тікелей қабылдануы тиіс» [1; 233].

Осылайша, жаңа атау беруде негізінен қазақ танымында бұрыннан қолданылып келе жатқан сөздерді алуымыз міндет. Бірақ атау беруде термин мен ұғымның мағынасы бір-біріне сәйкес келмеген жағдайда, жүйесі, фонологиялық, морфологиялық тұрғыдан ұқсас, жасалуы бір туыстас тілдерден алған ұтымды. Демек, бұл екі қағидат негізінде терминқорды байтып, тілдік қолданысқа енгізу әбден мүмкін.

Бұл тұжырым Б.Қалиұлының «Қазақ терминдерінің жасалуы жайында» мақаласында жалғасын тапқан: «Қазақша термин жасаудың тағы бір жолы бар.

Ол – көне түркі тілінің байлығын пайдалану. Бірақ біз оны күні бүгінге дейін қазақ тілі білімінде бірде-бір рет қолданып көргеніміз жоқ. Жаңа термин жасауда біздерге туыстығы жағынан еш қатысы жоқ, тілдік құрылысымыз жағынан да үш қайнаса сорпасы қосылмайтын грек, латын сөздерін пайдаланғаннан гөрі, өзіміздің арғы тегіміз болып табылатын және ана тіліміздің қайнар көзі, өзіміздің арғы тегіміз болып табылатын және ана тіліміздің қайнар көзі, бастауы болып есептелінетін көне түркі тілі мен кәсіби сөздердің, жергілікті ерекшеліктеріміздің байлығын пайдалану әлдеқайда дұрыс және жөн болған болар еді» [3; 80]. Ғалым пікіріне сай терминдерге атау беруде түпкі қайнар көз – түркі тілінен бастаған жөн.

Қазақ терминологиясының ғылыми қағидаты бойынша біріншіден, терминдерді барынша қазақ танымына сай икемдеп беру маңызды. Бірақ кейде Еуропа халықтарының бәрінің де тіліне сіңіп кеткен жалпы жұртқа ортақ пән сөздер болады. Бұл сөздерді де қазақтың дыбысталу жүйесіне сай икемдеп беру қажет. Осы орайда Х.Досмағамбедұлының еңбектерінде ұсынған терминдері қазақ тілінің сарфына сай икемделуін аңғарамыз: *неріб (нерв), әмөбі (амеба), дезентерие (дизентерия), мекірескөп (микроскоп), пизилогіе (физиология), доқтыр (доктор), элемент (элемент), мүлиен (миллион)* [4]. Бұл терминдердің барлығы қазақтың фоно жүйесіне қайшы келіп тұрған жоқ, сол себепті орфоэпия заңдылығы сақталған әрі сөзге аффикс жалғау кезінде қиындық туындамайды.

Ендігі мәселе – бұл қағидатқа сүйенген қазақ терминологиясының қазіргі жағдайы. Бекітілген терминдердің қаншалықты деңгейде сұранысқа жауап бере алуы мен терминжасамның негізгі қағидаттарына келу-келмеуін толық анықтау үшін салыстырмалы жұмыс жүргізілу тиіс. 2002 жылы *автомұрақ, автобекет, авторлық туынды, авторлық қадағалау, авторлық шарт, абсолюттік негіздер, әкімшілік бағыныс, әкімшілік құқық бұзушылық, әкімшілік шығыстар, әкімшілік қадағалау, әкімшілік аумақтық құрылыс, жинақтау, салыстыру актісі, акт кітаптары, баламалы сайлау, банктік төлемдер, екінші деңгейлік банктер, кедейлік, бейнефильм, мүлік түрлері, жаһандану, қайраткер, бірауыздылық, шағым, мүліктік құқық, мүлтіксіз, уәкілетті орган, байрақ*; 2005 жылы *түсік, енжарлық, ми қыртыссыздығы, ақсүйектер қоғамы, омыртқа күретамыры, ұйқы күретамыры, маусымдық жұмыссыздық, шартсыз рефлекс, нәруыз зат, ақ қан, кәсіби аурулар, дәуір, заңгер, заң кеңесшісі*; 2008 жылы *өтініш, қызметке жіберу, пошта, мәселе, нұсқама, режим (құқық)* сияқты терминдер қабылданған [5]. Бұл терминдердің көпшілігі қазіргі қазақ тілінің заң, медицина, саясат, әлеуметтік салаларға қатысты. Берілген сөздердің барлығы күнделікті өмірде қолданыс тапқан, үйреншікті қалыпқа түскен. Термин бастапқы формасында қалмай, қазақшаланған, лексикалық мағынасы бойынша тілдегі актив сөздердің кеңеюі көрініс тапқан.

Мәселен, 2002 жылы қабылданған «аймақ» терминінің орысша атауы – «зона». Аймақ – республиканың бірнеше елді мекендері енгізілетін, оның мүддесі үшін құрылатын және басқарылатын республика аумағының бір бөлігі [6]. 2002 жылдан бастап «аймақ» сөзі «регион» сөзімен қатар, «зона»

мағынасын да беретін болған. Яғни бір ғана сөз семантикалық тұрғыдан мағынасы кеңейген.

Енді 2020 жылдан бастап шыққан терминдерге мән берейік: *time-of-light камерасы (time-of-light камера), абсолютті спирт (абсолютный спирт), абсорбер (абсорбер), адресат (адресат), аккумулятор (аккумулятор), вода минеральная (миниралды су), мәдени іркіліс (культурная задержка), матча шайы (маття), металдар (металлы), микроәлем (микромир), мұнай қоры (запас нефти), мұнай газы (нефтяной газ), микромұнай (микронефть), медианалық жас (медианный возраст) және т.б* [5].

Соңғы жылдардағы терминдердің ең негізгі кемшілігі – фонологиялық өзгеріссіз не қазақша баламасын ұсынбай, терминдерді сол қалпында қалдыру. Мәселен, «миграция нефти» деген тіркесті «мұнайдың жылыстауы», «микродемография» сөзін «микродемография», «микронефть» сөзін «микромұнай» деп қана аударған. Мысалдарда «микро» термині аударылмаған. Бұған қатысты Ш.Құрманбайұлы келесідей пікір білдіреді: «Біздің «аударуға болмайды» деп жүрген халықаралық терминдерімізді моңғол тілінің игеруі де айрықша назар аудартады. Олар: микро-, авиа-, аэро-, анти-, контр-, тарнс-, моно-, гидро-, нео-, граф-, грамма-, гипер-, супер-, ультра-, архи- сияқты грек, латын терминоэлементтерімен келетін халықаралық терминдерді ұлт тілі негізінде игеріп отыр. Мәселен, хэт даралат «гипергония», бичил харуур «микроскоп», бичил гадаргуу «микрорельф», улээмж бутэн «макоструктура», нисэх зам «авиат расса» және т.б.» [1; 17]. Бұл жердегі «бичил» сөзі ұсақ, кішкентай мағынасын, «хэт» сөзі өте, тым, аса, «улээмж» сөзі аса, зор, көп, мол деген мағынада, ал «нисэх» сөзі «ұшу, көтерілу, әуеде қалықтау» дегенді білдіреді.

Қазақ тіл білімінде де микродемография, микромұнай, микросанақ, микрокартаж деген терминдердің қазақша баламасын ұсынуға болады. «Микро» -ның беретін мәні шағын не ұсақ болса, оны «шағын демография», «ұсақ мұнай» не «шағын санақ» деп те өзгертуге болады. Микродемография – демография ғылымының бір тармағы: шағын деңгейдегі халықтың демографиялық көрсеткішін зерттейтін сала. Ендеше, бұл сөзді «шағындемократия» деп өзгерту орынды. Себебі «шағын» сөзінің беретін мағынасы – кішкентай, ықшам [1].

Демек, халықаралық терминнің баламасын беруде ұлттық терминқор қалыптастырудың ішкі көзі қазақ тілінің лексикалық байлығы мен сөзжасам тәсілдерін барынша ұтымды қолдануға жағдай жасалуы керек. Ал олардың баламасын табуда түркі тілінің лексикасымен байланыстыру талап етіледі. Ешқандай мағыналық сәйкестік орнамаған жағдайда, А.Байтұрсынұлы мен Х.Досмағамбетұлы ұстанған қағидаттың бірі – фонологиялық өзгеріс жасау басшылыққа алынған жағдайда ғана, қазақ терминологиясының қоры байып, қоғам талаптарына сай жауап бере алады.

Қорытынды

Қазақ терминдерін белсенді түрде қолданысқа енгізудің бірден-бір жолы – терминология қағидаттары негізінде термин түзу. Сол арқылы қазақтың дүниетанымына тән терминдер жүйесі қалыптасады, тіл тұтынушалыр

арасында жиі қолданысқа түседі. Бірақ тұтынушы бұл терминдерді қолдану үшін түсінікті, қабылдауға жеңіл, қазақ тілінің орфоэпиялық, орфографиялық нормасынан ауытқымаған, ұғымның мағынасын аша алатын болуы шарт. Сонда ғана термин жалпыхалықтық сипатқа ие болмақ.

Бұл орайда термин түзуде жүйеленіп, сараланған негізгі қағидаттарға аса мән беру қажет. Бұл қағидат А.Байтұрсынұлынан басталып, Ә.Қайдар, Ш.Құрманбайұлының зерттеулерімен жалғасып, әлі де дамып келеді. Біз термин түзуде дәстүр мен шарттылыққа мән берген жағдайда термин жалпыхалықтық сипатқа ие болмақ. Ең бастысы – бұл қағидаттарды біріктіре, бір-бірімен байланыстыра отырып, термин түзуде басшылыққа алу. Ал бұл тіл біліміндегі терминологиясы саласының дамуына, салалық терминнің одан әрі жүйелене түсінуіне жағдай жасамақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы, 2014. – 952 б.
2. Елдес Омарұлы және қазақ терминологиясын дамыту қағидаттары // <https://termincom.kz/terminology/?id=2>
3. Қалиұлы Б. Қазақ терминтанымның өзекті мәселелері. – Алматы: 2008, 160 б. Халел Досмағамбедұлы және қазақ терминологиясының мәселелері // <https://termincom.kz/terminology/?id=4>
4. Termincom.kz сайтының ресми сайты // <https://termincom.kz/terminology/?id=1>
5. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том / Құраст. Т.Жанұзақ, С.Омарбеков, Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы: 2011, - 752 б.
6. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь». 1997. – 368 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІНДЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҰҒЫМДАРДЫ ОҚЫТУДА САЛАЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗДІКТЕРДІ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ

Айжан ШЫНЫБЕКОВА*

Андатпа. Мақалада қазақ тілін оқытуда лингвистикалық ұғымдарды меңгерудің заманауи әдістемелік тетіктері мен салалық терминологиялық сөздіктерді тиімді пайдалану тәжірибесі ғылыми тұрғыда талданады. Зерттеу нәтижелері терминологиялық сөздіктердің студенттердің когнитивтік, ұғымдық және кәсіби құзыреттілігін арттыруда маңызды құрал екенін дәлелдейді. Авторлық талдау барысында бұл сөздіктердің тілдік бірліктердің семантикалық құрылымын түсінуге, ұғымаралық байланыстарды анықтауға

---

* І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің қауымдастырылған профессоры, ф.ғ.к., Aizhan1574@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6307-8345>

және ғылыми мәтінмен жұмыс істеу дағдыларын жетілдіруге ықпал ететіні айқындалды. Мақалада лингводидактика, когнитивтік лингвистика және терминологиялық жүйелеу ұғымдары өзара байланыста қарастырылып, қазақ тілін оқытудың инновациялық парадигмасы ретінде ұсынылады. Зерттеу нәтижелері салалық сөздіктерді оқу процесіне енгізу қазақ тілінің ғылыми және кәсіби коммуникация тілі ретіндегі әлеуетін күшейтетінін көрсетеді.

Түйін сөздер: қазақ тілі, лингвистикалық ұғым, салалық терминологиялық сөздік, когнитивтік құзыреттілік, кәсіби тіл, лингводидактика, инновациялық әдістеме.

Abstract. The article presents a scientific analysis of the methodological mechanisms for teaching linguistic concepts in the Kazakh language using industry-specific terminological dictionaries. The study proves that terminological dictionaries are an essential tool for developing students' cognitive, conceptual, and professional competencies. Through analytical interpretation, it is shown that such dictionaries help students understand the semantic structure of linguistic units, interconceptual relations, and improve their skills in working with academic texts. The research integrates approaches from linguodidactics, cognitive linguistics, and terminological systematization, proposing them as an innovative paradigm in modern Kazakh language education. The results confirm that integrating specialized dictionaries into the educational process enhances the Kazakh language's potential as a medium of scientific and professional communication.

Keywords: Kazakh language, linguistic concept, industry-specific terminological dictionary, cognitive competence, professional language, linguodidactics, innovative teaching methodology.

Кіріспе

Қазақ тілін оқыту үдерісінде лингвистикалық ұғымдарды ғылыми тұрғыдан меңгертудің әдістемелік тетіктерін жетілдіру – қазіргі білім беру жүйесінің маңызды бағыттарының бірі. Әсіресе, салалық терминологиялық сөздіктерді тиімді пайдалану тілді жүйелі тануға, кәсіби бағыттағы ұғымдарды нақты түсінуге және тілдік құзыреттілікті арттыруға мүмкіндік береді. Терминологиялық сөздіктер арқылы білімгерлер тілдің семантикалық, морфологиялық және синтаксистік құрылымын терең ұғына отырып, лингвистикалық категорияларды нақты мысалдар арқылы талдай алады. Сондықтан салалық сөздіктерді оқу процесіне енгізу тіл мен ғылымның өзара байланысын күшейтіп, пәнішілік және пәнаралық интеграцияны қамтамасыз етеді.

Қазіргі кезеңде лингвистикалық білім берудің сапасы тілді функционалды және когнитивтік тұрғыдан меңгеруге бағытталып отыр. Осы тұрғыда терминологиялық сөздіктер тек көмекші құрал ғана емес, сонымен қатар тілдің ғылыми жүйесін тануға бағытталған дидактикалық ресурс ретінде қарастырылады. Оларды қолдану тәжірибесі тілдік ұғымдардың мәнін нақтылап, ғылыми терминологияны меңгерудің мәдени және когнитивтік негіздерін қалайды.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі – қазақ тілін оқытуда лингвистикалық ұғымдарды меңгерудің тиімді әдістерін іздестірумен және терминологиялық қорды білім беру мазмұнына жүйелі енгізу қажеттілігімен айқындалады. Зерттеу мақсаты – қазақ тілі пәнінде лингвистикалық ұғымдарды оқыту барысында салалық терминологиялық сөздіктерді қолданудың әдістемелік маңызын айқындау және олардың білімгерлердің тілдік әрі кәсіби құзыреттерін қалыптастырудағы тиімділігін талдау.

Мақаланың ғылыми маңыздылығы – салалық сөздіктерді оқу процесінде қолдану тәжірибесін талдай отырып, лингвистикалық білімнің сапасын арттырудың инновациялық әдістерін негіздеу және қазақ тілінің ғылыми-танымдық әлеуетін дамытуға үлес қосу болып табылады.

Негізгі бөлім

Есенгельдинова, Анафинова және Сұлтанбекова өз зерттеулерінде лингводидактиканың қазіргі тілдік білім беру жүйесіндегі теориялық және әдістемелік рөлін айқындайды [1; 112]. Авторлар лингводидактиканы тек тіл меңгерудің әдістемелік негізі ретінде ғана емес, сонымен қатар білімгердің когнитивтік және кәсіби ойлауын дамыту тетігі ретінде қарастырады. Бұл көзқарас қазақ тілі пәнінде лингвистикалық ұғымдарды оқытуда салалық терминологиялық сөздіктердің әдістемелік маңызын арттыруға мүмкіндік береді. Авторлар атап өткендей, студенттердің терминологиялық сөздік қорын жүйелі қалыптастыру олардың когнитивтік-коммуникативтік қабілеттерін дамытып, тілдік ұғымдарды нақты контексте түсінуге жағдай жасайды.

А.Байекеева және әріптестері өз еңбегінде салалық терминологиялық сөздіктер мен лексикографиялық жүйелерді құрастырудың когнитивтік және ақпараттық-коммуникативтік маңыздылығын дәлелдейді [2; 87]. Авторлар ұсынған «бақыланатын көптілді тезаурус» ұғымы қазіргі заманда терминологиялық жүйелердің ғылыми-инновациялық дамуын қамтамасыз ететін негізгі ақпараттық модель ретінде сипатталады. Бұл жүйеде терминдер арасындағы гиперонимдік-гипонимдік қатынастар, синонимдік және ассоциативтік байланыстар нақты анықталып, семантикалық үйлесімділік сақталады. Мұндай құрылым қазақ тілін цифрлық лингвистика мен кәсіби коммуникация саласында қолдануға мүмкіндік береді. Зерттеушілер пікірінше, көптілді тезаурустарды (қазақ-орыс-ағылшын) унификациялау — қазақ тілін ғылыми және кәсіби қызметтің толыққанды құралына айналдырудың стратегиялық жолы. Осы бағыт салалық терминологиялық сөздіктердің білім беру процесіндегі орнын күшейтеді, себебі олар студенттердің метатілдік талдау қабілетін, ақпаратты семантикалық өңдеу және салыстыру машығын қалыптастырады.

Анафинова М.Л., Жанжигитов С.Ж., Булегенова И.Б., Орманова А.Б. еңбегінде қазіргі қазақ тіліндегі терминологиялық жүйенің дамуындағы интерференциялық үрдістердің рөлін айқындайды [3; 35]. Авторлар орыс және ағылшын тілдерінің ықпалы қазақ тіліндегі жаңа терминдердің пайда болуына әсер еткенін нақты мысалдармен дәлелдейді. Мәселен, «геимификациялау», «деформациялау», «веб-құжат» сияқты жаңа терминдердің калькалау және морфологиялық бейімдеу арқылы тілімізге енуі – лингвистикалық ұғымдарды

түсіндірудің жаңа мәдени-когнитивтік кеңістігін қалыптастырады. Мұндай терминдер салалық сөздіктердің құрамын байытып, студенттердің кәсіби бағыттағы тілдік қорын кеңейтуге ықпал етеді. Авторлардың пайымдауынша, қазақ тілінің терминологиялық жүйесін біріздендіру және оны салалық бағытта дамыту – студенттерге нақты тілдік және ұғымдық жүйемен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін заманауи әдіснамалық талап.

Н.Қалиева өз зерттеуінде қазақ тілін оқытудағы терминологиялық бірізділіктің маңызын жан-жақты талдай отырып, салалық сөздіктердің студенттің лингвистикалық ойлау, тілдік жүйелілік және кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудағы орнын көрсетеді [4; 56]. Автордың айтуынша, терминологиядағы жүйесіздік – тілдік білімді меңгеруде когнитивтік кедергілер тудырады. Ал терминологиялық бірізділік пен жүйелендірілген сөздікпен жұмыс студенттің ғылыми мәтінді түсіну және талдау дағдыларын жетілдіреді. Қалиева ұсынған әдістемеде лингвистикалық ұғымдармен жұмыс кезеңдері нақты берілген: терминді анықтау, оның салалық қолданылуын талдау, контексте қолдану және өзіндік мысал құрастыру. Мұндай әдіс студенттің аналитикалық және рефлексиялық ойлау қабілеттерін дамытады.

Айтбаева Г. (2020) еңбегінде терминологиялық бірліктерді оқытуда когнитивтік тәсілді қолданудың тиімділігін жан-жақты дәлелдейді [5; 102]. Автор когнитивтік тәсілді студенттің білім алуында ұғымдық құрылымдарды белсендіру құралы ретінде қарастырады. Яғни, студент салалық сөздік арқылы терминнің тек тілдік мағынасын ғана емес, оның артындағы ұғымдық категорияны да түсінеді. Айтбаева білім беру процесінде «ұғымдық карта» және «семантикалық өріс» әдістерін ұсынған. Бұл тәсілдер студенттерге терминдердің арасындағы логикалық және мағыналық байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижесінде салалық сөздіктер когнитивтік модельдер құру мен метатілді дамытуда ерекше тиімді құрал екені дәлелденді.

Ә.Жүнісбек қазақ тілінің ұлттық терминқорын жүйелеу және жаңа терминдер жасау мәселесін ұлттық дүниетаным тұрғысынан қарастырады [6; 77]. Ол термин жасау процесі ұлттық мәдени кодқа сүйенуі тиіс деп есептейді, себебі әр тілдің ғылыми-танымдық жүйесі оның мәдени-тарихи негізімен тығыз байланысты. Жүнісбектің пікірінше, студенттерге салалық терминдерді оқыту барысында олардың тілдік танымын, мәдени рефлексиясын және этнолингвистикалық пайымын дамыту маңызды. Ұлттық дүниетаным негізіндегі терминологиялық жұмыс студенттерге қазақ тілінің ғылыми әлеуетін түсінуге, тілдің ішкі логикасын тануға және ұғымдарды мәдени контексте талдауға мүмкіндік береді.

Б.Сағындықов терминологиялық сөздіктерді оқыту процесінде қолданудың психолингвистикалық қырларын ашады [7; 63]. Автор терминдерді меңгеру кезінде студенттің жад, қабылдау және когнитивтік өңдеу процестерін зерттейді. Оның тұжырымынша, терминологиялық бірліктерді жиі қайталау, мағыналық топтау және ассоциациялық жаттығулар жасау арқылы студенттердің есте сақтау қабілеті артады. Сағындықов

терминологиялық сөздіктерді есте сақтау мен тілдік автоматизмдерді қалыптастыру құралы ретінде қарастырады. Бұл тәсіл әсіресе кәсіби бағыттағы студенттерге ғылыми мәтінмен жұмыс істеуде терминдерді тез тану мен қолдану қабілетін дамытады.

Ш. Мырзахметова өз еңбегінде цифрлық ресурстар мен интерактивті әдістердің лингвистикалық ұғымдарды оқытудағы тиімділігін дәлелдейді [8; 41]. Ол электронды сөздіктер, онлайн-гlossарийлер және мультимедиялық платформалар арқылы студенттердің метатанымдық белсенділігін арттыру жолдарын көрсетеді. Зерттеуде LearningApps, Quizlet, Kahoot секілді платформалардың терминологиялық жаттығуларды орындаудағы артықшылықтары мысалға келтірілген. Мырзахметова пікірінше, салалық терминологиялық сөздіктерді цифрлық форматта қолдану білімгерлердің тіл үйрену мотивациясын арттырып, дербес білім алу қабілетін дамытады.

А.Құсайынова еңбегінде салалық сөздіктерді мәдениетаралық коммуникация және лингвомәдениеттаным тұрғысынан қарастырады [9; 58]. Автор терминологиялық бірліктердің мәдени контексте берілуі студенттің ұлттық дүниетанымын қалыптастыруда маңызды екенін көрсетеді. Ол салалық сөздіктердің құрылымында мәдени-танымдық түсіндірмелер мен салыстырмалы мысалдардың болуын ұсынады. Мұндай тәсіл студентке тілді мәдениетпен біртұтас жүйе ретінде қабылдауға және ұлттық құндылықтарды ұғымдық деңгейде меңгеруге мүмкіндік береді.

Н.Ахметова мен Т.Ермекова пәнаралық интеграция принципін негіздеп, қазақ тілін кәсіби бағыттағы пәндермен кіріктіре оқытудың тиімділігін көрсетеді [10; 49] [11; 66]. Олар салалық терминологиялық сөздіктерді пайдаланудың тілдік және кәсіби құзыреттілікті қатар дамытуға ықпал ететінін дәлелдеген. Авторлар атап өткендей, студенттер қазақ тілін өз мамандығының тілі ретінде қабылдағанда ғана тілдің функционалдық әлеуетін толық түсінеді. Сондықтан тілдік ұғымдарды салалық сөздіктер арқылы меңгеру – пәнаралық білімнің синергиясын қамтамасыз ететін тиімді әдіс.

Ж.Сапарова зерттеуінде салалық терминологиялық сөздіктерді тіл үйретудің цифрлық экожүйесіне енгізу тетіктерін қарастырады [12; 90]. Ол терминологиялық материалды электрондық форматқа көшіру, жасанды интеллектке негізделген сөздік базаларды қалыптастыру және мультимедиялық қолдау арқылы студенттердің терминологиялық сауаттылығын арттыру жолдарын ұсынады. Сапарованың пікірінше, цифрлық салалық сөздіктер оқу процесін дербестендіріп, студенттің өз бетімен ізденуін, терминдерді салыстырып талдау және рефлексия жасау қабілетін дамытады.

Сонымен қатар Г.Байымбетова мен Д.Тұңғышбаева еңбектерінде [13; 72] лингвистикалық ұғымдарды оқытуда glossарийлік технологиялар мен интерактивті терминологиялық карталардың артықшылықтары жан-жақты сипатталған. Авторлар студенттердің ғылыми лексиканы меңгеру деңгейін бағалау үшін визуалды glossарий, терминологиялық карта, және кросс-сөздік әдістерін ұсынған. Мұндай тәсілдер студенттің терминологиялық байланыстарды тану қабілетін дамыта отырып, сөздікпен жұмыс істеуді шығармашылық әрі танымдық процесс ретінде ұйымдастыруға мүмкіндік

береді. Бұл зерттеу нәтижелері білім алушылардың ұғымдық байланыстарды визуалды деңгейде қабылдауы олардың есте сақтау және семантикалық өңдеу дағдыларын арттыратынын көрсетеді.

А.Исабекова зерттеуінде [14; 64] салалық терминологиялық сөздіктерді пайдалану барысында студенттердің зерттеушілік және аналитикалық дағдыларының дамитыны дәлелденген. Автордың пікірінше, терминологиялық материалмен жүйелі жұмыс жүргізу барысында студенттер ақпаратты салыстырып талдау, жүйелеу және анықтамаларды өз бетінше қайта құрастыру арқылы зерттеушілік ойлау стилін қалыптастырады. Мұндай жұмыс түрі тілдік талдау мен метатанымдық рефлексияның дамуына мүмкіндік беріп, студенттің лингвистикалық ұғымдарды ғылыми тұрғыдан түсінуін тереңдетеді.

Н.Қасымова өз еңбегінде [15; 81] терминологиялық жүйелердің лингвистикалық ұғымдарды оқытудағы семантикалық когеренциясын зерттей отырып, студенттердің тілдік қабылдауын қалыптастыруда семантикалық өрістер мен мағыналық желілерді қолданудың тиімділігін дәлелдейді. Зерттеуде терминологиялық ұғымдарды семантикалық карталар арқылы байланыстыру, ұғымаралық қатынастарды графикалық модельдермен көрсету студенттің ұғымдық құрылымын бекітуге және сөздік қорын жүйелеуге мүмкіндік беретіні көрсетілген.

Зерттеу нысаны ретінде Жетісу университетінің филология факультетінің 2-3 курс студенттері (барлығы 48 студент) алынды. Олардың арасынан екі топ құрылды: бақылау тобы (24 студент) және эксперименттік топ (24 студент). Эксперименттік топта сабақ барысында лингвистикалық ұғымдарды меңгерту үшін арнайы салалық терминологиялық сөздіктер қолданылды, ал бақылау тобында дәстүрлі әдістер – дәріс, мәтінмен жұмыс, конспектiлеу тәсілдері пайдаланылды. Зерттеу 2024-2025 оқу жылы аралығында үш кезеңде жүргізілді: диагностикалық, эксперименттік және қорытынды кезеңдер.

Диагностикалық кезеңде студенттердің бастапқы терминологиялық білім деңгейі тест және сауалнама әдістері арқылы анықталды.

Эксперименттік кезеңде студенттермен арнайы «Терминологиялық лингвистика негіздері» атты оқу модулі енгізілді. Модуль мазмұны үш бағытта ұйымдастырылды: лексикалық-ұғымдық, когнитивтік және коммуникативтік. Лексикалық бағытта студенттерге терминдердің морфологиялық құрылымы, мағыналық өрісі мен семантикалық байланыстары түсіндірілді. Когнитивтік бағыт аясында терминдер арасындағы ұғымдық байланыстарды визуалды түрде бейнелеу, семантикалық өрістер мен тезаурустық модельдер құру жұмыстары жүргізілді. Коммуникативтік бағыт студенттердің алған білімін практикалық жағдаяттарда, кәсіби контексте қолдануға бағытталды.

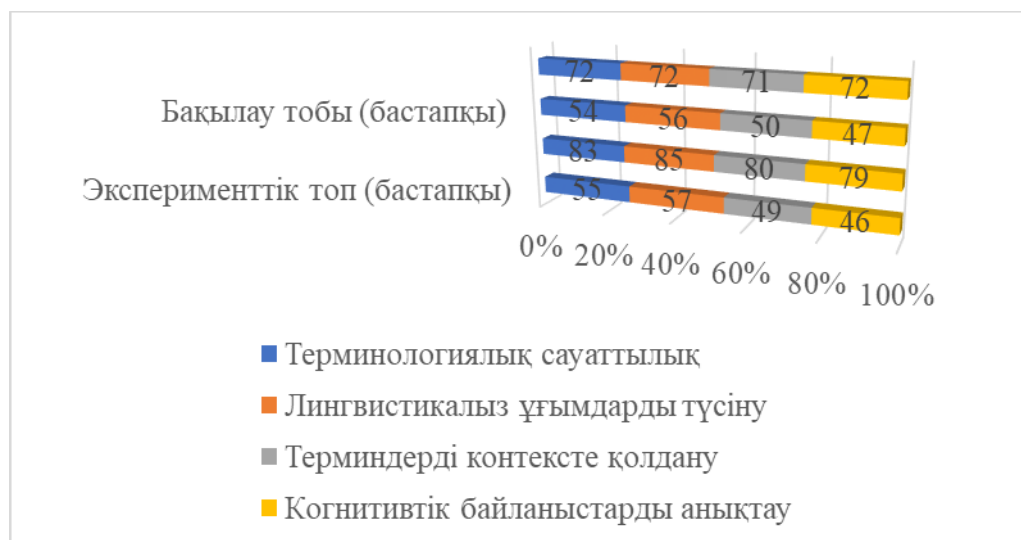
Сабақ барысында студенттер «Лингвистика терминдерінің салалық сөздігі» (Қалиева, 2019), «Қазақ тіл білімінің терминологиялық тезаурусы» (Жүнісбек, 2018), «Тіл және мәдениет глоссарийі» (Құсайынова, 2022) секілді отандық баспа сөздіктермен, сондай-ақ электрондық платформалармен – *TerminCom.kz*, *QazDict* және *Quizlet-based TermBank* – жүйелі түрде жұмыс

жасады. Бұл ресурстар студенттерге терминологиялық материалдарды тек оқып үйренуге емес, оларды салыстыру, семантикалық құрылымына талдау жасау және кәсіби мәтін құрастыру барысында қолдануға мүмкіндік берді.

Практикалық тапсырмалар студенттердің терминологиялық байланыстарды ұғыну және лингвистикалық ұғымдарды қолдану қабілетін дамытуға бағытталды. Олардың қатарында сәйкестендіру тапсырмалары (термин мен анықтаманы байланыстыру), когнитивтік карта құру (ұғымдар арасындағы мағыналық байланыстарды анықтау), мәтіндік талдау (ғылыми мәтіндерден терминдерді табу және мағыналық топтау), сондай-ақ шығармашылық қолдану (терминдерді пайдалана отырып аннотация немесе қысқаша ғылыми мәтін жазу) жатты. Мұндай тапсырмалар Байымбетова (2020) мен Тұңғышбаева (2021) ұсынған визуалды глоссарий мен терминологиялық карта әдістерінің тиімділігін дәлелдеді, себебі олар студенттердің есте сақтау қабілетін және ұғымаралық байланыстарды тану қабілетін күшейтті.

Студенттердің даму деңгейін анықтау үшін төрт негізгі критерий белгіленді:

1. Терминологиялық сауаттылық – терминдердің анықтамасын, қолданылу саласын және семантикалық ерекшелігін білу;
2. Лингвистикалық ұғымдарды түсіну қабілеті – ұғымдық байланыстарды тану, терминдерді салыстыра білу;
3. Терминдерді контексте қолдану дағдысы – ғылыми мәтіндер мен сөйлеу жағдаяттарында терминдерді дұрыс пайдалану;
4. Когнитивтік байланыстарды анықтау қабілеті – терминдер арасындағы логикалық және семантикалық қатынастарды айқындау.

Сурет-1. Бақылау және эксперименттік топтардың нәтижелер динамикасы (%)

Әр критерий бойынша студенттердің нәтижелері екі кезеңде – экспериментке дейін және эксперименттен кейін салыстырылды. Салыстыру нәтижелері 1-суретте берілген:

Эксперименттік топтағы студенттер терминологиялық сөздіктермен жүйелі жұмыс істеу арқылы өздерінің ұғымдық және когнитивтік қабілеттерін едәуір жетілдірді.

Экспериментке дейін студенттердің 41%-ы ғана терминдердің семантикалық құрылымын талдай алса, тәжірибеден кейін бұл көрсеткіш 84%-ға дейін өсті.

Терминдерді контексте қолдану кезінде студенттер ғылыми мәтін мен кәсіби дискурс талаптарына сай сөйлем құрастыруға үйренді (80%).

Когнитивтік карта құру тапсырмаларында бастапқыда 35% ғана ұғымаралық байланыстарды көрсете алса, эксперимент соңында 79%-ы мағыналық өріс моделін толық құра алды.

Бақылау тобы студенттері де дәстүрлі оқыту нәтижесінде ішінара алға жылжыды: терминологиялық сауаттылық 54%-дан 72%-ға, контексте қолдану 50%-дан 71%-ға дейін көтерілді. Дегенмен, олардың даму қарқыны баяу болды және ұғымдық деңгейде терең жүйелеу қалыптаспады. Бұл топ студенттері көбіне дайын анықтамаларды есте сақтауға және механикалық қолдануға бейім болды.

Нәтижелердің статистикалық тұрғыдан сенімділігін анықтау үшін Student t-тест әдісі қолданылды. Есептеу формуласы төмендегідей:

$$t = \frac{\bar{X}_1 - \bar{X}_2}{\sqrt{\frac{s_1^2}{n_1} + \frac{s_2^2}{n_2}}}$$

Мәндерді пайдалана отырып есептеу нәтижелері төмендегідей болды:

$$t = \frac{81.75 - 71.75}{\sqrt{\frac{7.58}{24} + \frac{0.25}{24}}} = \frac{10}{\sqrt{0.316 + 0.010}} = \frac{10}{0.571} = 17.51$$

$t = 17.51$, ал критикалық мән ($t_{кр}$) 46 еркіндік дәрежесі үшін ($n_1 + n_2 - 2$) $\alpha = 0.01$ деңгейінде шамамен 2.68. Айырмашылық статистикалық тұрғыдан сенімді ($p < 0.01$). Бұл эксперименттік топтағы нәтижелердің бақылау тобына карағанда айтарлықтай жоғары екенін дәлелдейді.

Демек, салалық терминологиялық сөздіктерді қолдану студенттердің лингвистикалық ұғымдарды меңгеру сапасына нақты, сенімді және статистикалық дәл әсер етеді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижелері қазақ тілі пәнінде лингвистикалық ұғымдарды оқытуда салалық терминологиялық сөздіктерді қолданудың жоғары тиімділігін дәлелдеді. Зерттеу мақсаты – студенттердің когнитивтік және кәсіби тілдік құзыреттілігін арттырудағы салалық сөздіктердің рөлін анықтау – толық орындалды.

Жұмыс барысында анықталғандай, терминологиялық сөздіктермен жүйелі жұмыс істеу студенттердің ғылыми тілмен ойлау қабілетін, ұғымдық талдау дағдыларын және кәсіби сөйлеу мәдениетін жетілдіреді. Мұндай тәсіл студенттің тілдік тәжірибесін тек ақпараттық деңгейде емес, ұғымдық және

аналитикалық деңгейде де байытады. Сөздікпен жұмыс оқу процесін құрылымдауға, лингвистикалық материалды жүйелі меңгеруге және терминдердің мағыналық қатынастарын түсінуге мүмкіндік береді.

Алынған нәтижелер қазақ тілін оқытудың мазмұнына жаңаша көзқарас енгізеді: терминологиялық сөздіктерді қолдану тілді тек қатысымдық құрал ретінде емес, ғылыми-танымдық әрекеттің негізгі элементі ретінде тануға жол ашады. Бұл тәсіл студенттің дербес ізденісін, аналитикалық ойлауын және кәсіби бағыттағы тілдік әрекетін белсендіреді.

Практикалық тұрғыдан алғанда, ұсынылған әдістеме филологиялық және педагогикалық бағыттағы жоғары оқу орындары үшін тиімді. Ол тілдік ұғымдарды меңгертуде нақты құрал ретінде қызмет атқарып, лингводидактикалық сабақтар мен семинарларда оқу материалын терең түсінуге жағдай жасайды. Сонымен бірге, салалық сөздіктерді электрондық және мультимедиялық форматта біріктіріп пайдалану болашақта білім беруді цифрлық трансформациялау бағытына үлес қоса алады.

Зерттеу нәтижелері қазақ тілін оқытудың когнитивтік және кәсіби интеграциялық моделін қалыптастырудың негізін қалайды. Алдағы уақытта бұл бағытта салалық терминологиялық тезаурустарды автоматтандыру, лингвистикалық деректер базасын кеңейту және студенттердің терминологиялық мәдениетін қалыптастыруға арналған ұзақ мерзімді бағдарламалар әзірлеу өзекті болмақ.

Осылайша, салалық терминологиялық сөздіктерді қолдану әдістемесі қазақ тілін оқытудағы жаңа сапалы кезеңге жол ашып, студенттердің лингвистикалық ойлауын дамытудың, кәсіби тілдік мәдениетін қалыптастырудың және ұлттық тілдің ғылыми әлеуетін арттырудың пәрменді тетігі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Есенгельдинова А.Т., Анафинова М.Л., Сұлтанбекова С.А. Principles of implementing linguodidactic approaches in the pre-professional level students' terminological vocabulary formation / Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия: Педагогика. – 2024. – №1 (146). – С. 107-120.
2. Baekeyeva A., Tazhibayeva S., Beisenova Zh., Shahin A. Controlled Multilingual Thesauri for Kazakh Industry-Specific Terms / Social Inclusion. – 2021. – Vol. 9, №1. – P. 85-94. DOI: 10.17645/si.v9i1.3774.
3. Анафинова М.Л., Жанжигитов С.Ж., Булегенова И.Б., Орманова А.Б. The Contemporary Kazakh Terminology: Examining Interference Patterns / Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. – 2025. – №1 (46). – С. 30-41.
4. Қалиева Н. Қазақ тілін оқытудағы терминологиялық бірізділіктің маңызы / Тіл және қоғам. – 2019. – №3 (58). – Б. 55-61.
5. Айтбаева Г. Когнитивтік тәсіл және оны тілдік ұғымдарды оқытуда қолдану ерекшеліктері / Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2020. – №4 (65). – Б. 100-108.

6. Жүнісбек Ә. Термин жасау мен ұлттық танымның сабақтастығы / Қазақстан жоғары мектебі. – 2018. – №6 (177). – Б. 74-80.
7. Сағындықов Б. Терминологиялық бірліктерді оқытудағы психолінгвистикалық ерекшеліктер / Педагогика және психология. – 2017. – №3 (92). – Б. 61-66.
8. Мырзахметова Ш. Терминологияны оқытуда цифрлық технологияларды пайдалану мүмкіндіктері / Білім беру кеңістігі. – 2021. – №2 (14). – Б. 39-45.
9. Құсайынова А. Салалық сөздіктердің мәдениетаралық коммуникациядағы орны / Қазақ тілі және мәдениет. – 2022. – №1 (22). – Б. 57-63.
10. Ахметова Н. Пәнаралық интеграция және кәсіби бағыттағы тілдік құзыреттілікті дамыту / ҚазҰПУ Хабаршысы. Серия: Филология. – 2020. – №2 (70). – Б. 48-53.
11. Ермекова Т. Кәсіби бағыттағы пәндер мен қазақ тілін кіріктіре оқытудың тиімділігі / Жоғары білім беру проблемалары. – 2019. – №5 (97). – Б. 64-69.
12. Сапарова Ж. Салалық терминологиялық сөздіктерді цифрлық экожүйеге енгізу ерекшеліктері / Цифрлық педагогика. – 2023. – №3 (18). – Б. 88-94.
13. Байымбетова Г., Тұңғышбаева Д. Глоссарийлік технологиялар және интерактивті терминологиялық карталар арқылы лингвистикалық ұғымдарды оқыту / Тіл және білім. – 2020. – №4 (33). – Б. 70-76.
14. Исабекова А. Салалық терминологиялық сөздіктермен жұмыс істеу арқылы зерттеушілік дағдыларды қалыптастыру / Білім беру әдістемесі. – 2022. – №2 (15). – Б. 63-67.
15. Қасымова Н. Терминологиялық жүйелердің семантикалық когеренциясы және лингвистикалық ұғымдарды меңгеру тиімділігі / Филологиялық зерттеулер. – 2023. – №1 (29). – Б. 80-85.

М.ҚАШҚАРИДЫҢ «ДИУАНИ ЛУҒАТ-АТ ТҮРК» ЕҢБЕГІНДЕГІ ТАҒАМ АТАУЛАРЫНЫҢ ЭТНО-ПРАГМАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Бақытгүл ЫСҚАҚ*

Аңдатпа. Бұл мақалада түркі өркениетінің көрнекті ескерткіші М.Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегіндегі лексикалық бірліктер мен қазіргі қазақ тілінде Республикалық терминологиялық комиссиясының отырысында бекітілген терминдер этнопрагматикалық тұрғыдан салыстырылып қарастырылады. Мақалада орта түркі кезеңінен келе жатқан

---

* Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы Терминология бөлімінің ғылыми қызметкері, ф.ғ.к., bakytgul.iskakova@mail.ru

ұлттық тағам атауларының мәдени-семантикалық сабақтастығы мен прагматикалық эволюциясы талданады.

Түйін сөздер: этно-прагматика, термин, мәдени код, дүниетаным, сабақтастық, М.Қашқари, қазақ терминологиясы.

Abstract. This article presents an ethnopragmatic comparison between the lexical units found in M. Kashgari's *Diwani Lugat at-Turk*, an outstanding monument of Turkic civilization, and the terms approved by the Republican Terminological Commission in the modern Kazakh language. It also analyzes the cultural and semantic continuity, as well as the pragmatic evolution, of the names of national dishes from the Middle Turkic period.

Keywords: ethno-pragmatics, term, cultural code, worldview, continuity, M. Kashgari, Kazakh terminology.

Кіріспе

Қай ғылым саласының болмасын басталу, қалыптасу кезеңін нақты белгілеу – аса күрделі мәселе. Себебі, дәлелді жазба материалы болумен бірге ғалымдардың ғылыми тұжырымдамалары әр уақытта бір үддеден шыға бермейді. Мысалы, қазақ терминографиясы теориясын зерттеуші ғалым Е.Әбдірәсілов «Қазақ терминографиясының тарихын зерттеу барысында да бұл мәселелерге байланысты бір жақты тұжырым жасаудың оңай мәселе емес екендігіне көз жеткізуге болады. ... тәжірибелік терминографияның тарихында белгілі бір еңбекті алғашқы еңбек ретінде нақты көрсетіп, кесімді пікір айту мүмкін болмай отыр» [1; 137]. Одан ары ойын сабақтаған ғалым: «Салалық ғылымдар мен оларға қатысты мәселелердің тарихын зерттеуде оны тарихи кезеңдердің ішкі қойнауынан, арғы кезеңдерінен бастау дәстүрі де бар [1; 138] деп, М.Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегін (бұдан былай Сөздік) мысалға алады да, « ... қазақ лексикографиясының болсын, терминографиясының болсын тарихын орта түркі дәуірінде шығарылған орта түркілік кезеңдегі белгілі ғалымдардың сөздіктерінен бастау біршама негізсіздеу болған болар еді» деп [1; 138], ой қорытады. Дей тұрғанмен, түркі әлеміндегі бірегей лексикографиялық еңбектің қазақ терминология, терминография тарихына қатысын толық жоққа шығара алмаймыз. Тек бізге батылдық жетпей тұр. Себебі, Сөздіктегі түркі елінің құрал-жабдықтары, қару-жарақ, сауыт саймандары, ас-ауқаты, алуан қырлы дәм тағамдары, толып жатқан дәрі-дәрмек және т.б. атаулары – қазіргі ғылым салаларының, кәсіптік салалардың терминдері. Егер С.В.Гриневтің «Термин – номинативті лексикалық арнайы тілдің бірлігі (сөз немесе сөз тіркесі), арнайы ұғымдардың нақты атауы» [2; 715] деген анықтамасын да ескерсек, онда «Сөздік» – тек түркі тілінің ғана емес, оның ішінде қазақ тілінің де терминологиясының, терминографиясының қайнар көзі.

Негізі бөлім

Этнопрагматика ұғымы – этнолингвистика мен прагмалингвистиканың тоғысында қалыптасқан ғылыми бағыт. Оның басты нысаны – тілдік бірліктің мағынасы мен қолданысын этностық мәдениет контекстінде қарастыру.

Зерттеуші Ә.Қайдардың пікірінше, тіл – халықтың рухани және материалдық мәдениетінің айнасы, онда этностың өмір сүру тәсілі мен тарихи тәжірибесі көрініс табады [3]. Ал прагмалингвистика тұрғысынан [4]. тілдің коммуникативтік қызметі адамның мәдени тәжірибесіне және сөйлесім жағдайына тәуелді. Осы екі ұстанымның тоғысуы тілдік таңбаның этнопрагматикалық сипатын анықтауға мүмкіндік береді.

Этнопрагматикалық талдау үш негізгі деңгейден тұрады:

1. **Семантикалық деңгей** – сөздің тура және ауыспалы мағынасын, тарихи қолданысын сипаттайды.
2. **Мәдени-танымдық деңгей** – тілдік бірліктің ұлттық мәдениеттегі орны мен символдық мәнін анықтайды.
3. **Коммуникативтік-прагматикалық деңгей** – сөздің қолданылу мақсатын, сөйлеу жағдаятындағы әсерін зерттейді.

Осы теориялық негіздер тағам атауларының мәдени-танымдық табиғатын және олардың қазіргі терминологиялық жүйедегі қызметін сипаттауға мүмкіндік береді. Сондықтан да Сөздіктің әлеуметтік-мәдени мәнмәтіні (контекст) қазіргі терминдердің этнопрагматикалық аспектісін зерттеуге қажет материал бола алатыны сөзсіз. Себебі Сөздіктегі лексикалық атаулар арқылы белгілі бір этникалық топ сөйлеушілерінің мәдени ерекшеліктерін, әлеуметтік нормаларын, мәртебесі мен рөлін танып, білеміз десек, ал терминдер жүйесі тек ғылыми ақпаратты білдіретін бірліктер ғана емес, сонымен қатар ұлттық дүниетаным мен мәдени тәжірибенің тілдік бейнесі. Сондықтан зерттеу нысанына Сөздіктегі тағам атаулары мен Республикалық терминологиялық комиссиясының отырыстарында бекітілген қоғамдық тамақтандыру саласының терминдері алынды. Оларды салыстыра отырып, этнопрагматикалық аспектіде талдау – тіл мен мәдениеттің өзара байланысын танудың тиімді жолы.

«Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде берілген тағам атаулары – түркілердің шаруашылық, тұрмыстық және әлеуметтік өмірінің тілдік айғағы. Оның дәлелі – төменде кестеде берілген Сөздіктегі тағам атауларына қатысты мысалдар этностың өмір сүру тәсілін, табиғатпен байланысын және тағамдық мәдениетін білдіреді. Бұл терминдердің ресми түрде бекітілуі – орта түркі тілдік қорының қазіргі ғылыми жүйемен сабақтастығын қамтамасыз етеді. Алайда терминдік мәртебеге ие болғанымен, олардың этномәдени және прагматикалық мазмұны толық сақталған.

р /с	Сөздікт егі берілуі	түсіндірме мысалы	термин ретінде бекітілуі		анықтамасы
			термин	бекітілген жылы	
1	ајран	айран, қатық	айран	2023	1) пісірілген сүттен ашытып алынатын өнім; 2) сәл өткір сүт қышқылды

					дәмі бар сұйық қаймақ консистенциалы өнім.
2	үзүм	Үзүм ашышды: Жүзім ашып кетті. 215 б. 1- том	жүзім	2022	Vitis тұқымдасының көпжылдық бұтасы, сондай-ақ оның кластерлерде өсетін тәтті жидек. Ол тамақ өнімі ретінде кеңінен қолданылады, сонымен қатар шарап, шырын, мейіз және басқа да өнімдерді өндірудің негізгі шикізаты.
3	құйма	құйма: Бір түрлі майлы нан. Қамыр шербетпен сұйық етіп езіледі де, қазандағы қайнап жатқан майға жұқалап құйып пісіріледі. Үстінен шекер сеуіп жейді. Өртүрлі темір нәрселерден балғамен соғу арқылы емес, құю жолымен жасалған келі, шамдал секілді заттарды да «يمنيي» құйма: құйма» дейді. 211 бет 3-том	құймақ	2023	қышқыл жұмсақ қамырдан әзірленетін шағын, қалың, майға қуырылатын тағам; жайма құймақтың шағын күлше бітімдес түрі.
4	joғurt	Ol joғurt изытты: Ол иоғұрт ұдзытты- «Ол қатық ұйытты. 247 бет. 1-том	қатық	2024	түркі және басқа халықтардың дәстүрлі ашытылған сүт өнімі, айранға немесе йогуртқа ұқсас, бірақ қайнатылған немесе еріген сүттен дайындалуымен ерекшеленеді.

5	Жағақ	Жағақ аның тылын ағынатты - Иағақ аның тылын ағнатты: Жаңғақ оның тілін жаралады, тілін шайнатты 316-б 1-том	жаңғақ шағу	2024	жаңғақтың сыртқы қатты қабығын бұзу
6	et	Оl мана et азышды: Ол мана et асышды — Ол маған et асысты 220 бет 1-том	жас et	2023	жаңадан сойылған мал etі
7	қажак	Сүт қайұқланды — Сүт қаймақтанды; 245-бет. 3-том	қаймақ	1971-1981	1) пісірілген сүттің бетінен алынатын, сүттің маңызы; 2) сүт қышқылы бактерияларымен ашытылған кілегейден жасалған сүт өнімі.
8	қазы	Jund қазысы жағ: Иүнд қазысы иағ - Жылқы қазысы май 277-бет 3-том	қазы	2023	жылқы малының қабырға етінен жасалатын қазақ халқының ұлттық тағамы.
9	jumurtға	иұмұртға: жұмыртқа. Тауық, тағы басқа құстардың жұмыртқалары. 566-бет, 3-том	жас жұмыртқа	2023	жұмыртқа сарысы дөңес және тығыз, тұтқыр ақуызды, жарықтар мен дақтарсыз тегіс, күңгірт қабықты өнім
10	балық	балықсады - балық аңсады 426-бет 3-том	ақ балық	2023	нельма балығының атауы, лосось тұқымдасының құнды балығы.

Кесте-1. «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде берілген тағам атаулары

Бұл мысалдар этнопрагматикалық тұрғыдан қарағанда, бекітілген әрбір термин тек номинативтік мәнге ие емес, сонымен бірге этникалық мәдениетті бейнелейтін прагматикалық белгілерді де сақтайтынын көрсетеді. Мәселен, *айран*, *қатық*, *қазы*, *қаймақ* секілді атауларда тек тағамдық мән емес, қонақ күту, тұрмыс салты, денсаулық, тазалық ұғымдары жинақталған. Сонымен бірге орта түркі дәуірі және қазіргі кезеңдегі ұғымдардың мағыналық және

прагматикалық эволюциясы көрінеді. Мысалы, Сөздіктегі **айран** – тағаммен қатар емдік әрі әлеуметтік мәнге ие, ал термин ретінде ұлттық прагматикасы сақталған, стандартталған тағамды білдіреді. Прагматикалық тұрғыдан айран атауы тағамдық өнімді ғана білдірмейді, сүт өнімдері арқылы адамның денсаулығы мен тұрмысын бейнелейді.

Сөздіктегі **jogurt** (ұйытылған құрт) ұйыту әрекеті әйелдің үй шаруасындағы рөлімен байланысты прагматикалық мағына берсе, қазір сүт өндірісіне, қоғамдық тамақтандыру саласына қатысты термин ретінде прагматикалық мәнге ие. Көне дәуірдегі **қатық** сөзі қазіргі қазақ тілінде тағамдық, мәдени және прагматикалық мәнді сақтап келеді. Тек бұл жерде айта кететін жайт, қазіргі тіліміздегі **йогурт** түрік тіліндегі орта түркі дәуірінен сақталған **yogurt** түрінде емес, орыс тіліндегі атаумен беріліп жүр. Дұрысында, түрік тіліндегідей **йогурт** немесе қазақ тіліне бейімдегенде **ұйғұрт** (ұйытылған құрт) болуы керек еді.

Сөздіктегі **жүзімде** («Үзүм ашышды») – жүзім ашып кетті) шарап жасау дәстүрі мен табиғатпен байланыс бейнеленсе, қазір биология термині ретіндегі ғылыми сипаты басым. Жүзім тек тағамдық өнім ретінде емес, шарап, шырын, мейіз өндірісінің негізгі шикізаты. Орта түркі дәуірінде жүзім ұлттық мәдениеттің және экономика өмірінің бір бөлігі болған. Сонымен қатар жүзімнің символикалық мәні де бар – молшылық пен берекенің белгісі ретінде қолданылған. Прагматикалық тұрғыдан қарағанда, жүзім атауы өнімнің дәмдік, экономикалық және мәдени контекстін біріктіріп көрсетеді. Сөздіктегі **қија «құймақ»** семасы қолөнер мен тағам әрекеттерін біріктірсе, қазіргіде термин тағам атауын білдіреді. **Қајақ – қаймақтың** мағынасы мен мәдени мәні тұрақты, яғни мұнда этнопрагматикалық сабақтастықтың үлгісін байқауға болады. Соған ұқсас **қазы – қазы, et – et** атауларында этнопрагматикалық мәні сақталған; қазақ қонақжайлығы мен салт дәстүрін бейнелейді, сондай-ақ Сөздіктегі **«ет»** ұғымында құрмет пен сыйластықтың белгісі болса, қазір термин ретінде ғылыми сипатқа да ие.

Қорытынды

М. Қашқари «*Диуани лұғат ат-түрк*» еңбегіндегі тағам атаулары мен қазіргі қоғамдық тамақтандыру саласының терминдерін салыстыру арқылы мынандай қорытынды жасауға болады:

1. Терминдердің басым бөлігі өз этномәдени түбірін сақтаған;
2. қазіргі терминдерде прагматикалық мән ғылыми, кәсіптік сипатқа ығысып, тұрмыстық-мәдени реңк әлсіреген;
3. этнопрагматикалық тұрғыдан қарағанда, Сөздіктегі тағам атаулары мен қазіргі терминдер арасындағы байланыс ұлттық танымның үздіксіздігін дәлелдейді;
4. Жаңа терминжасам үрдісінде мәдени контекст пен прагматикалық үйлесімділік сақталуы қажет.

Қорыта айтқанда, қазақ терминологиясының дамуы тек тілдік нормаға емес, сонымен бірге этнопрагматикалық үйлесімге сүйенуі керек. Бұл – ұлттық тілдің мәдени әлеуетін сақтап қалудың маңызды шарты. Этно-прагматикалық

тұрғыдан терминдерді зерттеу тілдің мәдени әлеуетін қорғауға және ұлттық дүниетанымға сай терминжасамды дамытуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әбдірәсілов Е. Қазақ терминографиясының жүйесі. – Астана, 2005. – 206 б.
2. Гринев С.В. Введение в терминоведение. – М.:, 1993. – 309 с.
3. Қашқари М. Диуани лұғат ат-түрк.1,3-том. – Алматы, 1997. – 590 б.
4. Қайдар Ә. Тіл және этнос. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе сөз	3
Абдуалиева Р.Е. Математикалық терминдер жүйесін жасауда нейрондық жүйелерді қолдану ерекшеліктері	4
Асетова А., Чужаева А. Қазақ-ағылшын салалық сөздіктерді жасау тәжірибесі мен қиындықтары	9
Ахмет А.Н. Цифрлық кеңістіктегі будан терминдер	12
Әбдікәрім Н. Цифрлық терминография және ұлттық терминологияның міндеттері	19
Әлмембет А.Е. Термин жасау үрдісі: «Комментатор сөздігі» мысалында	29
Байтемирова Ә.Н. Терминологиялық қор құрудың ақпараттық технологиялық негіздері	34
Бекмагамбетов М.Ж. «Ғимараттар мен құрылыстарды салу және пайдалану» мамандықтарында плитамен қаптау құзыреттілігі мамандарын даярлауда терминдерді дұрыс қолдану мәселелері	39
Бекмашева Ж.Т. Терминография ғылымының қалыптасуы мен болашағы	42
Бодаубек А. Жасанды интеллект: терминнің қолданысы және салалық сөздік құрастыру мәселелері	45
Бұрлыбаева Г.А. «Бағдарламалық қамтамасыз ету» мамандығы бойынша арнайы пәндерді оқытуда көптілділік пен терминологияның рөлі	50
Далабаева Н.Е. Кәсіби техникалық колледжерде білім беруде терминологиялық сөздіктерді қолдану мәселелері	57
Джилкишиева А.Б. Электрондық терминография және кәсіби-техникалық білім берудегі рөлі	65
Дуйсебаева А.М. Қазақ терминографиясының қазіргі жай-күйі және дамыту бағыттары	71
Есиркепова К.А. Құқықтық актілерде терминдердің қолданылуы ...	74
Zhadaeva A.T. Modern aspects of terminography in the context of translation and foreign language teaching	78
Жапаркулова Ф.К. Медицина саласы терминдерінің синонимдік жүйесі.....	82
Ибраимов Г.А. Техникалық мамандықтарда «Құқық негіздері» пәнінен білім беруде терминдерді қолдану мәселесі.....	88
Кадирова Х.О., Хуснидинова Р.К. Халықаралық терминдердің даму кезеңдері және сөздікте берілуі.....	92
Кенесова Л.Т. Ғылым мен білімдегі инновациялар	97

Клешова Ф.Е. Применение терминографии в энергетике: управления умными сетями	101
Кішкентаева Ж. Қазақстандағы құқықтық терминографияны біріздендіру мәселелері: цифрлық технологиялар негізінде бірыңғай терминологиялық жүйе құру тәжірибесі	106
Қайыр Т. «Құрылысшы» мамандығының кірпіш қалау құзыреттілігі мамандарын даярлауда терминологиялық сөздіктердің орны	112
Қожахмет А. Қ. Кеменгерұлы редакциясын басқарған «Қазақша – орысша тілмаштағы» қос сөздердің жасалуы	115
Құралбаева Н.П. Қазіргі қолданыстағы терминология	120
Мамаева Г.Б., Қарсыбаева Д.С. Макаров тапаншасы бөлшектерінің қазақша атауларын жүйелендіру мәселесі	126
Мамаева Г.Б., Садвакасова М.М. Әскери терминдердің аударма сөздігін жасау тәжірибесінен	133
Махамбетова А.К. Заңнамадағы құқықтың терминологияның семантикалық үйлесімділігі мәселелері	140
Несіпбай А.Ш. Туризм терминдерін электрондық сөздікте беру әдістері	147
Нұрбаева Н.А. Заң тіліндегі терминдердің маңызы және оларды қолдану мәселелері	152
Нуржанова Г.А. Қазіргі қазақ терминографиясындағы ақпараттық сөздіктердің маңызы	159
Омарова А.Д. Электрондық терминография және цифрлық ресурстар: терминдерді стандарттаудың жаңа мүмкіндіктері	164
Оспаналы М.Е. Ыдырыс С.Қ. Заң терминдерін біріздендірудің өзекті мәселелері	174
Өтегенова И.М. Терминнің тілдік сипаты	182
Суйесинова А.Е. Жас оқытушылар үшін салалық терминологияны үйретудің әдістемелік қолдауы	186
Сулейменова А.И. Салалық сөздіктерді қолдану арқылы құрылысшы мамандығының «Кескіндеме және сәндік сылақ жұмыстары» құзыреттілігі бойынша студенттердің кәсіби ойлауын дамыту	189
Таңжарбай Г. Цифрландыру жағдайында қазақ-орыс заң тілін унификациялау: аударма мен терминдерді стандарттау мәселелері ...	192
Төкенқызы Г. Заң мәтіндері терминдерін біріздендіру жұмыстарын жүргізу кезіндегі тәжірибелік шешімдерімізден	199
Төлегенова Л.Ө. Ахмет Байтұрсынұлы және терминологияның қалыптасуы	202
Тұрарова Ж.М. Заң стилі және терминология	208
Үмбет А.С. Электрондық терминография: қазақ тіліндегі салалық сөздіктерді цифрлық ортада дамыту мәселелері.....	213
Хайруллина Ш.А. Кәсіби техникалық колледжерде білім беруде салалық терминологиялық сөздіктерді қолдану мәселелері	216

Чалтикенова Л.А. Алаш дәуірі кезеңіндегі терминография мәселесінің қалыптасу ерекшеліктері	221
Шакенова М.Ж. Қазақ терминологиясының ғылыми қағидаттары мен олардың қазіргі күйі	227
Шыныбекова А.С. Қазақ тілі пәнінде лингвистикалық ұғымдарды оқытуда салалық терминологиялық сөздіктерді қолдану тәжірибесі..	232
Ысқақ Б.Д. М. Қашқаридың «Диуани лұғат-ат түрк» еңбегіндегі тағам атауларының этно-прагматикалық сипаты.....	241

РЕДАКЦИЯ ЕСКЕРТПЕСІ
Мақаланың мазмұнына жауапкершілік
авторға немесе авторларға жүктеледі.

**«ТЕРМИНОГРАФИЯ: ТЕОРИЯ, ПРАКТИКА
ЖӘНЕ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ»
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ЖИНАҒЫ**

Корректорлары: О. Мақсұт, М. Шакенова
Компьютерде беттеген: С. Баубек

Беттеуге берілген күні 12.11.2025 ж.
Электрондық нұсқаға қол қойылған күні 19.11.2025 ж.
Пішімі 70×100 Шартты баспа табағы 20.31